

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*маловідомі
імена
події
факти*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
"РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ"
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНОГО
УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
маловідомі імена, події, факти
(збірник статей)

КИЇВ-1996

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України

Редакційна колегія:

П.Т. Тронько (відповідальний редактор), В.К. Андрушко, Л.А. Гречина,
Ю.З. Данилюк, Є.М. Сцяренко, Й.І. Жезицький, В.А. Савчук.

Відповідальний за випуск Є.М.Сцяренко.

Рецензенти: М.І.Кравчук - д.і.н, проф.

В.Є.Лобурець - д.і.н, проф.

ISBN 5-7702-0774-4

© Інститут історії України НАН України
Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
"Реабілітовані історією"
Хмельницький інститут регіонального
управління та права, 1996

I. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ВІДРОДЖЕННІ ДУХОВНОСТІ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

П. Т. Тронько

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС ІСТОРИЧНОГО МІСТА

Багато міст і сіл України мають велику, славетну історію, позначену героїчними і трагічними сторінками. Тільки історичних міст, яким налічується понад 300 років у нашій державі більше трьохсот. Деякі з них відсвяткували тисячолітній ювілей, частина готується до відзначення цієї дати. 39 найстаровинніших українських міст рішенням уряду взяті під державну охорону.

До цього слід додати, що на Україні понад три тисячі сіл, які мають вже понад 300 років. Лише в Черкаській області таких сіл 190. Є села, наприклад, Будище, Стеблів, Піщане, Велика Бурімка, Деренківець, Жовникове, яким виповнилося 800 і більше років.

Історичні міста і села були коліскою, де зароджувалось українське козацтво, а їх мешканці ставали активними учасниками боротьби за національне і соціальне визволення. Водночас вони були історичними осередками, де розвивалась самобутня національна культура, примножувалися традиції, створювалась історико-культурна спадщина народу.

Історичні міста зберегли великі культурні цінності: археологічні та історичні об'єкти, старе планування забудови, ансамблі й монументи - незаперечні свідчення своєрідності, неповторності і краси кожного з них. Історичні міста - найбільші за розмірами

об'єкти історико-культурної спадщини. Вони відрізняються від інших високим історико-культурним потенціалом, особливостями забудови, а саме - поділом на стару й нову частини. Наявність старої частини, що становить історико-культурну цінність, - основна типова ознака історичного міста. У багатьох з них старі частини, що концентрують спадщину, характеризуються високими художньо-естетичними якістьми, є прикрасами цих міст.

Стара забудова і особливості планування, що склалися в межах давніх частин у переважній більшості міст, пов'язані з неповторними, нерідко унікальними природними умовами, що певною мірою визначає їх своєрідність.

Таким чином, історичне місто - це місто з цінною культурною спадщиною, яка відіграє відчутну містоформуючу роль, визначає його обличчя. Основну сутність історичного міста розкривають не тільки особливості планувальної організації, архітектурного обличчя чи навіть кількість пам'яток, а категорія цінності, як узагальнюючий показник.

Історичні міста України різноманітні. Притаманні їм неповторність і своєрідність, зумовлюють індивідуальний підхід до вирішення питань охорони їх культурної спадщини і реконструкції.

До категорії історичних міст мають бути віднесені всі міста, яким минуло 300 років, а також всі обласні центри України, як такі, що несуть в собі великий культурний потенціал.

Головними напрямками діяльності, спрямованої на збереження своєрідності й багатого культурного надбання історичних міст, максимального врахування їх специфіки і визначення оптимальних форм існування і подальшого розвитку, є глибоке дослідження їх,

розробка науково-обґрунтованих програм і проектів реконструкції та регенерації давніх частин.

Охорона і використання спадщини історичних міст, збереження їх неповторного вигляду повинні базуватись на максимально повних даних щодо їх розвитку, сучасного стану й об'єктів спадщини, що неможливо без комплексних досліджень.

Проблема охорони та збереження історико-культурної та архітектурної спадщини, в тому числі й історичних міст, не нова. Чи не вперше вони були порушені у зв'язку з міжнародними збройними конфліктами. Питання охорони культурних цінностей були поставлені на Гаазькій конференції миру (1899). Друга Гаазька конференція (1907) у прийнятій конвенції про закони і звичаї ведення сухопутної війни виклала спеціальні застереження щодо охорони історичних та культурних об'єктів. Важливим кроком на шляху організації захисту історико-культурної спадщини стало прийняття міжнародної конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, підписаної в Гаазі 1945 року представниками 56 держав, у тому числі СРСР та Української РСР. В цьому документі конкретизовано: об'єктами міжнародної охорони є пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, археології, давні рукописи й книги, будови, в яких зберігаються чи експонуються історико-культурні об'єкти, а також окремо центри зосередження культурних цінностей.

В тому чи іншому ракурсі проблема збереження історичних міст була піднята на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів з проблем збереження історичних пам'яток, який відбувся у Венеції. У прийнятій на ньому міжнародній хартії визначался принципи відбору історичних пам'яток, питання їх

консервації та збереження. Згідно з хартією, історичними пам'ятками вважаються окремі архітектурні споруди, комплекси міської чи сільської забудови, що історично склалися й пов'язані з культурними процесами або історичними подіями.

Принципи Венеціанської хартії знайшли свій подальший розвиток у практичній діяльності багатьох міжнародних організацій, серед яких слід особливо виділити Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО). До найважливіших міжнародних угод, прийнятих за ініціативою ЮНЕСКО, що безпосередньо стосуються охорони історико-культурної спадщини, слід віднести Рекомендацію, що визначає принципи міжнародної регламентації археологічних розкопів (1956), Конвенцію про охорону всесвітньої і природної спадщини (1972), а також Рекомендацію про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (1976). Значення цих документів полягає у створенні системи міжнародного співробітництва в цих галузях, розвитку наукової методики охорони та реставрації пам'яток, у визначенні об'єктів охорони, критеріях їхньої оцінки.

Основна ідея вказаної вище Рекомендації зводиться до забезпечення комплексності в охороні історико-культурної і передусім архітектурної спадщини, про що свідчить і саме визначення об'єкту охорони: "Під історичними або традиційними ансамблями слід розуміти будь-яку сукупність будівель, споруд і відкритого простору..., цілісність і цінність котрих визнана з археологічної, архітектурної, доісторичної, історичної, естетичної або соціально-культурної точок зору". Отже, по суті йдеться про охорону містобудівних утворень, що історично склалися, або пам'яток містобудування.

Відповідно обгрунтовуються її завдання охорони: “Під охороною розуміється виявлення, захист, збереження, реставрація, відновлення, утримання в належному стані та відродження до життя історичних чи традиційних ансамблів та навколишнього середовища”. Важливою умовою збереження історичних утворень в системі відповідних міст визначені: регламентація нового будівництва, широка пропаганда спадщини, залучення до справи не тільки фахівців різного профілю, а й широкої громадськості.

У тісних контактах з ЮНЕСКО складається співробітництво Міжнародної ради з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС), яку створено 1965 р. як неурядову організацію, покликану сприяти збереженню нерухомих пам'яток. На сьогодні до її складу входять 70 національних комітетів, що охоплюють 88 країн різних регіонів світу. За її ініціативою було прийнято ряд документів, спрямованих на поліпшення пам'яткоохоронної справи у світі. Одним з них стала Міжнародна хартія по охороні історичних міст, прийнята у Вашингтоні в 1987 році. Вона по суті доповнює деякі раніше прийняті документи ЮНЕСКО. Хартія зазначає, що під охороною історичних міст розуміються заходи, “необхідні як для захисту, консервації і реставрації цих міст, так і для їх безперервного розвитку і гармонійного пристосування до сучасного життя”. Визначені також цінності, які належить охороняти: це, зокрема, конфігурація планувальної структури, просторові співвідношення, форма і вигляд споруд, зв'язки населення з оточенням, різні функції міста, набуті в процесі його історичного розвитку. Рекомендується також комплекс можливих методів і засобів вирішення проблем історичних містобудівних утворень.

Україна, як суверенна держава її член ООН, неодмінно повинна прилучитися до цих міжнародних організацій на рівні національних комітетів. Це важливо не лише з точки зору престижу, а її має суто наукове та практичне значення. Розширення міжнародних контактів у сфері охорони історико-культурних цінностей безумовно сприятиме вивченню світового досвіду консервації та реставрації пам'яток, розвитку відповідних теоретичних досліджень, а відтак має позначитися й на вирішенні практичних питань охорони національної культурної спадщини.

Важливим кроком у цьому напрямку є створення Ліги історичних міст України. Основною метою її діяльності є співпраця у збереженні історико-культурної спадщини і обличчя історичних міст, поширення впливу історичних міст на духовне життя народу, відновлення його історичної пам'яті, консолідація української нації.

Щоб охорона історичних міст була дійовою, вона мусить стати невід'ємною частиною єдиної політики економічного і соціального розвитку, має враховуватися в територіальних і містобудівних планах на всіх рівнях. Для успіху охорони необхідне залучення всіх жителів міста. Слід всіляко сприяти усвідомленню важливості цієї справи всіма поколіннями. План охорони повинен обов'язково включати аналіз даних різнофахових досліджень: археологічних, історичних, архітектурних, технічних і т.ін. Він має бути спрямований на збереження гармонійного поєднання історичних осередків з сучасним містом. Поліпшення умов проживання має бути однією з основних цілей охорони.

У зв'язку з цим, важливе значення матиме чітке визначення статусу історичного міста, його правового становища, розробка

загальнодержавної програми відродження історичних міст України. При визначенні статусу історичного міста слід виходити:

а) з положень, викладених у документах, прийнятих ЮНЕСКО і ІКОМОСом, зокрема, Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, Хартії про охорону історичних міст, прийняту ІКОМОСом у Вашингтоні (США) в 1987 році;

б) з Статуту Ліги історичних міст України, в якому записано, що головною метою діяльності Ліги є сприяння розвитку та зміцнення економічних і культурних зв'язків між історичними містами України, обмін досвідом і взаємодопомога у справі охорони, збереження і реставрації пам'яток історії та культури, розвиток індустрії туризму, включення інтелектуально-творчого потенціалу історичних міст до процесу національного відродження українського народу, встановлення постійних зв'язків з Лігою історичних міст світу, захист інтересів її членів;

в) з Рекомендації Президента України, які були висловлені в привітанні установчій конференції Ліги історичних міст про те, що "Сьогодні перед нами постають нові завдання - завдання зберегти історико-культурну спадщину, використати її в державному та духовно-політичному відродженні України".

Неодмінною умовою успішного розвитку історичних міст, щоб вони стали зразковими на Україні, - повинна бути їх опіка державою. В зв'язку з цим у Статуті доцільно було б записати положення, що статус історичного міста за поданням Ліги історичних міст України затверджується урядовим актом, що їх планування і забудова здійснюються з дозволу уряду України, а витрати на їх розвиток, охорону і реставрацію пам'яток історії та культури фінансуються безпосередньо з республіканського (або

обласного) бюджету. Історичні міста повинні бути республіканського або обласного підпорядкування. В статусі історичного міста важливо підкреслити відповідальність міністерств і відомств України, облвиконкомів за розвиток містобудування, реставрацію пам'яток історії та культури, об'єктів народного господарства, охорони здоров'я, освіти, культури.

Було б доцільним відбити в статусі питання про пільги історичним містам у розвитку торгівлі, покращення їх постачання промисловими і продовольчими товарами, в отриманні частини податків від виробленої промислової продукції.

Далі слід було б записати про створення в кожному історичному місті спеціального фонду розвитку міста, до якого повинні вносити певні відрахування комерційні і приватні структури, організації, робити добровільні внески громадяни.

Кожне історичне місто обов'язково повинно мати свою символіку - прапор і герб.

В статусі потрібно дати чітке визначення, що таке історичне місто. Нам здається, що до категорії історичних міст може бути віднесений населений пункт України будь-якого нинішнього його статусу, але який у минулому відігравав помітну роль в політичному, економічному, військовому, культурно-духовному житті народу, історико-культурна спадщина якого становить загальнонаціональну цінність (сміт Любеч, Галич та ін.)

Було б доцільним внести до статусу норму про те, що міста, яким не менш триста років і які внесли значний вклад у розвиток історії і культури нашої держави, за їх проханням, можуть бути прийняті асоційованими членами Ліги історичних міст.

Статус історичного міста, на наш погляд, повинен бути затверджений Президентом України.

Підготовка проекту статусу історичного міста - справа непроста. Аналогів такого документа немає. Тому хотілось би, щоб усі члени Ліги з великою увагою і відповідальністю віднеслись до підготовки цього важливого нормативного акту, який буде регламентувати життя історичних міст України.

Я.В.Верменич

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ (П.ЧУБИНСЬКИЙ)

Початок систематичних регіонально-історичних досліджень в Україні тісно пов'язаний з двома визначними подіями - проведенням наприкінці 60-х років минулого століття етнографічно-статистичної експедиції на Правобережну Україну і відкриттям у 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Обидві ці події об'єднані ім'ям Павла Платоновича Чубинського - визначного народознавця, поета - автора загальновідомого вірша "Ще не вмерла Україна". До недавнього часу це ім'я старанно викреслювалося з нашої історії. В останні роки розпочато роботу над виданням його наукової спадщини, кілька статей з'явилося в періодичці. Проте питання про вклад Чубинського у розвиток тієї галузі наукового знання, яку пізніше М.Грушевський назвав "пораїонним дослідженням історії України", "історичним районознавством", досі лишається невисвітленим.

П.П.Чубинський народився 27 січня 1839 р. у Борисполі поблизу Києва. Ще під час навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету захопився вивченням українського фольклору, місцевих юридичних звичаїв. Перші його статті у журналі “Основа” продемонстрували неабиякий публіцистичний хист, глибоке розуміння негативних наслідків русифікаторської політики царизму в Україні. Запопадливість урядовців у переслідуванні української мови, традиції народу, обернулися не тільки втратою естетичного смаку, але й великою моральною шкодою. Українська молодь, вважав він, повинна жити в ладу “з багатством, чистотою і глибиною наших чисто-народних пісень і з глибокими і незаїманими думами нашого батька Тараса”¹.

Про те, як уявляв собі студент Чубинський минуле України та історичні особливості її регіонів, може дати уявлення праця, представлена ним після закінчення університету на здобуття ступеня кандидата правознавства. Про рівень “Очерка народных юридических обычаев и понятий в Малороссии” свідчить той факт, що будучи опублікованим через 8 років, він приніс автору срібну медаль Російського географічного товариства. Народні юридичні звичаї Чубинський вважав тотожними з визначеннями давнього руського права, що склалися ще в той час, коли народ тільки почав переходити до землеробства. “Він зберіг їх, не підкорившись ні впливу воївоначних варягів, ні греко-римським законам Візантії, ні впливу шляхетської Польщі. І це не дивно: як народ землеробний, він не міг підкоритися впливу начал, що не впливали із сімейного побуту. Незважаючи на тимчасову воївоначність, на яку прирекла його необхідність оборони, він залишався і лишився до цього часу,

виключно лише орачем, і поки не зміняться його побутові умови, не зміняться і його юридичні звичаї”².

Після повернення в Україну Чубинський вчителював у Київському приватному пансіоні, із захопленням збирав етнографічні й фольклорні матеріали у прилеглих до Києва селах. Селяни часто зверталися до нього за юридичною допомогою. З інтересом працював молодший педагог у “Київській громаді” – активній культурницькій організації, яка ставила за мету пропаганду в народі української мови, національної гідності, займалася українознавчими дослідженнями. Увійшовши разом з В. Антоновичем, Т. Рильським, М. Драгомановим до складу керівного ядра “Громади”, Чубинський викладав у Новостроєнській недільній школі для дорослих. На хуторі його батька часто збиралася молодь. Співали хором українські пісні, гуртом відвідали могилу Шевченка в Каневі.

Дуже швидко П. Чубинський став в очах поліції “неблагонадійним”. Хоч ніяких конкретних звинувачень йому не було пред’явлено, саме з його іменем пов’язувалися чутки про створене в Києві “товариство малоросів”, яке, мовляв, готує “нову гайдамаччину”. Коли у Золотоніському повіті з’явилася прокламація “Усім добрим людям”, написана українською мовою, авторство її негайно приписали Чубинському. Оскільки під обстріл потрапила і діяльність “Київської громади”, її члени вирішили виступити у пресі з роз’ясненням своїх цілей і намірів. Так на хуторі Чубинських народився цікавий політичний документ – своєрідний маніфест громадивців. Хоч його поміркований тон контрастував із бойовими закличками революційних відозв початку 60-х років, власті не змогли не зреагувати на висловлену в ньому

сміливу вимогу гласності, відкрито проголошений намір допомогти народові усвідомити свої потреби. Невдовзі після опублікування “Відгуку з Києва” у додатку до катковського “Русского вестника”, Чубинський зазнав арешту. Це сталося 2 листопада 1862 р. Через півроку після того, як П.Чубинського у спішному порядку відправили в Архангельську губернію, в оселі батька вночі з’явилися представники влади у супроводі 10 солдатів і 40 понятих. Перекопали обидві садиби у Борисполі і на хуторі, шукаючи нелегальну літературу.

Навряд чи мали під собою серйозний ґрунт жандармські звинувачення на адресу Чубинського в тому, що керована ним група “діє з наміром поширити в народі вчення соціалізму і комунізму”³. Тут, очевидно, спрацював охоронний інстинкт, властива жандармам схильність до гіпербол. Причина ж їхньої запопадливості пояснювалася свідченнями гімназиста В.Синегуба, притягнутого до слідства над членами таємного товариства, зв’язаного з українським відділенням “Землі і волі”. В.Синегуб заявив, що від керівника товариства підполковника А.Красовського він одержав і передав Чубинському нелегальну літературу, у тому числі “Колокол” і “Полярную звезду” Герцена, заборонені твори Шевченка. Одночасно він повідомив, що Чубинський є автором “возмутительной песни” - мова йшла про написаний у 1862 р. вірш “Ще не вмерла Україна”. Цього було досить, щоб заслати юнака на північ навіть без обумовленого строку.

Перший рік на півночі був для засланця тяжким. За його словами, далекий північний край був “пустелею людської думки”.

И в этой пустыне холодной, печальной,

Судьбою заброшен, в тоске изнывая,
Вдали от родимой и милой Украины
Я должен томиться, неся, не зная, -

писав він у листі російському поету Я.П.Полонському⁴.

Щоправда, через рік умови перебування Чубинського на півночі поліпшилися. Йому вдалося перебратися з Пінєги в Архангельськ. Завдяки сприянню архангельського губернатора М.І.Арандаренка, який раніше працював в Україні і був знайомий з родиною Чубинських, засланець став секретарем статистичного комітету і здобув відносну свободу пересування. Пізніше йому довелося бути ще її редактором "Архангельських губернських ведомостей", молодшим, а згодом і старшим чиновником особливих доручень при губернаторі. Це дало йому змогу багато їздити, досконало вивчити суворий північний край. Чимало дала йому дружба з відомим етнографом і фольклористом, також засланцем, П.С.Єфименком. У збірник "Матеріали з етнографії російського населення Архангельської губернії", підготовлений Єфименком, увійшли зібрані Чубинським зразки північного фольклору⁵.

За сім років перебування на півночі Чубинський здійснив величезний обсяг народознавчих робіт, значення яких виходило далеко за межі етнографічних дослідів. Одноденний перепис населення Архангельська, обстеження стану хлібної торгівлі і продуктивності цієї галузі господарства у Північно-Двінському басейні, дослідження Печорського краю, вивчення матеріальної культури, побуту, фольклору карелів, відзначення 100-річчя з дня народження Ломоносова і відкриття ломоносовської школи в селі Курострівка Холмогорського повіту - це далеко не повний перелік зробленого ним у цей час. Пізніше в одному з своїх листів

Чубинський писав: “Я працював на півночі певтомно і довів мою любов російському народові” ⁶.

Висловлені П.Чубинським ідеї випереджали час. Йому належала здійснена пізніше пропозиція про залізницю між Північною Двіною і В'яткою, а також ідея каналу, який мав з'єднати Біле море з Балтикою. Про рівень його розробок свідчить безпрецедентне, якщо врахувати статус засланця, визнання його заслуг авторитетними на той час науковими установами. Чубинського було обрано членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства, членом-співробітником Вільного економічного, дійсним членом Географічного товариств, дійсним членом Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. І вже зовсім парадоксальний факт: імператор пожалував засланцю діамантовий перстень “за різномірні відомості про північні губернії Росії” ⁷.

Мрія про повернення в Україну ні на день не полишала Чубинського. Несподівано він дізнався, що Російське географічне товариство готує експедицію у новопрیدنний до Росії після поділів Польщі “Західно-Російський край” і що М.Костомаров рекомендував саме йому доручити історико-етнографічне обстеження трьох українських губерній. Перспектива очолити експедицію на Правобережну Україну надзвичайно зацікавила ентузіаста-пародознавця. Адже в регіональному розрізі “Західно-Російський край” ніколи не вивчався. Не існувало, якщо не рахувати розробленої Д.П.Журавським системи статистичного опису губерній Київського учбового округу, і методик етнографічно-статистичних обстежень поліетнічного за складом населення регіонів.

Справа призначення Чубинського керівником експедиції надзвичайно ускладнилася після того, як заступник попечителя Київського учбового округу М.Юзефович дав йому вкрай негативну характеристику, не тільки назвавши його “запеклим нігілістом”, невгамовним агітатором і навіть шарлатаном, але й звинувативши його в науковій необ’єктивності. Чубинському, заявив він, не можна довірити етнографічний опис краю, оскільки він “намагатиметься приховати все, що свідчить про тотожність наших племен і висуне напоказ всі ознаки їх уявної розни”⁸.

Отже, справа, набирала політичного забарвлення. Царським чиновникам, що не визнавали українського етносу і української мови, для здійснення етнографічних досліджень потрібен був не об’єктивний вчений, а слухняний провідник офіційної ідеологічної доктрини. Але керівники Російського географічного товариства наукові заслуги П.Чубинського поставили вище українофобських випадів. Політичний засланець виявив не абияку сміливість, викладаючи програму експедиції на засіданні комісії Географічного товариства. Добре знаючи, що переважна більшість її членів не визнає існування українського етносу і навіть уникає поняття “українські губернії”, він твердо заявив, що вивчатиме насамперед етнографію домінуючого в краї українського населення з врахуванням специфіки поліщуків, подолян тощо. Водночас він повідомив про свій намір вийти за адміністративні межі Південно-Західного краю і вести обстеження в межах українських етнографічних кордонів⁹. Відзначалася новизною і запропонована ним методика дослідження різних сторін народного життя, що включала юридичні звичаї, вірування, діалекти, економіку краю.

Вона передбачала публікацію в пресі заздалегідь розроблених програм і залучення до обстежень якомога більшої кількості людей.

Хоча й не без застережень, комісія зрештою погодилася із запропонованим Чубинським напрямом роботи. Навряд чи хто з її членів вірив, що такий масштабний задум вдасться здійснити. А тим часом експедиція (на той час у її складі, крім Чубинського, був лише його помічник І.А.Чердинченко) опублікувала в губернських газетах і розіслала у 500 адрес п'ять галузевих програм опитування. Після цього вона вирушила у дорогу. Під час трьох поїздок 1869 і 1870 рр. Чубинський об'їхав 54 повіти 8 губерній і Бессарабської області - від Біловезької Пущі до Новоросії і від австрійського кордону до Дніпра. Скрізь записував пісні, казки, весільні обряди, у волосних судах знімав копії з цивільних і кримінальних рішень, вивчав особливості місцевих говірок. Паралельно аналізувалися заняття населення, стан торгівлі і промислів, розмір заробітної платні; особлива увага приділялася впливу селянської реформи на економічне життя ¹⁰.

Ентузіазм дослідника передавався друзям, які стали його добровільними помічниками. О.Ф.Кістяківський опрацьовував кримінальні ухвали волосних судів, І.П.Новицький передав понад 5000 пісень. В.Б.Антонович допомагав опанувати українську демонологію, М.В.Лисенко поклав на ноти обрядові пісні, В.Ф.Симиренко збагатив матеріал експедиції цінними фотоматеріалами. Студенти, учні приносили і надсилали йому зібрані ними народні пісні, казки, легенди.

Вчені з Географічного товариства були немало здивовані, коли вже з середини 1870 р. у Петербург почали надходити матеріали Чубинського. Спеціалісти підтвердили їх високу якість і в кінці

1871 р. вони почали готуватися до друку. Допомогу у виданні пісень запропонував М.І.Костомаров, який додав до зібраних і свою колекцію. Готувати до друку величезний матеріал допомагав також відомий діалектолог П.А.Гільтебрандт.

Як і слід було чекати, редакція “Трудов” не без упередження поставилася до матеріалів, представлених Чубинським і особливо його співавтором, лінгвістом-діалектологом К.Михальчуком, угледівши в них сепаратистську тенденцію. Професор-слов’янознавець А.С.Будилович визнав “тенденційно-сепаратистичною” і навіть “неблагонаміреною” першу частину представленого Михальчуком розділу. На тій лише підставі, що про українську мову йшлося не як про випадкове відгалуження російської мови, а як про окреме наріччя слов’янського кореня, рецензент висловився проти опублікування цього матеріалу. Як зауважив на сторінках “Вестника Европы” Костомаров, Будилович в колі близьких йому людей зізнався, що зробив це тому тільки, “що так дивляться на це питання згори” ¹¹.

Варто, проте, віддати належне тим російським вченим, які постійно допомагали Павлу Платоновичу і високо оцінювали його праці. Академік А.Н.Веселовський у рецензії на “Труды” писав: “Перед такою величезною роботою, що відкрила науці масу нових даних, руки критика мали б опуститися соромливо... За багатством етнографічних даних, за загальною подібністю плану, я знаю лише дві праці, з якими можна порівнювати “Матеріали і дослідження”. Історик російської етнографії О.М.Піпін характеризував Чубинського як “своєрідний талант, людину невтомної енергії і глибокої відданості своїй справі”, а його праці - як такі, що “займають найперше місце в новітній малоросійській етнографії”.

“Короткий термін, протягом якого Чубинський виконував покладені на нього завдання, робить його успіх справді дивовижним”. Праці Чубинського показали, “що може здійснити чисте почуття до батьківщини, коли йому відкритий шлях до діяльності у галузі науки і народовивчення”¹².

7 великих томів у 9 випусках, понад 300 друкованих аркушів - такий був результат роботи Чубинського. В “Трудах етнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край” (Т.1-7, Спб, 1872-1878) знайшли відображення всі сторони пелегкого життя українського народу: його заняття, звичаї, у тому числі юридичні, побут, мова, місцеві говірки. Особлива увага приділялася фольклору, як дзеркалу, у якому відбивалося духовне середовище народу. Живою картиною життя і побуту українського люду з його звичаями, характером, світоглядом, радістю і безмірною тугою назвав дослідження П.Чубинського І.Франко¹³.

В окремих напрямках вивчення духовної культури народу, скажімо, у сфері української демонології, домашнього побуту, казок, народних юридичних звичаїв, робота етнографа-ентузіаста була справді новаторською, оскільки тогочасна наука робила лише перші кроки у цьому плані. Те, що праці Чубинського, по яких “можна буде собі уявити образ українського народу”, вивели українську етнографічну школу на передові позиції в Росії, неодноразово відзначав М.Драгоманов. Втім, висока загальна оцінка цих праць не завадила йому гостро критикувати деякі зроблені Чубинським висновки, зокрема ті, які стосувалися становища євреїв і поляків у Південно-Західному краї¹⁴.

Чубинський уник властивої багатьом українофілам ідеалізації українського етносу (за тогочасною традицією він називає його

племенем). Якщо українець, вважає він, стоїть вище за росіянина у сфері умоглядності і ліризму, то його ніяк не можна поставити врівень з великоросом у сфері практичного життя. Створені росіянами на обцинних засадах асоціації вражають доцільністю і розумністю організації. У такій переоцінці російської обцини виразно відчувається вплив народницьких уявлень на світогляд Чубинського, виписаний ним з роботи на півночі.

Корінну рису малоросійського етносу, за Чубинським, становить сильний розвиток особистості. Цим зумовлена велика дробність селянських господарств і сильна прив'язаність селянина до свого земельного наділу. Вузкість сфери зносин позначається на потребах українця, обмежуючи їх. Він мало здатний до підприємництва. Його господарство і економічні відносини патріархальні.

Чубинський був першим, хто на основі даних рекрутських комісії спробував охарактеризувати антропологічний тип українця. Переважно за зростом і пігментацією шкіри він виділяв тут три антропологічні типи - український, подільський та поліський, дослідив тюркські, південно-слов'янські та румунські впливи на них.

Варто звернути увагу на глибоке проникнення етнографа у духовний світ єврейського населення Правобережної України. Аналізуючи солідарність і замкнутість, як характерні риси їх життя і побуту, він показав, що причиною цього є горезвісна "смуга осідлості", переслідування єврейства, що "суперечили початкам віротерпимості і громадянської рівноправності". У тому, що єврейська маса у західних губерніях "темна, фанатична і деморалізована... повинна історія" ¹⁵.

У своїх політичних поглядах Чубинський не був послідовний. Це позначалося на його поетичній творчості. На це звертав увагу М. Драгоманов. Прочитавши у листі до О.М.Піпіна від 15 березня 1892 р. рядки вірша “Ще не вмерла Україна” -

Ой, Богдане, Богдане,
Славний наш гетьмане!
Нащо оддав Україну
Москалям поганим!

Драгоманов запитує: як в'яжуться вони із словами Чубинського про любов до російського народу, доведена працями на півночі? Такі дисонанси здавалися Драгоманову ознакою “сумбуру в головах українофілів-романтиків”¹⁶.

Критикуючи Чубинського, Драгоманов водночас відводив від нього всілякі звинувачення у “сепаратизмі”. Насправді, вважав він, “сепаратизму не було в прозаїчних думках і вчинках... автора пісні “Ще не вмерла Україна”. “Він не тільки не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство східному цареві, але навіть заслуговував почасти на докір “лівобережних українців - хіліястів” за дуже великі “уступки російской государственности”. Навряд чи київським громадівцям імпонували неодноразово висловлені Чубинським у тісному колі думки про українців як “загинулу націю”, позбавлену енергії й рухливості, його жарти на зразок того, що варто було б усіх українців переженити на єврейках, щоб мати менш пасивне молоде покоління. Щодо українок, він, щоправда, був зовсім іншої думки, ставлячи їх незрівнянно вище за чоловіків.

Втім, Чубинському охоче пробачали усякі “перекося” у висловлюваннях, списуючи їх на невгамовну вдачу і певну

ексцентричність поведінки. Його по-справжньому любили й шанували - це одноставно засвідчують усі громадивці, які лишили свої спогади. "Характер прямий і відкритий, - писав про нього О.Кістяківський. - Не без малоросійського гумору, але позбавлений жовчності і сарказму, інколи зовні різкий, він був великий добряк. Чи не це забезпечило йому прихильність багатьох? У громадських справах це був розум практичний, реальний, у справах власних, приватних великого талану не мав. За природою він був безкорисливий" ¹⁷.

Середина 70-х років виявилася "зоряним часом" для Чубинського. Мабуть, він і сам не чекав, що його праця на ниві етнографії, яка власне не була його фахом, буде так високо оцінена науковою громадськістю. Географічне товариство відзначило у 1873 р. Золотою медаллю "ті невсипущі труди, яким російська наука зобов'язана зібранням величезного матеріалу для вивчення побуту, народних звичаїв і народного життя Південно-Західного краю" ¹⁸ Золоту медаль було присуджено Чубинському і на міжнародному конгресі в Парижі 1875 р. Через чотири роки за поданням академіка А.Веселовського він отримав Уваровську премію Російської Академії наук.

Великий авторитет Чубинського як етнографа, статиста, фольклориста дав змогу зрушити з місця давно назрілу ідею про створення у Києві регіонального народознавчого центру. Пропозицію про створення тут відділу Російського географічного товариства висувала ще Комісія для опису губерній Київського учбового округу, що існувала при Київському університеті з 1851 по 1864 рік. В 60-х роках на сторінках "Киевлянина" з такою ж ідеєю не раз виступав І.П.Новицький. Чубинський поставив питання

ширше, в площині заміни губернських статистичних комітетів окружними, що давало на його думку, змогу розгорнути систематичні регіональні, комплексні дослідження. Повідомляючи в листі до М.Максимовича про цей свій намір і про його підтримку у відділі етнографії Географічного товариства у Петербурзі, Чубинський посилався на те, що функціонують Північно-Західний, Оренбурзький, Кавказький, Сибірський відділи товариства, а на півдні Росії, де є три університети, такого відділу немає. “Якщо я наважусь взяти на себе ініціативу у цій справі, зазначав він, - то тільки тому, що вірю в свою енергію”¹⁹.

Ставлення членів ради Імператорського Російського географічного товариства до відкриття відділу у Києві було неоднозначним. Дехто з членів ради відверто побоювався, що його дослідження можуть вестися “лише на ґрунті етнографічних особливостей або навіть відокремленості місцевого населення, що може вести до багатьох незручностей”²⁰. Найбільш серйозним контрагентом стала наявність такого відділу у Північно-Західному краї. Питання про створення відділу у Києві було позитивно розв’язане наприкінці 1872 р. Офіційне його відкриття відбулося 13 лютого 1873 р. в залі державного банку. З цього дня починає по праву вестися літопис організаційного оформлення української науки. Н.Д.Полонська-Василенко саме цю подію вважає першим кроком до створення Академії наук України²¹.

Один з найбільш серйозних і вдумливих дослідників історії Південно-Західного відділу Російського географічного товариства Ф.Савченко назвав період 70-х років часом “українського науково-культурного самовизначення”²².

Він слушно зауважив, що на відміну від інших регіональних відділів товариства, зокрема Кавказького, він мав національне обличчя, “український характер”. Офіційно відділ створювався не лише для трьох губерній Правобережжя, а для п’яти українських губерній, включаючи також Чернігівщину і Полтавщину.

Відкриття відділу було з ентузіазмом зустрінуте київською “Громадою”, яка розглядала його як знаряддя легалізації і фінансування своїх українознавчих дослідів, розпочатих нею ще в 60-х роках. Як зауважив пізніше відомий український етнолог і антрополог Ф.Вовк, воно “давало нам змогу значно розвинути наші поневолі дуже скромні починання у галузі українознавства, збільшити наші видавничі кошти, залучати до роботи значно більше коло діячів... Ми одержали лише те, на що за здоровим глуздом мали повне право: збиратись і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну і для України”²³.

У своїй промові на першому засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства 13 лютого 1873 р. Чубинський поставив його утворення в контекст оживлення економічної і інтелектуальної діяльності в суспільстві, виникнення нових наукових осередків, відкриття шкіл для народу. Зазначивши, що перед відділом стоїть завдання етнографічно-статистичного вивчення краю, він підкреслив, що провадитися воно має на об’єктивному ґрунті. “Треба відмовитися від природного в житті цього краю роздратування, цілком законного там, де історія породила ненормальність життя”. Насамперед перед відділом постане завдання вивчення трьох етнографічних типів - українського, польського і єврейського і тих економічних умов, в яких їм доводиться жити. Згадавши імена видатних українських і

польських етнографів, які доклали зусиль до вивчення краю, Чубинський закликав присутніх працювати на користь країни, "откуда пошла есть русская земля" ²⁴.

Чубинського обрали на цьому засіданні керуючим справами товариства. За свідченням О.О.Русова, він був душею усіх його цікавих починань, зокрема проведення одноденного перепису населення Києва (березень 1874 р.), III Всеросійського археологічного з'їзду (серпень-вересень 1874 р.), наукового видання "Кобзаря" Т.Шевченка, творів М.Максимовича, запису українських народних дум, зокрема у виконанні кобзаря О.Вересая тощо. Відділ видав два томи економічних праць, ряд монографій з етнографії і фольклору ²⁵. Навколо товариства згуртувався цвіт української інтелігенції. Його активними членами були В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, П.Г. Житецький, М.І.Зібер, О.Ф.Кістяківський, О.М.Лазаревський, М.В.Лисенко, С.О.Подолінський, О.О.Русов, І.Я.Рудченко, М.П.Старицький. Протягом восьми місяців відділ мав свій друкований орган - газету "Киевский телеграф". Наукова продукція відділу дістала широкий міжнародний резонанс. Рецензуючи два його видання, англійський учений У.Ральстон писав: "Книги, про які ми говоримо, прекрасно характеризують вчених, що завдяки своїй високій працездатності випустили їх у світ. Ніде на світі не видають тепер подібних книг краще, ніж у Росії" ²⁶.

Проте вік Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який зробив серйозну заяву на роль загальноукраїнського наукового центру, виявився коротким. І в діяльності газети "Киевский телеграф", і в діяльності відділу власті побачили вияви "українофільської інтриги", "політичного

сепаратизму". За словами М.В.Лисенка, офіцери на фронтових навчаннях так не лаяли вишніх у чомусь солдатів "як розносить "Русский вестник" пп.Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Чубинського та ін., звинувачуючи їх у зраді російському народові і нашій вітчизні". А Південно-Західний відділ товариства "удостоївся" ярлика "українофільського кагалу, який під прапором науки провозить політичний сепаратизм" 27 .

Оскільки значна частина звинувачень спрямовувалася особисто проти Чубинського, він ще у вересні 1874 р. заявив про свою відставку і 7 лютого відійшов від керівництва відділом. Пізніше від своїх посад відмовилися також голова Г.П.Галаган і його заступник В.В.Борисов. Проте після того, як головою відділу став В.Б.Антонович, Чубинського обрали його заступником. Це був виклик запеклим українофобам, серед яких особливо виділявся згадуваний вже М.Юзефович. Їхня реакція не забарилася. 12 травня Юзефович надіслав шефу жандармів і начальнику III відділення О.Л.Потапову листа, в якому писав, що всі заходи, спрямовані проти українофільського руху, не зарадять справі, "доки Київський відділ Географічного товариства існуватиме у своїм нинішньому складі". Сучасне українофільство, доводив він "маскує собою ідеї соціалізму і тому вимагає енергійних заходів для викорінення зла" 28 .

Коли над відділом згустилися хмари, багатьом здавалося, що від можливих репресій першим постраждає його голова В.Б.Антонович. Але Чубинський прийняв основний удар на себе. Він спеціально виїхав у Петербург з великою доповідною запискою і просив заступника голови і фактичного керівника Російського географічного товариства П.П.Семенова передати її міністру

внутрішніх справ О.Є.Тимашеву²⁹. Невідомо, чи був ознайомлений Тимашев із цією запискою. Але добре відомі факти з його листа на ім'я президента Російського географічного товариства - великого князя Костянтина Миколайовича від 7 липня 1875 р. У ньому говорилося, що “внаслідок виявленої в останні роки на півдні Росії діяльності пропагандистів особливого гатунку, заражених т.зв. українофільством”, була скликана за повелінням царя особлива нарада, що мала розробити запобіжні заходи, щоб “зупинити у корені і покласти край дальшому розвитку шкідливій українофільській пропаганді”. На журналі цієї наради Олександр II наклав резолюцію: “Виконати, але з тим, щоб відділ Географічного товариства у Києві у щітнішому складі був закритий і щоб відкриття його знов не могло відбутися інакше, як з мого дозволу на подання міністра внутрішніх справ”³⁰.

“Высочайше утвержденная” комісія включила у свою ухвалу особливий пункт, який стосувався Драгоманова і Чубинського. В ньому говорилося: “Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського, як невинуватих і напевно небезпечних у краї агітаторів із забороною в'їзду в південні губернії і столиці, під секретний нагляд”³¹.

У розправі над Чубинським і ним самим Драгоманов вбачав політичний акт, спрямований проти вчених, “що провинилися в заняттях малоросійською етнографією”, тобто проти української науки, як такої. “Навіть збирання етнографічних матеріалів про Малоросію за дорученням офіційного вченого товариства визнається злочином і карається заднім числом”, - писав він. Ще більш дивним вважав Драгоманов розпорядження уряду про закриття відділу лише на підставі пліток, натяків про те, що відділ “прикриває

прапором науки зовсім ненауковий вантаж. Особливо стурбувало його те, що "і російська преса, і вчені мовчать" ³².

Друге заслання (хоч після наполегливих клопотань друзів Чубинському дозволили відбувати його в Петербурзі) обернулося для вченого крахом надій, справжньою життєвою драмою. Навіть після того, як на ґрунті першого перенапруження у нього стався крововилив у мозок, власті уперто противилися його поверненню на Україну. З 1880 р. Чубинський був фактично прикутий до ліжка, а 26 січня 1884 р. помер.

Науковий доробок П.П.Чубинського не втратив своєї наукової вартості і сьогодні, про що свідчить розпочате перевидання його праць. Спеціалісти-етнологи відзначають неперехідне значення спостережень і висновків вченого в різноманітних сферах традиційно-побутової культури народу, його внесок у вивчення звичаєвого права на Україні. Настав час уважно дослідити і ту частину його спадщини, яка сприяла розвитку регіонально-історичного напрямку в українознавстві. Під цим кутом зору варто проаналізувати і все те, що лишив нам у спадок Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

П Р И М І Т К И

¹ Основа. - 1861. - октябрь. - С. 128-130.

² Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. - Б/м, б/д, відбиток. - С. 715.

³ Цит. за: Таубин Р.А. Из истории пропаганды "революционной партии" среди крестьян и солдат в годы "революционной ситуации" // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг.-М., 1960.-С. 388.

⁴ Інститут рукопису ЦНБ НАН України, X-14763, арк.10; див.також: Ф.Савченко. Листи П.П.Чубинського до Я.П.Полонського // За сто літ.-Кн.б.-Х.-К., 1930.-С. 141.

⁵ Див.: Розумова А.П. Из истории русской фольклористики. П.Н.Рыбников, П.С.Ефименко.-М.-Л., 1954.-С. 127.

⁶ Кистяковский А.Ф. П.П.Чубинский (некролог) // Киевская старина.-1884.-№ 2.-С. 394.

- 7 Чередишченко Д. Павло Чубинський // Київська старовина.-1992.-№ 6.-С. 52.
- 8 Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.-Х.-К., 1930.-С. 207.
- 9 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл.П.П.Чубинским.-Т. 1.-СПб, 1872.-С. X.
- 10 Докладніше див.: Куницький О., Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну // Народна творчість та етнографія.-1971.-№ 6.-С. 66-70.
- 11 Костомаров Н.И. Задачи украинфильства // Вестник Европы.-1882.-Февраль.-С. 887.
- 12 Пыпин А.Н. История русской этнографии.-Т. III.-СПб, 1891.-С. 347-356.
- 13 Записки НТШ, 1903.-Т. V.-С. 13.
- 14 Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах.-Т. 1.-К., 1970.-С. 458-459; Т. II.-С. 210; Драгоманов М.П. Политические сочинения.-Т. I.-М., 1908.-С. 217-267.
- 15 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.-Т. VII.-СПб, 1872.-С. 246.
- 16 Дорошкевич О. Листи М.П. Драгоманова до О.П. Пипіна // За сто літ.-Кн. 3.-Х.-К., 1928.-С. 90.
- 17 Кистяковский А.Ф. Назв.праця.-С. 343-349.
- 18 Куницький А.С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский // Советская этнография.-1956.-№ 1.-С. 80.
- 19 Цит. за: Чередишченко Д. Велетень української культури // Соціалістична культура. - 1989.-№ 2.-С. 30.
- 20 Семенов П.П. История деятельности Императорского Российского географического общества.-Т. II.-СПб, 1896.-С. 487-488.
- 21 Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії.-К., 1993.-С. 9.
- 22 Там само.
- 23 Волков Ф. Из воспоминаний о П.П.Чубинском // Украинская жизнь.-1914.-№ 1.-С. 47.
- 24 Записки Юго-Западного отдела ИРГО за 1873 г.-Т. 1.-К., 1874.-С. 5-6.
- 25 Докладніше про роботу відділу див.: Кравець О.М. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість і етнографія.-1973.-№ 2.-С. 60-66.
- 26 Цит за: Савченко Ф. Заборона українства. -С. 105.
- 27 Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці.-Т. 1.-С. 60.
- 28 Там само.
- 29 Щоденник Олександра Кістяківського // Київська старовина.-1992.-№ 6.-С
- 30 Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет.-М.-Л., 1946.-С. 160.
- 31 Архів Михайла Драгоманова.-Т. 1.-Варшава, 1937.-С. 404.
- 32 Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці.-Т. 1.-С. 489-490.

СТОРИНКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ М.МУРЗАКЕВИЧА

Дослідники проблем становлення і розвитку історичного краєзнавства особливу увагу звертають на дії окремих осіб, котрі своїм подвижницьким життям внесли вагомий вклад у вивчення того чи іншого регіону України. Серед них Є.Болховітінов, П.І.Кеппен, М.О.Максимович, Ар.Маркевич, В.Б.Антонович, Я.І.Сіцінський та ін. Гідне місце посідає і Микола Никифорович Мурзакевич - дослідник історії і пам'яток півдня України і Криму. Він народився 1806 р. у м.Смоленську в сім'ї священника. Його батько Никифор Аранович любив своє місто, вивчав його історію і написав про нього першу наукову розвідку ("История губернского города Смоленска", 1804 г.) Цю любов він прищепив і сину Миколі, котрий ще юнаком, навчаючись у духовній семінарії, став активно вичати історію міста, досліджувати і збирати старожитності, древні предмети, монети і колекціонувати їх.

Після закінчення семінарії, незважаючи на бідність та нестатки, продовжив навчання у Московському університеті на етико-політичному відділенні філософського факультету. В цей час освіту в університеті здобували брати В. і Д.Пасеки, М.І.Пирогов, А.Г.Заблоцький-Десятовський, Г.І.Соколов, Я.Кетчер, П.Г.Редькін, А.О.Скальковський, котрі пізніше стали відомими вченими, спеціалістами різних галузей науки. Але найтісніші дружні зв'язки склалися у Миколи Мурзакевича з Михайлом Кір'яковим - багатим поміщиком Херсонської губернії і його двоюрідним братом В.І.Шостаком.

Закінчивши університет у 1828 р., М.Мурзакевич деякий час не міг знайти пристойне місце роботи, тимчасово перебував у батьків в Смоленську, служив домашнім вчителем у рязанського поміщика тощо. У 1830 р. при допомозі М.Кір'якова переїздить до Одеси, де протягом кількох років служив в Одеській і Тираспольській таможах, на посадах канцеляриста, столоначальника, секретаря. М.Кір'яков познайомив його з представниками місцевої інтелігенції, котра часто збиралася у гостинного господаря вдома і де з зацікавленням велись розмови про історію і пам'ятки південного міста і краю. Це поети - В.Г.Тепляков, А.І.Подолінський, літератори і видавці - М.П.Розенберг, П.Т.Морозов, градоначальник О.І. Левшин, генерал І.М.Інзов, граф І.О.Вітте, протоієрей П.Куніцький та Ю.І.Венелін, котрий за розпорядженням генерал-губернатора Новоросійського краю і Бессарабії М.С.Воронцова у 1828 році збирав старожитності в Болгарії і Молдові. Немає сумніву, що під впливом цього оточення Микола Никифорович активно включився в пошукову роботу. У вільний від служби час він опрацював і упорядкував архів Одеської портової таможні, знайшовши там ряд цінних документів і матеріалів з історії Одеси¹.

У 1831 році М.Мурзакевич переходить на викладацьку роботу до Рішельєвського ліцею, де пройде шлях від помічника учителя до його директора². Робота в ліцеї дала можливість під час канікул подорожувати по краю. Сильне враження у 1832 р. справили на нього залишки стародавньої Ольвії, знайдені там грецькі монети і археологічні предмети. З того часу Микола Никифорович практично весь свій вільний час проводить у мандрівках. Вивчає пам'ятки, веде археологічні дослідження, збирає у державних установах,

приватних бібліотеках письмові відомості про край. Всі свої заощадження витрачає на придбання монет і книг з археології. “З Ольвії, - напише пізніше він у своїх спогадах, - почались мої пошуки і видання першого дослідження “*Descriptio nummorum veterum graecorum atque Romanorum qui inveniuntur in museo N. Murzakewier*” (1835 р.), а також деяка моя популярність³. Ця брошура, як пізніше згадував М.Мурзакевич, була підготовлена на латинській мові з метою догодити попечителю Одеського учбового округу М.О.Покровському, що полюбляв латинь.

Робота молодого дослідника отримала позитивну оцінку за кордоном і принесла авторові два почесних звання - члена Тіберійської і Аркадійської (Рим) академій. На батьківщині ж Російська Академія наук не промовила ні слова, а Міністерство народної освіти обмежилось лише похвальним відгуком у річному звіті⁴.

Перші кроки у вивченні історії і пам'яток краю показали необхідність об'єднання зусиль всіх зацікавлених історією краю спеціалістів різних галузей знань. Усвідомивши це, М.Мурзакевич і М.Кір'яков домовляються з А.О.Скальковським спільно “по силі і можливості кожного” прояснити “темні” сторінки історії Новоросійського краю. М.Кір'яков - агроном за фахом брав на себе вивчення господарсько-природничих питань. А.Скальковський - чиновник з особливих доручень в канцелярії генерал-губернатора брався досліджувати нову історію, а М.Мурзакевич - стародавню⁵. Передбачалось, що результати досліджень будуть друкуватись невеликими статтями в “Одесском вестнике”. Але в житті відбулося не так, як планували молоді люди. А.Скальковський, не дотримавши слова, подав правителю канцелярії генерал-губернатора

3. Історія України

А.Фабру план наукової подорожі з метою збирання архівних матеріалів з історії краю у відомчих установах і закладах. Отримавши підтримку, він розпочав обстеження архівів і згодом здобув вагомі результати. М.Кир'якова і, особливо, М.Мурзакевича цей вчинок дуже вразив і небезпідставно їхні стосунки з А.Скальковським в майбутньому складуться як недружні. Після цих подій Микола Никифорович змінює напрям своєї діяльності і розпочинає досліджувати, в основному, генуезькі і грецькі поселення на узбережжі Чорного і Азовського морів, обстежує місцеві архіви, збирає різнобічні відомості з цієї проблеми⁶.

В 1834 році М.Мурзакевич втратив батька. В зв'язку з цим, він відправляється до Смоленська, потім відвідує Москву і Київ, куди прибув 15 травня 1834 р. Тут він ознайомився з визначними давньоруськими пам'ятниками, зустрівся з митрополитом Є.Болховітіновим - активним дослідником давньоруських старожитностей. Чотири вечори провели вони в бесідах про стан і перспективи вивчення пам'яток. Під впливом цих розмов Микола Никифорович приймає рішення більш активно зайнятись дослідженням давньоруської старовини. На запрошення митрополита він відвідав Київ і в наступному - 1835 році, був присутній при відкритті (15 липня) університету св.Володимира, познайомився з М.О.Максимовичем, ректором Київської духовної академії архімандритом Інокентієм істориком М.Ф.Берлінським, нумізмом 'бароном С.І.Шодуаром' - володарем унікальної колекції боспорських і ольвійських монет.

Дружні стосунки, що склалися між Є.Болховітіновим і М.Мурзакевичем, підтримувалися листуванням. Молодий дослідник щедро ділився зі своїм духовним наставником планами на майбутнє,

надсилав йому на відгуки рукописи, виконував на замовлення Є. Болховітінова копії архівних документів, описи генуезьких пам'яток і т.д. Митрополит, в свою чергу, писав йому про свої справи, видання словника видатних діячів Росії, підбадьорював, радив, жалкував, що повільно просуваються справи по опису Києва, що зупинилась робота по створенню історичного товариства, що розривають древні земляні вали, що Десятинну церкву будують не за стародавнім зразком, про самовільну роздачу О.С. Анненковим, знайдених під час будівництва золотих і срібних речей і таке інше.⁷

Зацікавленість молодого дослідника історією країни сподобалась митрополиту. Він разом з ректором Київського університету М.О. Максимовичем намагалися перевести М. Мурзакевича до Києва, з тим, щоб разом створити історичне товариство, організувати і видавати журнал, по-справжньому зайнятись справою вивчення старожитностей. Але на їх прохання зарахувати Миколу Никифоровича охоронцем і наглядачем запланованого в університеті музею київських старожитностей, попечитель Київського учбового округу Є.Ф. фон Бранке відповів, що за розпорядженням міністра народної освіти це місце віддано іншому⁸. Смерть Є. Болховітінова у 1837 році не дала змоги розв'язати це питання до кінця. М. Мурзакевич, на знак великої поваги до митрополита, в своїх подальших наукових планах певну увагу буде приділяти руським пам'ятникам, підготує і буде читати в Рішельєвському лицейському курсі лекцій з цього питання.

Зустрічі з відомими вченими, діячами церкви і держави відбувались у Миколи Никифоровича під час поїздки до Москви, де він оглянув колекції старожитностей Московського університету і мав змогу познайомитись з Ф.Г. Солнцевим, М.Т. Каченовським,

А.Д.Чертковим - володарем єдиної, на той час в Росії колекції руських монет. У 1836 р., вивчаючи пам'ятки Криму, в Алуці познайомився з генерал-губернатором М.С.Воронцовим, котрий оточував себе високоосвіченими чиновниками, всіляко заохочував їх до роботи на користь розвитку краю. В особі Мурзакевича він побачив порядну людину, чесну, якій у майбутньому допомагав у накових пошуках, дозволив користуватися рукописними матеріалами з свого родового зібрання. Позитивно відгукнувся М.С.Воронцов на пропозицію Миколи Никифоровича відносно охорони і збереження пам'яток Криму, зокрема, про зняття копій і переклад написів над ханськими похованнями в Бахчисараї. Цю роботу за дорученням М.С.Воронцова виконав чиновник його канцелярії, перекладач східних мов О.А.Борзенко. В цьому ж році М.Мурзакевич склав географічну карту стародавніх грецьких поселень на узбережжях Чорного і Азовського морів, працює над книгою "История гетуэзских поселений в Крыму", публікує ряд статей, добірок архівних документів в газеті "Одесский вестник"⁹ допомагає А.Ф.Фабру, що вирішив продемонструвати генерал-губернатору М.С.Воронцову "свою освіченість", у підготовці до друку перекладу книги "Аррианова Перипла Понта Эвксийского" (опис Чорного моря), доповнює її коментарями і поясненнями.

У цей час значно пожвавилась діяльність викладачів учбових закладів в культурному і громадському житті Новоросійського краю. Це було пов'язано з приходом до керівництва Одеським учбовим округом Д.М.Княжевича - відомого своєю видавничою діяльністю і організаторськими здібностями. Рішельєвський лицей приводиться у відповідність до нового університетського статуту (1837 р.) Перед М.Н.Мурзакевичем постало питання підготовки

магістерської дисертації, котру він успішно захистив у 1838 р. в Московському університеті і отримав ступінь магістра філософії. Через кілька років він стає професором кафедри російської історії і статистики.

Відповідно до §40 університетського статуту викладачі зобов'язані були розробляти нові курси, готувати лекції, виступати з науковими доповідями на щорічних святкових зборах, вести дослідження місцевої історії і пам'яток. Активно залучали викладачів вузів до редагування і цензурування періодичних видань. Тому, окрім педагогічної роботи, Микола Никифорович, разом з іншими, бере активну участь у редагуванні "Новоросійського календаря" (1839, 1841-44 рр.) - довідково-статистичного видання, що ставило за мету дати чітку уяву про сучасний стан краю, його адміністративний устрій, історичне минуле. Окрім цього, він публікує ряд своїх досліджень: "Статистическое описание Таганрогского градоначальства" (1840), "Одесская городская публичная библиотека" (1849), "Одесский Архангело-Михайловский девичий монастырь" (1845), "Обзор православной иерархии тех мест, которые составляют ныне Новороссійский край и Бессарабию" (1848) тощо.

Викладачі ліцею, в тому числі і М.Мурзакевич, брали участь у підготовці "Одесских альманахов", в роботі Товариства сільського господарства Півдня Росії. В 1838-39 рр. як секретар цього товариства, він редагував статті, доповіді, присвячені його 10-річному ювілею, упорядковував архів.

Таким чином, повільно розширювалося коло дослідників історії краю, йшло накопичення різнобічних відомостей, пам'яток. Стан стародавніх пам'яток, методика ведення археологічних

розкопок, випадки розбазарювання унікальних знахідок, вивіз їх за кордон, викликали тривогу прогресивних діячів освіти і культури. Ідею об'єднання зусиль по вивченню історії краю на початку XIX ст. виношували М.Кір'яков і М.Мурзакевич. У 1839 р. вони роблять чергову спробу здійснити свою мрію, розповідають про це Д.М.Княжевичу. Він підтримав їх, взяв активну участь у вирішенні організаційних питань. Ідею підтримав також М.С.Воронцов. Ініціативна група в складі: Д.М.Княжевича, А.С.Струдзи, А.Я.Фабра, М.М.Кір'якова, та М.Н.Мурзакевича підготувала статут наукового товариства. Значну частку організаційної роботи взяв на себе Микола Никифорович. Про це в своїх спогадах він пізніше напише так: "...Маючи моральну підтримку покійного митрополита Євгенія, спираючись на енергію Кір'якова і Княжевича, як майбутніх членів-засновників товариства, приєднавши поступливого Струдзу і, навіть (для полегшення бюрократичних проходжень документів), А.Я.Фабра, я, накресливши програму майбутнього товариства, пустив її в хід"¹⁰. Після затвердження Міністерством народної освіти статуту, 25 квітня 1839 року відбулися установчі збори Одеського товариства історії і старожитностей (далі ОТІС). На ньому офіційно були названі членами-засновниками: Д.М.Княжевич, М.М.Кір'яков, М.Н.Мурзакевич, А.С.Струдза, А.Я.Фарб. Почесним президентом був обраний М.С.Воронцов, президентом - Д.М.Княжевич, віцепрезидентом А.С.Струдза, секретарем М.Н.Мурзакевич, скарбником А.О.Скальковський.

Згідно статуту, Одеське товариство історії і старожитностей ставило метою поширення історичних і археологічних відомостей

про південь Росії, переважно Новоросійський край і Бессарабію¹¹.

Його завданням було:

а) збір, опис, зберігання залишків старовини, відкритих на півдні Росії, або що матимуть до неї відношення;

б) пошук, упорядкування і роз'яснення документів і актів, що відносяться до історії краю;

в) критичне дослідження свідчень древніх письменників про місцевості краю, розшук їх слідів в'нинішньому часі;

г) підготовка записів для майбутньої історії краю, збір відомостей про його теперішній стан;

д) аналіз, опублікованих на російській та іноземних мовах, творів, що відносяться до краю і визначення їх достовірності;

е) публікація результатів досліджень для загального відома¹².

У своєму виступі при відкритті товариства Д.М.Княжевич докладно розповів про завдання створюваної організації, підкресливши, "що Новоросійський край - важливий не тільки для історії нашої вітчизни, а й Європи, всього культурного світу. Це край, над яким пронеслось багато віків, вони залишили чимало цікавих слідів, котрі заслуговують на увагу дослідників... Багато з них присвятили цьому краю свої праці, але поле діяльності таке широке і різнопланове, що тільки об'єднавши зусилля можна розраховувати на успіх. Обмежуючи діяльність товариства територією південної Росії, зокрема, Новоросійським краєм, передбачалось поширити дослідження на широке, різнобічне коло пам'яток, які тільки можуть бути виявлені в краї, а також на сучасну історію і факти, що в майбутньому стануть історією¹³.

Співставивши розділи статуту ОТІС "Про права товариства" і "Про мету і заняття Товариства" побачимо невідповідність між

благородними завданнями, котрі воно мало намір вирішувати і його фактично безправним юридичним і фінансовим статусом громадської організації. У перший рік діяльності вона об'єднала 90 членів. Серед них представники вищої адміністрації краю, місцева інтелігенція, губернатор П.І.Федоров, одеський губернатор граф О.П.Толстой, архієпископи: Херсонський і Таврійський - Гавриїл, Кишинівський і Хотинський - Дмитрій; відомі вчені: ректор Московського університету М.Т.Каченовський, ректор Київського університету М.О.Максимович, член-кореспондент Академії наук (майбутній академік) П.І.Кеппен, нумізмат барон С.І.Шодуар, а також вчені ряду зарубіжних країн.

Микола Никифорович до кінця свого життя (1883 р.), (більше 40 років) буде виконувати обов'язки секретаря (1839-1875 рр.) віце-президента (1875-1883 рр.), редактора "Записок", що почали виходити з 1844 р., директора музею, заснованого в 1843 р. Віддаючи практично весь свій вільний час ОТІС, Микола Никифорович встигав вести велику науково-дослідницьку роботу, вивчати і обстежувати пам'ятки краю, відомчі архіви, приватні зібрання і колекції, виконувати доручення Міністерства народної освіти, Академії наук, Археологічної комісії та багатьох громадських товариств Росії. У 1839 р. за розпорядженням Міністерства народної освіти разом з офіцером Генерального штабу - капітаном Батюшковим він розбирав архів фортеці св.Дмитрія в Ростові-на-Дону. Переглянувши 15 тисяч справ, вони відібрали і склали опис на 591 одишницю зберігання, документи котрих висвітлювали важливі питання управління фортецями. Матеріали були передані Воєнно-топографічному депо, а 78 справ, що містили

статистичні і історичні відомості, надійшли до архіву Одеського товариства історії і старожитностей¹⁴.

Вдало розпочаті справи принесли Миколі Никифоровичу чимало неприємних хвилин і розпачу. Серед членів ОТІС, що мешкали в Одесі, виникли суперечки щодо подальшої долі товариства. М.І.Надеждін, О.І.Левшин, В.В.Григор'єв, М.М.Кір'яков пропонували достроково (строк 3 роки) внести зміни до статуту ОТІС. З цим категорично не погоджувались А.С.Струдза, А.О.Скальковський, архієпископ Гавриїл, а Д.М.Княжевич і М.Н.Мурзакевич зайняли нейтральну позицію. Думки членів товариств розійшлися і під час розгляду пропозиції М.І.Надеждіна про необхідність розширення тематики досліджень товариства, включення до кола наукових інтересів питань вивчення південно-славянських пам'яток, організації наукової подорожі, виділення на цю поїздку коштів. Конфліктна ситуація привела до того, що з ОТІС вийшли М.І.Надеждін, В.В.Григор'єв, А.С.Струдза, припинив співробітництво А.О.Скальковський. Особливе невдоволення викликав енергійний і талановитий М.І.Надеждін, що мав вплив на Д.М.Княжевича і часто використовував це в своїх інтересах. Надзвичайно тяжко переніс М.М.Мурзакевич смерть свого друга М.Кір'якова. Непорозуміння з його родиною, яке позбавляло його можливості виконувати заповіт друга і допомогати у вихованні дітей. Пізніше до цього додалися неприємності особистого характеру. Все це відбилося на його здоров'ї. В тяжкому напівсвідомому стані знайшли його в лісі неподалік від Ізмаїлу. Військовий генерал-губернатор Бессарабії П.І.Федоров взяв науковця під свою опіку. В 1840 р. за згодою з Міністерством народної освіти, він доручив Миколі Никифоровичу провести

історико-статистичне обстеження губернії за маршрутом Одеса-Кишинів-Оргієв-Бельци-Сороки-Хотин¹⁵. Доброзичливі стосунки, що склались між М.Мурзакевичем і П.І.Федоровим, мали позитивні наслідки. Вони відбилися в публікаціях архівних джерел і повідомлень про міста і села Бессарабії, надрукованих у місцевій періодичній пресі та в “Записках” ОТИС.

У 1841 році Микола Никифорович, уже відомий у наукових колах як активний дослідник історії та пам'яток Росії, отримав від графа С.Г.Строганова - попечителя Московського учбового округу запрошення перейти на викладацьку роботу до Московського університету. Цю пропозицію підтримували А.Д.Чертков, М.Т.Каченовський, але з особистих причин він відмовився від запрошення. Про його настрій і душевний стан яскраво свідчить лист до відомого вченого О.М.Бодяньського, датований 19 жовтня 1842 р. В ньому М.Мурзакевич пише, що витримав чумне сидіння, смерть Кір'якова, Каченовського і багато-багато інших бід і горя, що живе сумно, сам-самісінький. “Багато знайомих, та приятелів мало: народ лагідний, та душу немає з ким відвести. Всі хитрі й розсудливі. Професорствую і секретарствую...” Минулим літом* агронавствував до Зміїного острова з метою пошуку на ньому слідів храму Ахіла. Нині засиджуюсь над бессарабською статистикою і над руськими старожитностями, котрі окремо читаю в ліцеї...”¹⁶.

М.С.Воронцов, дізнавшись про запрошення М.Н.Мурзакевича з Москви, запропонував йому місце бібліотекаря та завідуючого міським музеєм, що в певній мірі поліпшувало його матеріальне становище. Доброзичливе ставлення, матеріальна підтримка з боку

---

* 1841 року.

посадових осіб змінили його настрої на краще і він продовжував свої наукові пошуки.

В 1845 р. протягом червня-вересня супроводжував 17-річного цесаревича Костянтина Миколайовича під час його мандрівки по узбережжю Чорного і Азовського морів, Новоросійському краю і Землі війська Донського¹⁷; у 1846 р. подорожував по південному березі Криму, відвідав Феодосію, Севастополь, Херсонес та інші міста, оглянув і зафіксував стан древніх пам'яток. З боєм і гіркотою писав він про недбайливе ставлення до них, про байдужість місцевої адміністрації, котра часто своїми діями завдає пам'яткам великої шкоди. Оглянувши Херсонес, він пише, що внутрішні міські будівлі, церкви, простора базиліка - все це представляє купу каміння, з якого власне побудований Севастополь, а на залишках Херсонесу розміщується карантин. Моряки продовжують розбирати руїни, відшуковують мармурові колони, барельєфи, статуї, котрі розбивають і переплавляють на вапно. Вандалізмом назвав М.Мурзакевич саму ідею будівництва на території Херсонесу нового карантину. З цього приводу він висловив свою думку і заперечення севастопольському воєнному губернатору і домігся відміни будівництва¹⁸. У Феодосії він побачив таку ж сумну картину. Церкви і укріплення бувшої генуезьської Кафи занепали і руйнувались. Міська дума самовільно перетворювала їх на карантинні (чумні) приміщення і склади, на свій розсуд зафарбовувала у древніх храмах залишки живопису. Він нагадує, що під час голоду (1833-34 рр.) за розпорядженням М.С.Воронцова, щоб дати малозабезпеченим людям хоч якийсь зарібок була розібрана древня турецька баня, з каміння котрої планувалось побудувати собор. Баню розібрали, а храм не

побудували. Наругою над цією пам'яткою, пише далі М.Мурзакевич було і те, що пізніше за опис руїн цієї бані губернатор Таврійської губернії Казначеев був зарахований в дійсні члени Одеського товариства історії і старожитностей¹⁹.

Незадовільним в Феодосії був і стан архіологічних пам'яток. Відсутність коштів і підготовлених спеціалістів не давали змоги вести археологічні дослідження на такій благодатній землі. Невтішна картина постала перед ним і під час знайомства з курганними розкопками в Керчі, котрі за дорученням царського двору вели чиновника А.Б.Ашик і В.Д.Корейша. Цінні речі, знайдені ними, поступали в Ермітаж та інші музеї С.-Петербурга. Археологічні розкопки вони вели не маючи інструкцій, не дотримуючись наукових правил і підходів. Суперництво між ними, гонитва за цінними знахідками з метою отримання чергової подяки чи нагороди викликали справедливі нарікання з боку знавців пам'яток півдня Росії. Та найбільше, що вразило Миколу Нікіфоровича, було вільне поводження із знайденими матеріалами. Вони їх дарували, продавали, що давало можливість вивозити їх за кордон, переплавляти. Гробниці, через їх байдужість руйнувались, розбирались, а каміння використовувалось у міському будівництві. Одеське товариство історії і старожитностей, з ініціативи М.Мурзакевича та інших членів, зі свого боку не раз втручалось у сферу їхньої діяльності. Радила, нагадувало про необхідність наукового підходу до розкопок курганів, ведення щоденників, замальовок. Але, на жаль, А.Б.Ашик і В.Д.Корейша на ці пропозиції і звернення, давали суто чиновницьку відповідь, що вони не підпорядковані товариству, тому можуть не відповідати на ці

вимоги. При цьому слід зазначити, що обидва були дійсними членами Товариства²⁰.

Окрім завдань Товариства, своїх особистих наукових планів, М.Мурзакевич виконував спеціальні обстеження тих чи інших територій. Вілтку 1847 р. на прохання графа М.С.Воронцова, призначеного намісником Кавказу, він провів наукову подорож по східному узбережжю Чорного моря, Землі війська Донського, Закавказзю і доповів свої міркування з цього приводу. Йшлося про необхідність проведення наукових експедицій, створення пумізматичних і мінералогічних колекцій, видання “Кавказького календаря” тощо. Протягом 1846-47 рр. Микола Никифорович очолював спеціально створену комісію по придбанню книг для тифліської бібліотеки графа М.С.Воронцова.

Щодо збереження пам'яток Феодосії і Судаку, то за проханням ОТС, М.С.Воронцов видав спеціальне розпорядження, яким встановлювалась персональна відповідальність членів поліції за стан їх охорони. Товариство неодноразово зверталось до адміністрації краю з проханням про збереження керченських “Золотого”, “Царського” курганів, Мелк-Чесьменської гробниці, турецьких написів в Ескі-Криму, жертovníка в Ореанді, храмів в Піцунді (Абхазія) та інш. Члени Товариства вели нагляд за археологічними розкопками, брали участь у благоустрої могил воїнів, загиблих під час штурму Очакова, що знаходились у Херсонській фортеці, могили князя Г.О.Потьомкіна-Таврійського в Херсоні, героя війни 1812 р. П.Котляревського в Феодосії. Провідна роль у всіх цих заходах належала М.Н.Мурзакевичу²¹.

У 1843 році при Товаристві був відкритий музей, котрий майже 40 років очолював М.Мурзакевич. Перші колекції були подаровані

членами-засновниками ОТІС - Д.М.Княжевичем, М.М.Кір'яковим, М.Н.Мурзакевичем, чиновниками З.А.Аркасом, М.Н.Врачко, Д.В.Сафоновим, представниками духовенства - архієпископами Порфірієм, Гавриїлом²². Добровільні пожертви робили також жителі краю, поміщики, чиновники, вчителі, студенти. В 80-х роках в міністр-кабінеті нараховувалось біля 15 тисяч монет, 80 написів, більше 1000 статуй, статуєток, архітектурних деталей, орнаментів, ваз, кухлів, предметів з дорогоцінних металів, 35 кам'яних баб з Катеринославської та Херсонської губерній. У рукописному відділі музею зберігались рідкісні книги та документи: грецьке євангеліє XI ст. на пергаменті, малюнки В.Г.Барського, топографічний опис земель приєднаних до Росії в 1774 р., виконаний Томіловим, колекція сербських, молдавських грамот, султанських ферманів, ярликів кримських ханів, ікони, карти, портрети історичних осіб, а також збірники документів з історії Новоросійського краю, передані архієпископом Гавриїлом, П.І.Кеппенем, М.М.Кір'яковим та ін.²³

Упорядковуючи колекції музею, Микола Никифорович звертав увагу і на стан колекцій, що знаходились в інших музеях краю. І якщо бачив, що вони погано зберігаються, намагався їх перевезти до Одеси. В 1840 р., ознайомившись з колекцією Чорноморського депо у Миколаєві, він написав доповідну записку М.С.Воронцову про надбайливе відношення до зберігання статуй і каменів з написами, про доцільність їх зберігання в музеї Товариства. В результаті домовленості між М.С.Воронцовим і адміралом М.Лазаревим, музей Товариства в 1843 р. поповнився барельєфами, статуями, каміннями з написами, знайденими в Херсонесі, Ольвії, Керчі, Аккермані, на острові Березань, а також з афінських розвалин (Греція)²⁴. У 1846 р. передані знахідки з Херсонесу, що зберігались у

м.Севастополі; військова зброя, обладунки, знайдені в 1848 році в с.Кетрос Сорокського повіту за розпорядженням воєнного генерал-губернатора Бессарабії П.І.Федорова; план табору короля Карла XII (біля с.Варниця), укріплення Бендер, передані канцелярією генерал-губернатора Новоросійського краю і Бессарабії за розпорядженням М.С.Воронцова тощо²⁵. З метою більш ефективного поповнення музею експонатами, знайденими на території краю, Одеське товариство історії і старожитностей, у 1843 р. за ініціативою М.Мурзакевича, через Міністерство народної освіти звернулось до 1-го департаменту Міністерства державного майна з проханням передавати в музей всі знахідки, знайдені в Новоросійському краї і Бессарабській губернії. Але там цю проблему вирішили по іншому і дозволили зберігати в музеї лише ті предмети, котрі не підлягали передачі в Санкт-Петербурзькі музеї. Відсутність коштів не дозволяла Товариству купувати знахідки, що не підлягали передачі в музеї С.-Петербурга. У виняткових випадках воно змушене було звертатись до урядових установ за допомогою, чи пропонували купити знахідки іншим²⁶.

Товариство через секретаря і директора музею М.Н.Мурзакевича та інших членів постійно надавало практичну допомогу музеям Новоросійського краю. Заснований у 1811 р. краєзнавцем півдня Росії С.М.Броневським Феодосійський музей, в кінці 40-х років прийшов в такий стан, що потребував вжиття екстрених заходів. Музей передали ОТС і доручили М.Н.Мурзакевичу вести за ним нагляд. Під його керівництвом музейні колекції були просистематизовані, описані, упорядковані. Музей став фактично першим музейним закладом, що ставив за мету знайомити відвідувачів з історією міста. В 1870 р. уродженець Феодосії

видатний художник І.Айвазовський за власний кошт побудував приміщення для музею, що значно поліпшувало його становище. Необхідно віддати належне і місцевій адміністрації, котра зайняла тверду позицію, коли стояло питання про передачу і перевезення колекції в Одесу в музей ОТІС²⁷, визнавши колекцію власністю міста.

Вагому роль зіграв Микола Никифорович в долі і музею Одеси. За дорученням М.С.Воронцова він провів систематизацію і опис колекцій, підготував першу частину “Описання Одесского городского музея древностей”, що була опублікована у 1841 році. З 1843 р. він фактично завідував ним, турбувався про поповнення колекцій, організацію роботи, надання послуг відвідувачам.

Події Кримської війни 1854-56 рр. змусили припинити діяльність товариства, музею і бібліотеки. В цей неспокійний час М.Н.Мурзакевич очолював Рішельєвський ліцей (з 1853 р.), тимчасово (з травня 1854 р. по червень 1855 р.) виконував обов'язки попечителя Одеського учбового округу, був директором (1853 р.) попечительського комітету про тюрми, входив до складу комісії по прийняттю навікладних заходів на випадок нападу ворога на м.Одесу. Він приймав безпосередню участь у підготовці колекцій музею до вивезення в небезпечне місце. Таку ж роботу провів із приватною колекцією М.С.Воронцова. На щастя, справа до евакуації не дійшла, а після війни у 1858 р. через брак коштів колекції міського музею були передані ОТІС, де М.Н.Мурзакевич їх описав і упорядкував²⁸. Для полегшення знайомства з колекціями музею, ОТІС видавало покажчики. Микола Никифорович був упорядником багатьох випусків.

Перші післявоєнні роки внесли значні зміни в його особисте життя. Вони пов'язані з діяльністю визначного хірурга, прогресивного діяча освіти М.І.Пирогова, котрий в 1856-58 рр. очолював Одеський учбовий округ і був прихильником проведення прогресивних реформ у галузі народної освіти. Микола Никифорович відносився до цих планів консервативно і не підтримував його намірів. Ці розбіжності, мабуть, і привели до відставки М.Мурзакевича в березні 1857 року з посади директора Рішельєвського ліцею. Офіційно ж, в вичу йому було поставлено незнання іноземних мов, економіки і обліку, а також вказано, що характер у нього "не директорський"²⁹. Відносно характеру, то він дійсно був прямою людиною, не зупинявся перед особистою вигодою, якщо необхідно було говорити правду своїм керівникам, не вживався з людьми, котрі використовували різні обставини для влаштування особистих справ. Незважаючи на певні складні риси характеру, в Одесі він користувався загальною повагою. Його шанували за простоту, доступність, порядність, незалежну поведінку. М.Мурзакевич охоче приймав участь у вирішенні подальшої долі багатьох студентів і молодих викладачів Рішельєвського ліцею, учбових закладів краю. В одному з листів до О.М.Бодянського він цікавиться справами болгарина Палаузова, просить допомогти влаштуватись на навчання за казенний кошт болгарину Івану Шопу, підтримати Княжеського під час його навчання в синодальній типографії, а також Вальнбергу, Домбровському, Вольському, що бажали навчатись в Московському університеті³⁰. Через листування М.Мурзакевича з відомими вченими Росії, можна скласти певну уяву про його душевний стан в перші роки відставки. Він вважав себе безпідставно ображеним. Це

відчувається в негативних відгуках про діяльність М.І.Пирогова в Одесі. В алегоричній формі він пише в одному з листів: “Не довго вітійствував у нас, як пишуть “геніальний Пирогов” діла і пісьмена, не відповідні духу сьогодення, не сподобались ні в краї, ні в Пітері, тому і направили його мнлість до Києва. Збулась говірка “Язык до Києва доведе”, а Снегірьов добавив - “і до кня!”³¹. Розглядаючи діяльність М.І.Пирогова, як віце-президента Одеського товариства історії і старожитностей, у нас немає підстав повністю погодитись з такою негативною оцінкою. Можливо в його діяльності були певні помилки, але треба віддати належне, що за короткий час перебування на посаді попечителя Одеського учбового округу і віце-президента ОТИС, він розуміючи значення культурної спадщини у вихованні молодого покоління, заохочував вчителів до вивчення історії і пам’яток краю. Ознайомившись зі станом археологічних досліджень, охороною цінних пам’яток, він запропонував об’єднати наукові сили і кошти, в тому числі і ті, що виділялися Міністерством двору Керченському музею, в одному центрі. Це дало б можливість перед відправленням цінних знахідок до столичних музеїв їх замальовувати, описувати, копіювати для музею Товариства. В зв’язку з від’їздом М.І.Пирогова з Одеси, ці пропозиції не були реалізовані.

Залишивши викладацьку роботу, Микола Никифорович активізував свою краєзнавчу діяльність, багато подорожував, вивчав пам’ятки. Влітку 1857 р. відвідав Константинополь (побував на Афонській горі), Афіни, Марсель, Париж, Франкфурт, Дрезден, Прагу. В наступному (1858 р.) побував в Неаполі, Римі, Флоренції, Генуї, Мілані, Венеції, Трієсті, Відні. Майже щорічно їздив до Москви і Петербургу, постійно подорожує по Криму і Кавказу. В

1866 р., мандруючи по Європі, познайомився з роботою багатьох музеїв старожитностей. Мета цих поїздки завжди одна - збір матеріалів, вивчення пам'яток, ознайомлення з досвідом в різних країнах світу. Під час подорожей він вів щоденники, матеріали котрих пізніше були опубліковані.

В Одеському товаристві історії і старожитностей, як секретар, складав і упорядковував протоколи, щорічні звіти, що виходили окремим виданням, вів листування з організаціями, установами, членами товариства. Багато зусиль віддавав підготовці "Записок" ОТИС. 13 томів побачили світ при його безпосередній участі в редагуванні. Як автор, Микола Никифорович, підготував до друку більше 120 різних матеріалів, статей, рецензій, заміток тощо. Це тексти оригінальних документів, переклади з грецької мови написів з архітектурних деталей, описи нумізматичних і археологічних знахідок, пам'яток старовини. Найбільша група матеріалів присвячена періоду освоєння краю. Серед них раскрипти Катерини II на ім'я катеринославських губернаторів, розпорядження, ордери князя Г.О.Потьомкіна з питань розбудови Таврійської губернії, заснування міст Одеси, Херсона, Миколаєва, побудови флоту, заселення краю, а також документи, що висвітлювали питання давньої історії Криму: часу грецької, генуезької колонізацій, турецького і татарського володарювання. Історія Бессарабії представлена, в основному, грамотами XV-XVII ст. і описом губернії 1816 р. В полі зору М.Мурзакевича знаходились питання освіти, культури, історії християнства, іудейства і других вірувань, описи православних монастирів Херсонської і Кишенівської єпархії, церкви Іоанна Предтечі в м.Керчі, Миколаївської в м.Кілії, Василівської у Херсонесі та ін. Серію публікацій присвятив він

опису археологічних знахідок, нумізматичних і епіграфічних колекцій Товариства. М.Мурзакевич рецензував праці, присвячені Новоросійському краю і Криму, що виходили в Росії і за її межами, писав некрологи на членів ОТИС, з котрими багато років плідно працював. Власним коштом, за рахунок Товариства чи при підтримці М.С.Воронцова опублікував праці: “Краткая история древнего Херсонеса” (1836 р.); “История генуэзских поселений в Крыму” (1837 р.); “Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшем двадцатипятилетии, т.е. с 1820 по 1846 год” (1846 р.); “Очерк заслуг, оказанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым” (1861 р.); “Краткий указатель музея императорского Одесского Общества истории и древностей” (1880 р.); “Каталог картинам, планам, чертежам и видам, хранящимся в музее Одесского общества истории и древностей” (1881 р.). Великою заслугою Миколи Никифоровича перед історичною наукою є те, що він відшукав і надрукував цінні документи з історії права, дипломатії і т.д. Серед них: “Статейный список стольника Василия Тяпкина, дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 для заключения Бахчисарайского договора” (1854 р.); “Псковскую судную грамоту 1398 года” (1849 р.)³².

Значна кількість його публікацій була надрукована у виданнях Міністерств народної освіти, внутрішніх справ, Російського географічного товариства, Московського товариства історії і древностей російських тощо. Назвемо деякі: “Временник русской земли по списку XVI века”, “Письма Алексея Петровича к Петру I” (1850 р.), котрі він знайшов у рукописному зібранні М.С.Воронцова і неодноразово їздив до С.-Петербурга з метою

одержання дозволу на їх видання. Ряд публікацій він присвятив рідним містам: “Достопамятності г.Смоленска (церкви, урочища, укрєплення и древние привелегии” (1835 р.), “Васильевские двери в городе Александрове” (1837 р.) та ін. Виконуючи побажання архієпископа Гавриїла, про видання в повному обсязі “Истории о козаках запорожских, как они издревле зачались и откуда сие происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся”, котру А.О.Скальковський опублікував без його згоди, Мурзакевич підготував і в 1851 році опублікував цю роботу в повному обсязі за списком, що зберігався в бібліотеці М.С.Воронцова.

Маючи багаторічний науковий досвід, чисельні публікації, М.Мурзакевич за браком коштів не зміг підготувати ґрунтовне дослідження про Новоросійський край, Крим, їх історію і пам'ятки. Але це ні в якій мірі не принижує результатів його праці, котра ще за життя, високо оцінювалась громадськістю і державою, неодноразово відзначалася подяками, цінними подарунками, орденами Анни I, II і III ступенів, Станіслава I ступеня, Володимира II ступеня та ін. Першу свою нагороду: орден св.Анни III ступеня, він отримав в кінці 1844 р. за видання I тому “Записок” ОТІС³³.

За активну роботу на ниві вивчення вітчизняних старожитностей він був обраний членом багатьох наукових товариств Росії, ряду зарубіжних країн. Зокрема, Московського товариства літератури і мистецтва (1837), Товариства сільського господарства Півдня Росії (1838), Російського географічного товариства (1845), Археологічно-нумізматичного товариства (1848), Московського археологічного товариства (1865), Товариства древностей Остезійських губерній (1846), Тіберійської Академії в Римі (1837), Аркадійської Академії

в Римі (1838), Афіського археологічного товариства (1838), Копенгагенського товариства північних антикварів (1845), Белградського товариства сербської словесності, Бельгійської археологічної академії, Товариства давньоруського мистецтва при Московському публічному музеї.

Від Одеського товариства історії і старожитностей Мурзакевич обирався делегатом на I-V археологічні з'їзди, що проходили в Москві, С.-Петербурзі, Києві, Казані, Тифлісі³⁴.

Після II Археологічного з'їзду (1871 р.), що розглядав найболючіше питання стану і охорони пам'яток в Росії входив до складу комісії по підготовці проекту "Правил збереження історичних пам'ятників" створеної в 1876 р. при Міністерстві народної освіти.

Комісія розробила проект, який складався з 28 статей і двох додатків. В них були визначені основні категорії пам'яток, що підлягали охороні, завдання "Імператорської комісії по охороні історичних пам'яток", яку передбачалось створити при Міністерстві народної освіти, а також питання про структурні підрозділи, штати, джерела фінансування.

Великі суперечки велись при підготовці проекту навколо фінансового забезпечення. М.Н.Мурзакевич вважав недостатньою плату постійним членам, працюючим на місцях, виклав свою особисту думку з цього питання³⁵. В подальшій роботі його пропозиції були частково враховані. Але подній Міністерством народної освіти у вищі державні установи проект, не був реалізований. Пам'ятки історії, за стан яких вболівав М.Мурзакевич разом зі своїми однодумцями, залишались без захисту держави, продовжували руйнуватись. Активну діяльність проводив він і в

період підготовки VI археологічного з'їзду, що мав проходити в Одесі з 15 серпня по 1 вересня 1884 року. Як член підготовчого комітету, неодноразово їздив до Москви для вирішення поточних питань, де в Московському Археологічному товаристві турбувався про будівництво нового приміщення для музею, що мало завершитися в кінці 1883 р., та іншими організаційно-підготовчими питаннями.

Прийняття рішення про проведення чергового археологічного з'їзду в Одесі свідчило про певні заслуги місцевої інтелігенції на ниві вивчення історії і пам'яток краю. Можна з впевненістю стверджувати, що участь Миколи Никифоровича у підготовці програми з'їзду, визначенні наболілих питань, була конче потрібною. Серед них: складання бібліографії праць і путівників про Кримський півострів, створення зводу стародавніх свідчень про південну Росію; підготовка каталогів Одеського і Феодосійського музеїв; збір відомостей про приватні зібрання в Новоросійському краї; складання карт знахідок старожитностей тощо. В цих турботах, у розпалі підготовчих робіт до з'їзду восени 1883 року М.Н.Мурзакевич захворів, а 24 жовтня на 77 році життя помер. Після себе Микола Никифорович не залишив заощаджень, коштовностей, нерухомого майна. Всі гроші він витрачав на придбання рідкісних книг і монет, котрі заповів Товариству, якому віддав 44 роки своєї натхненної праці. У 1845 році в листі О.М.Бодянського, він, співчучаючи йому вдносно тяжкої ноші секретарства, підбадьорюючи писав: "...Працюйте, дійте твердо і сміливо на славу старійшого руського товариства..."³⁶. Ці слова без перебільшення можна віднести і до Миколи Никифоровича.

За своє життя М.Мурзакевич зробив стільки, що обминути його в історії міста Одеси, Криму, Бессрабії, Кавказу неможливо. Він залишив про себе пам'ять своїми працями, зібраними музейними експонатами, що сьогодні є гордістю Одеського археологічного музею.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний історичний архів С.-Петербурга (далі ЦДІАР).-Ф. 733, оп. 78, спр. 675.-Арк. 96-104 зв.; спр. 794.-Арк. 20 зв.

² ЦДІА -Ф. 733, оп. 78, спр. 794.-Арк. 33.

³ Николай Никифорович Мурзакевич. Автобиография. Примечания и биографический очерк. Сост. князь В.Д.Добижа//Русская старина.-1887.-№ 1.-С. 7.

⁴ Записки Н.Н.Мурзакевича с примечанием кн.В.Д.Добижа//Русская старина.-1887.-№ 3.-С. 665.

⁵ Там само.-С. 659.

⁶ ЦДІАР.-Ф. 733, оп. 78, спр. 675.-Арк. 100 зв.

⁷ Письма высокопреосвященного Евгения митрополита Киевского Н.Н.Мурзакевичу//Киевские епархиальные ведомости.-1868.-№ 10.-С. 377-392.

⁸ Записки Николая Никифоровича Мурзакевича с примечанием кн.В.Д.Добижа//Русская старина.-1887.-№ 3.-С. 652-653.

⁹ О заселении Новороссийского края.-1836, 3 1, 15, 16; О чеканении монеты в Крыму.-1835, № 30; О присоединении к России Очаковской области и о ее заселении.-1836.-№ 43.

¹⁰ Записки Николая Никифоровича Мурзакевича с примечанием кн.В.Д.Добижа//Русская старина.-1887.-№ 9.-С. 481.

¹¹ Об'єднував територію Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній - нині це південні області України: Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська.

¹² Устав Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1839.-С. 2-3.

¹³ Речь действительного статского советника Д.М.Княжевича при открытии ООИД 25 апреля 1839 г.//Рукописне відділення ЦНБ України ім.Вернадського. Ф.V-1523.-Арк. 35.

¹⁴ Одеський обласний державний архів (ООДА).-Ф. 1, оп. 150, спр. 42.-Арк. 5; ЦДІАР.-Ф. 735, оп. 2, спр. 29.-Арк. 3-14, 22, 60, 63.

¹⁵ ДАОО.-Ф. 1, оп. 150, спр. 55.-Арк. 1-3.

¹⁶ Титов А.А. Материалы для истории императорского общества истории и древностей Российских. Переписка г.г. действительных членов Общества (1830-1876). М., 1887.-С. 192.

¹⁷ Записки Николая Никифоровича Мурзакевича//Русская старина.-1888.-№ 9.-С. 585-586.

¹⁸ Там само.-С. 588.

¹⁹ Там само.

²⁰ Записки Николая Никифоровича Мурзакевича//Русская старина.-1888.-№ 9.-С. 587.

²¹ Державний архів Республіки Крим (ДАРК).-Ф. 26, оп. 1, спр. 16930.-Арк. 1-4; ДАОО.-Ф. 93, оп. 1, спр. 55.-Арк. 27, 41; ф. 1, оп. 151, спр. 72.-Арк. 1-2 зв.; Юргевич

В. Отчет одесского общества истории и древностей за 1846 год. Одесса.-1847.-С. 7-8;
Отчет Одесского общества истории и древностей за 1849 год. Одесса.-1850.-С. 12.

²² ДАОО.-Ф. 93, оп. 1, спр. 174.-Арк. 2; спр. 15.-Арк. 20, 45, 65; спр. 39.-Арк. 3-4;
спр. 55.-Арк. 20-20 зв., 65; Юргевич В.Н. Исторический очерк 50-летия Одесского
общества истории и древностей. 1839-1889. Одесса.-1889.-С. 37.

²³ Брун Ф.К. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его
записки и археологические собрания. // ЗОИД.-Одесса, 1864.-Т. 8.-С. 350-351.

²⁴ ДАОО.-Ф. 93, оп. 1, спр. 39.-Арк. 8-13, 29-31 зв.

²⁵ Там само.-Ф. 1, оп. 152, спр. 72.-Арк. 2-4; оп. 150, спр. 50.-Арк. 18.

²⁶ ЦДІАР.-Ф. 735, оп. 2, спр. 684.-Арк. 1 зв., 17.

²⁷ Там само.-Ф. 733, оп. 78, спр. 794.-Арк. 22 зв.

²⁸ ЦДІАР.-Ф. 733, оп. 78, спр. 794.-Арк. 2178; ДАОО.-Ф. 93, оп. 1, спр. 30.-Арк.
62; спр. 68.-Арк. 69, 84.

²⁹ Там само. Арк. 28-34.

³⁰ Титов А. Материалы для истории Императорского общества истории и
древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1830-1876).
М., 1887.-С. 198, 201, 209.

³¹ Там само.-С. 212.

³² ЦДІАР.-Ф. 733, оп. 78, спр. 675.-Арк. 99 зв.-111 зв.; спр. 794.-Арк. 21 зв.

³³ ЦДІАР.-Ф. 733, оп. 78, спр. 675.-Арк. 99 зв.-111 зв.; спр. 794.-Арк. 99 зв.-107 зв.

³⁴ ЦДІА.-Ф. 733, оп. 78, спр. 675.-Арк. 100 зв.-107.

³⁵ Там само.-Арк. 99 зв.-111 зв.; спр. 194.-Арк. 99 зв.-197.

³⁶ Титов А.А. Материалы для истории императорского Общества истории и
древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1830-1876).-
М., 1887.-С. 192.

Р.В.Маньковська

О. ФЕДОРОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ВКЛАД В ПАМ'ЯТКООХОРОННУ ТА МУЗЕЙНУ СПРАВУ

Відродження національної духовності... Воно, мабуть,
починається з пам'яті, яка сягає далеко в глиб віків і не дає забути
своє коріння. Тільки людям, наділеним особливим почуттям любові
до рідної історії, вдалося доторкнутись та донести до своїх нащадків
традиції минулого. Серед них ім'я вченого Олександра Семеновича
Федоровського, який багато зробив в галузі геології, археології,
палеонтології, був популяризатором наукових знань, невтомним
дослідником рідного краю, подвижником музейної справи, палким
поборником збереження історико-культурної спадщини України. Як

високоосвічена людина (володів французькою, німецькою, англійською, польською та латинською мовами) Олександр Семенович розумів, що сила нації в її нерозривних зв'язках з багатовіковою історією народу. До неї звертаємось і нині, коли суспільство переживає події надзвичайної ваги і значимості у час становлення незалежної державності. Як справжній патріот, він робив все, щоб ці зв'язки міцнішали і розвивались. Але сьогодні це ім'я незаслужено забуте, і наш обов'язок - порушити мовчання, розповісти про життя та діяльність достойного сина України.

Народився О.С.Федоровський 4 березня 1885 року в містечку Лебедині Харківської губернії, в сім'ї службовця. Після закінчення 4-ї харківської гімназії, вступив до університету на природничий відділ фізико-математичного факультету, який закінчив в 1911 р. з дипломом 1-го ступеня. В університеті розвинулася і зміцніла його юнацька зацікавленість старовиною. Із захопленням він вивчає історію, археологію, геологію, палеонтологію. Цьому всіляко сприяло наукове середовище університету, де плідно працювали визначні діячі науки І.С.Рижський, І.Ф.Тимковський, Г.П.Успенський, В.М.Каразін, В.В.Пасека та ін. Їх традиції продовжували Д.І.Багалій, О.О.Потебня, Н.Ф.Борисяк, Ю.І.Морозов. Гучно заявили про себе молоді вчені - О.М.Покровський, Є.П.Трифільєв, В.Є.Данилевич.

Навчаючись в університеті, О.Федоровський вже на першому курсі розпочинає наукові пошуки. В 1904 р. виступає у Харківському історично-філологічному товаристві з повідомленням "Дюнні і неолітичні станції в околицях м.Чугуєва", побудованому на власних дослідах¹. Приємною подією в його житті стала почесна нагорода Харківського історико-філологічного товариства -

премія імені О.О.Потебні 1906 р. за працю “Археологія та етнографія України.Бібліографічний покажчик харківських видань 1881-1905 рр.”

О.Федоровський бере активну участь в роботі XIV археологічного з'їзду, що проходив в Чернігові в 1908 р. Влаштує виставки, організовує відділ передісторичних пам'яток, складає його каталог, приймає участь у розкопках сіверських могил під керівництвом професора Д.Я.Самоковасова. Працюючи з запалом та натхненням в оточенні вчених, юнак поступово формується, як серйозний спеціаліст з археології та палеонтології. Відомого вченого П.А.Богословського він по праву назве своїм вчителем та наставником ². Професор П.А.Богословський допоміг майбутньому вченому в написанні дисертації “Находка ископаемого китообразного в г.Змиеве Харьковской губернии”, яку він успішно захистив. Праця незабаром стала відомою не тільки в Росії, а й за кордоном. В ній автор детально описує виявлену ним у відкладах харківського ярусу винятково рідку палеонтологічну знахідку - рештки кита-зейглодона. Після закінчення університету О.С.Федоровського затверджують консерватором геологічного кабінету ³. В 1912 р., за дорученням Харківського товариства дослідників природи, він проводить археологічні розкопки на Кубані, досліджує третичний та крейдяні поклади, відкриває могильник з специфічними похованнями в кам'яних ґрунтах.⁴ Експедиції по Харківщині дали можливість зібрати матеріал по археології та геології околиць губернського центру.

4 липня 1914 р. О.С.Федоровський був зарахований штатним аспірантом кафедри геології Харківського університету. Поїздка до Західної Європи в 1914 році сприяла розширенню його світогляду.

Він познайомився з досвідом музейної роботи, який став у пригоді майбутньому музеєзнавцю. З великим інтересом вивчає він археологічні збірки музеїв Берліну, Парижу, Брюсселю. Повернувшись з відрадження, продовжує археологічні розкопки, зокрема, могильники під Вовчанськом та Змієвом. Але найбільш плідний період наукової діяльності припадає на післяжовтневий час.

В 1917 р. О.С.Федоровський був обраний приват-доцентом кафедри геології Харківського університету. Він починає викладати курс палеонтології. Студенти поповнюють свої знання, здобуті на лекціях і по підручниках О.С.Федоровського (“Овражные глиняные катуны из Харьковской губернии”, “Ископаемые рыбы Мандрыковки”, “Географический очерк Слобожанщины”) ⁵ закріплювали на практиці, виїжджаючи в археологічні експедиції в басейн Північного Дінця, в Змієв (нині Готвальд) та інші. З друку виходять праці О.С.Федоровського по археології: в 1918р.-“Доисторическое прошлое Харьковской губернии” ⁶, в 1921р.-“Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне” ⁷. В той час це була зовсім нова тема в працях харківських археологів. В 1920 р. професор О.С.Федоровський перейшов працювати на кафедру історії України, яку очолював Д.І.Багалій у Харківському інституті народної освіти (ХІНО) ⁸, що був створений в 1921 р. на базі університету і проіснував до 1930 р. Продовжуючи займатись археологією, Олександр Семенович невтомно працює з молоддю, виховуючи в неї і любов до рідної землі, зацікавленість її минулим. Організовує ряд експедицій, екскурсій, звертається до керівництва за фінансовою допомогою для проведення учбової екскурсії в Святі гори за темою “Екскурсії з живою природою” ⁹. Навколо професора гуртується коло здібних

вихованців, які в майбутньому стануть відомими вченими. Серед них: Г.І.Тесленко, Г.І.Берченко, О.О.Потапова, Н.К.Фукс, О.Ф.Лагодовська, І.Н.Луцкевич. В 1925-31рр. під керівництвом Олександра Семеновича вони провели дослідження значної кількості родовищ у басейнах Північного Дінця та Ворскли, завдяки чому тільки в басейні Північного Дінця було виявлено більше 30 поселень черняхівської культури III-IV ст. В 1925 р. - дослідники обстежили залишки трьох мамонтів та інших тварин, знайдених на місці будівництва будинків держпрому, в 1927-29 рр. проводили розкопки землянок Донецького городища. В результаті - був зібраний цінний матеріал для характеристики господарства, побуту, культури місцевого населення Київської Русі. На превеликий жаль, більша частина знахідок загинула під час Великої Вітчизняної війни. Як археолог О.С.Федоровський стояв у витоків вивчення черняхівських могильників на Харківщині, вважаючи їх слов'янськими, продовжував вивчення таких своєрідних пам'яток, як майдани, опублікував в 1930 р. критичний огляд основних робіт, присвячених їх дослідженню: "Майдани Харківщини та майданові теорії" ¹⁰, вивчав колекцію кам'яних баб і почав складати відомості до фототеки про ці скульптури, цікавився пам'ятниками, пов'язаними з історією Золотої орди.

З 1920 р., обіймаючи посаду директора Харківського археологічного музею ¹¹, О.С.Федоровський багато зробив для збереження історичної спадщини України. З його ім'ям значною мірою пов'язаний принципово новий період в житті музею. Для Олександра Семеновича музей - охоронець минулого, який зберігає залишки, уламки старовини, з допомогою археології та інших наук не тільки утримує їх від дальшого руйнування, відтворює, але

повертає до життя. Він був впевнений у необхідності надання музею характеру не тільки пасивно-повчального, але й спостережливого, експериментального, проектного. Він переходить від збирання матеріалу, за рахунок випадкових надходжень та пожертвувань окремих осіб, до систематичного пошуку і обстеження археологічних пам'яток, включаючи їх розкопки, домагається, щоб весь знайдений археологічний матеріал надходив на збереження до археологічного музею університету, де б опрацьовувався, ставав предметом наукового аналізу та узагальнення.

Про різноплановий характер роботи музею дає яскраву уяву "План роботи музею на 1927-1928 рр." ¹², де говориться про необхідність продовження розкопок по Дінцю та Осколу, дослідження городищ по річках Псьол, Ворскла, Донець. Музей регулярно оновлює експозицію, вміщує нові експонати (майстерню неолітичної доби, салтівську камеру). Планом передбачалась також подальша пошукова та дослідницька робота, планувалось зібрати і виставити колекцію "кам'яних баб". Велике значення О.С.Федоровській приділяв культурно-освітній ролі музею, розуміючи, що одним з найважливіших його завдань є поширення наукових знань по археології та історії матеріальної культури України. 8 листопада 1926 р. він звертається до Укрнауки з проханням - відкрити при музеї семінар по історії матеріальної культури. Цю роботу планувалось проводити шляхом вивчення спеціальної літератури, колекцій музею, наукових доповідей, прилюдних лекцій, екскурсій та виставок ¹³. У листопаді 1926 р. семінар починає свою роботу ¹⁴, користується популярністю серед відвідувачів.

В 1926-1929 рр. до музею надійшли матеріали Всеукраїнського соціального музею ¹⁵, колекція сибірської Манусінської старовини (511 експонатів) ¹⁶, цінні знахідки з Чернігівщини (частини грецької вази та бронзова маска) ¹⁷, збільшилась колекція "кам'яних баб" ¹⁸.

Значну увагу О.Федоровський приділяв комплектуванню бібліотеки музею спеціальною літературою, яку вважав необхідною в роботі кожного науковця. Музей придбав збірки книг професора О.М.Покровського ¹⁹, бібліотеки бувшого Московського археологічного товариства, з фондів якого надійшло понад 160 томів цінних і рідких книг, частина яких вважалась знищеною під час громадянської війни ²⁰.

У фондах музею була частина матеріалів, зокрема, єгипетські мумії та саркофаги, зброя лицарів середніх віків тощо, котрі Олександр Семенович планував дослідити і експонувати. Вражає людяність і увага, з якою ставився Олександр Семенович до колег. Наприклад, роботу по прийому бібліотеки Московського археологічного товариства проводила М.В.Давидова (в минулому - завідувача музеєм праці в Харкові). О.С.Федоровський звертається до Укрнауки і просить висловити Марії Володимирівні подяку за її виключну ініціативу та енергію ²¹. В скрутну годину, вчений разом з колегами з Харківського університету допоміг художниці З.Серебряковій, яка під час громадянської війни залишилась з 4-ма маленькими дітьми на руках. Він влаштував її на роботу в музей, де вона бере участь в археологічних дослідженнях, роботі семінару, виконує замальовки, знайдених під час розкопок предметів. В цей же час художницею були написані портрети археологів Є.Нікольського та Т.Тесленка (останній зберігається в Харківському

художньому музеї). Отже, ці короткі епізоди з життя Олександра Семеновича свідчать про нього не тільки як видатного вченого, визначного культурного діяча, висококваліфікованого музеєзнавця та талановитого викладача, а й чуйну людину з великим добрим серцем, відданим науці, улюбленій справі і людям.

У 1936 р. О.С.Федоровський передає музей своєму учню І.Н.Луцкевичу (на кінець 30-х років в ньому нараховувалося близько 200 тисяч одиниць зберігання великої історичної, художньої та матеріальної цінності, в тому числі нумізматична колекція, яка включала до 40 тисяч монет і медалей). Особливої уваги заслуговує монетний скарб, знайдений у селі Безлюдівка під Харковом, який складався з 1092 срібних арабських дирхемів IX-X століть. На основі цієї колекції в 1929 р. по ініціативі О.С.Федоровського був створений у музеї нумізматичний кабінет²². На превеликий жаль, таке багатство було безжалісно, жорстоко знівечено та сплюндровано німецько-фашистськими окупантами, які розграбували колекції музею, і після війни їх довелось створювати заново. В руїнах спаленого музею збереглась дуже мала частина нумізматичної колекції та колекція “кам’яних баб”, яка нараховувала 29 статуй та їх фрагментів. Але хочеться згадати відомий вислів “рукописи не горять”, бо не зникли ідеї, методи, принципи роботи, закладені патріотом вітчизняної культури О.С.Федоровським. Музей відродився і зараз у ньому зберігаються матеріали великої наукової цінності. Це одне із найбільших на Україні археологічних зібрань, і в ньому значна доля праці вченого, досвіченого охоронця культурної спадщини О.С.Федоровського. Олександр Семенович вмів поєднувати і результативно працювати в різних напрямках: по створенню музею, охороні та популяризації культурних пам’яток, в

комітетах та товариствах, членом яких він був. Свої зусилля він завжди спрямовував для того, щоб донести до співвітчизників подих минулого. Це було головним у його житті.

Працюючи в громадських установах, дослідник особливу увагу приділяв питанням систематизації, реєстрації та охороні пам'яток, був одним з активних членів Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПС), Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) та ін.

В 1919 році при створенні ВУКОПСу, О.С.Федоровський входить до його складу ²³, активно працює в археологічній секції, приймає участь у підготовці “Положення про Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини”, у вирішенні питань, пов'язаних з реєстрацією, охороною, дослідженням і популяризацією пам'яток історії та культури. Члени ВУКОПСу ставили за мету при дослідженні археологічних пам'яток, планомірне вивчення об'єктів, забезпечення їх обліку, охорони від недосвічених археологів-аматорів, їх збереження та популяризацію ²⁴. Вони порушували питання про підготовку нормативних актів по охороні пам'яток археології, укладанню археологічної карти тощо. З проблем охорони пам'яток вчений регулярно виступав у періодичній пресі, де вміщено понад 40 його статей та публікацій ²⁵.

З 1924 року О.С.Федоровський активно працює у складі археологічного комітету, створеного при Академії наук у червні 1920 р. Діяльність ВУАКу відіграла позитивну роль в охороні пам'яток республіки. Він став органом наукового дослідження пам'яток,

розробляв необхідні рекомендації щодо їх охорони. В 1934 р. комітет увійшов до складу Інституту історії матеріальної культури.

Охорона історико-культурної спадщини була одним з основних питань в роботі ВУКОПКу, де працював і О.С.Федоровський, і з травня 1929 р. входив до складу бюро комітету ²⁶. Важливе значення для активізації роботи по обліку пам'яток мало видання в 1927 р. збірника науково-методичних матеріалів "Охорона пам'яток культури на Україні", в підготовці якого активну участь він брав. У вступній статті збірки ставилися питання про критерії відбору пам'яток для охорони, давалися методичні поради щодо їх типологізації ²⁷. Стаття націлювала пам'яткоохоронні органи, музеї, громадські організації на комплексне виявлення різних груп і видів пам'яток. У збірник увійшли також програми та інструкції по обліку археологічних об'єктів, розроблені О.С.Федоровським. Основне їх завдання, писав автор: "Дати непідготовленому читачеві в короткій і доступній формі елементарні відомості про зміну культур та народів на території України, про форми пам'яток, в яких збереглись до наших днів культурні рештки старих часів і техніки їх початкового вивчення, реєстрації їх та опису." ²⁸.

О.С.Федоровський, працюючи у Харківському товаристві любителів природи, очолює науково-популярну комісію, до якої входили відомі вчені Г.Ф.Арнольд, В.А.Никитинський та ін. У звіті товариства за 1924 р. відзначалась активна діяльність комісії. На 8 засіданнях, було прочитано 5 доповідей, серед них О.С.Федоровського "Явления массовой гибели в геологическом прошлом и в настоящем" ²⁹.

В 1936 році Олександр Семенович змінює поле наукової діяльності і переходить на роботу в Харківський державний

педагогічний інститут, де працює професором, а з моменту утворення кафедри геології - очолює її. Педагогічній діяльності професор Федоровський надавав великого значення. Він відзначався умінням викладати матеріал популярно, змістовно. Його лекції були цікавими і захоплюючими. Як педагог, він був прихильником польового методу, любив екскурсії, привчав до цього студентів. Ерудиція, всебічна освіченість, здібності педагога давали змогу Олександрові Семеновичу читати курс лекцій з різних природничо-геологічних дисциплін: з мінералогії, еволюції природи, палеонтології, динамічної геології, історії геології, гідрогеології, основ астрономії, археології.

З численних наукових праць вченого значне місце посідають роботи по геології та гідрогеології м.Харкова та його околиць. О.С.Федоровський став широко відомим знавцем геології та гідрогеології Харкова. Багаторічна робота у Харківському водотресті консультантом дала можливість накопичити багатий матеріал, обробленням якого Олександр Семенович займався на протязі останніх років. На жаль, ця робота не була повністю закінчена, значна частина з того, що вже було зроблено, не була надрукована. Але те, що з'явилося, становить значну наукову і практичну цінність. Серед них: "Каталог бурових скважин Харькова и его окрестностей" (1930 р.) - перший каталог бурових свердловин міста, "К вопросу о запасах подземных вод г.Харькова" (1934 р.), "Новый источник железной воды под Харьковом" (1936 р.)

До Олександра Семеновича звертались завжди, коли мова йшла про спорудження нової свердловини або ліквідацію аварії на вже діючій. Без компетентної консультації професора не обходилося жодне буріння на території міста, про що говорять численні відзиви

різних підприємств і установ з висловленням О.С.Федоровському подяки за його цінні поради.

Прекрасний практик, Олександр Семенович вмів поєднувати глибокі знання теорії з життєвими потребами. 18 серпня 1939 р. після недовгої, але тяжкої хвороби Олександра Семеновича Федоровського не стало. Доробок, який він залишив - наукові праці, великий досвід музейної справи, пам'яткоохоронна діяльність ще потребують ґрунтовного вивчення і широкого висвітлення в добу пробудження і відродження незалежної України.

П Р И М І Т К И

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). - Ф. 166, оп. 12, спр. 7966. - Арк. 3.

² Федоровский А.С. Профессор П.А.Богословский (некролог) // Ежегодник по геологии и минералогии России. 1914.-т. XVI.-Вып. 6.

³ ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 7966.- Арк. 3.

⁴ Федоровский А.С. Археологические заметки о Кубанской области. Известия Археологического комитета. 1913. - Вып. 47.

⁵ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 1, спр. 1102.-Арк. 303.

⁶ Федоровский А.С. Доисторическое прошлое Харьковской губернии // Природа и население Слободской Украины: Харьковская губерния. - Харьков, 1918.-С. 227-241.

⁷ Федоровский А.С. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне // Воронежский историкоархеологический вестник. 1921.-Вып. 2, С. 18-30.

⁸ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 12, спр. 7964.-Арк. 9.

⁹ Там само.-Оп. 6, спр. 4571

¹⁰ Федоровський О.С. Майдани Харківщини та майданові теорії. //Збірник Всеукраїнського археологічного комітету. 1930.-Т. 1.

¹¹ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 12, спр. 7964.-Арк. 1.

¹² ЦДАВО України. - Ф.166. Оп.6, спр.87. - Арк.1, 2.

¹³ Там само, Оп.6, Спр.6083.-Арк.2, 3.

¹⁴ Там само, - Арк.1.

¹⁵ Там само, Оп.6. Спр.6084. - Арк.17.

¹⁶ Там само, - Арк.56.

¹⁷ ЦДАВО України. - Ф.166. Оп.6, Спр.6084. - Арк.24.

¹⁸ Там само, - Арк.18, 65.

¹⁹ Там само, - Арк.67.

²⁰ Там само.-Арк. 10, 11, 13.

²¹ Там само.-Арк. 14.

²² ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 6, спр. 6085.-Арк. 13.

²³ Жуков Ю.И. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры 1917-1920. М., 1984.-С. 256-257.

- ²⁴ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах).-К., 1989.- Ч. 1.-С. 50.
- ²⁵ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 12, спр. 7964.-Арк. 11.
- ²⁶ Там само.-Оп. 9, спр. 5.-Арк. 45 .
- ²⁷ Дабожецький В. Охорона пам'яток культури в УРСР//Охорона пам'яток культури на Україні. - Харків, 1927.-Ч. 1.-С. 5-13.
- ²⁸ Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. - Х.-1927.-С. 3.
- ²⁹ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 5, спр. 746.-Арк. 13.

Л.В.Баженов

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЄВТИМ СІЦИНСЬКИЙ

(з історії взаємин на ниві дослідження Поділля)

З часу утворення незалежної України та її державної й національно-культурної розбудови все більше зростає інтерес народу до першого Президента країни, видатного історика, літературознавця, письменника, громадського і наукового діяча, академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Масовим тиражем нині друкуються історичні та літературні твори, з'ясовуються маловідомі сторінки життя мислителя та тих людей, з якими він співпрацював і спілкувався. Цікавим і до недавня незаниманим штрихом біографії Грушевського є його давні й багаторічні зв'язки з науковцями Поділля і, зокрема, дружба з одним з фундаторів краєзнавства цього регіону України, відомим істориком Євтимом Йосиповичем Сіцинським (1859-1937 рр.)¹.

У Центральному Державному Історичному Архіві України (Київ), в особистому фонді Михайла Грушевського зберігаються чотири справи переписки Євтима Сіцинського з академіком, в яких знаходиться 78 листів (далеко не всі), що датуються 5 листопада 1891 - 17 жовтня 1912 і 1927 роками². Ці листи відображають

широку палітру взаємних симпатій, допомоги, наукових консультацій, порад і просто життєвих ситуацій, які дозволяють краще пізнати біографічні аспекти один одного, процес творчих стосунків.

Як же зародилася ця дружба?

По закінченні в 1890 році університету св.Володимира за порадом свого вчителя Володимира Антоновича Грушевський став розробляти складну і майже не досліджену історію Барського староства на Поділлі, якій він присвятив понад п'ять років наполегливої праці, що завершилася виданням одноіменної книги ³, двотомної унікальної збірки документів "Акти Барського староства" ⁴, ряду статей і захистом 1894 року магістерської дисертації ⁵. Щоб зібрати для цієї роботи необхідні матеріали, Грушевський працював в архівах та бібліотеках Києва, Москви, Вільнюса, Львова, Варшави й ін. Пошуки джерел привели вченого на Поділля. Влітку 1891 року в якості професорського стипендіата Грушевський прибув зі своїм наставником В.Антоновичем до м.Кам'янець-Подільського, Грушевський вивчав у фондах Давньосховища (історичного музею) стародруки, рукописи й акти, взяв участь у засіданнях Подільського епархіального історико-статистичного комітету. Водночас прилучився до археологічних розкопок на Дністровських кручах поблизу Старої Ушиці Кам'янецького повіту Бакотського скельного монастиря доби XII-XIV ст., - які проводили професор Антонович і завідувач Давньосховища Євтим Сіцинський ⁶. Тут на руїнах української Помпеї - колишньої столиці Пониззя Бакоти і закладався фундамент дружби, і наукової співпраці Сіцинського з Антоновичем і Грушевським.

Як свідчать перші листи до Грушевського в листопаді-грудні 1891 року, Сіцинський уже тоді незаперечно визнав науковий авторитет останнього, вбачав його за визначного історика, палко підтримував працю вченого над Барським староством ⁷. За проханням Грушевського Сіцинський протягом кінця 1891 - серпня 1893 років розшукував на Поділлі документи з даної проблематики, через священників сіл переважно Летичівського повіту (сс.Радівці, Галузинці, Липовці, Явтухи, Васиютинці й ін.), де компактно проживало польське населення, зібрав і переслав досліднику описи про життя місцевої шляхти ⁸. Факти цих свідчень і особливо спостереження священників сіл Галузинці Арсенія Туркевича і Коростовці - Івана Квартировича щодо побуту збідненої шляхти, по суті її селянський спосіб життя були використані Грушевським в статті “Етнографічні дані про Барську околичну шляхту до кінця XVIII ст.” ⁹ та в книзі й дисертації “Барське староство”.

В свою чергу Сіцинський неодноразово звертався до Грушевського за порадами, по допомогу в розшуку потрібної літератури для написання книг з історії Поділля. Так, у листі від 17 квітня 1892 р. Сіцинський писав: “Дозвольте, перш за все, подякувати Вам за прислану брошуру про балтську шляхту, а за сим звернутися до Вас з уклінним проханням... знайти брошуру “Списки актових книг Центральних архівів”... і вислати за мій рахунок” ¹⁰. В іншому листі від 11 березня 1893 р. Сіцинський повідомляв: “В останній час я зайнявся історією Кам’янця і мені необхідно познайомитися з сучасним устрієм міст, а книга “О городах”... автора я не пам’ятаю... прошу повідомити мені, якщо книга буде знайдена” ¹¹. У листі від 8 травня 1893 р. Сіцинський звертається до Грушевського з словами вдячності “за вказані статті

професора Владимирсько-Буданова “Німецьке право”¹². Такий характер переписки притаманний більшості листів Сіциньського.

В систему зв'язків між Грушевським і Сіциньським увійшло обмін своїми публікаціями. Зокрема, Грушевський подарував колезі та Кам'янецькому історичному музею книгу “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.” (1891). Згодом він надіслав книги і відбитки статей “Опис подільських замків 1494 року”, “Королівський дозвіл на викуп Камінецького староства 1456 року”, “Барське староство” (1894), ряд томів його головного твору “Історія України-Руси”. Нарешті, в останньому відомому нам листі до Грушевського від 16 листопада 1927 р. Сіциньський писав: “Одержав... новий випуск Вашої велетенської праці “Історія української літератури”, том 5... я щиро дякую за присилку цієї книги... за пам'ятування про мене”¹³. Ця збірка творів Грушевського з автографами автора протягом 30-60-х років була вилучена адміністративними органами тоталітарного режиму з бібліотек Сіциньського і Кам'янецького музею. В результаті дана цінна колекція поки втрачена для сучасників.

Проте згадуване листування не тільки фіксує обмін творчим доробком обох істориків. Головне, кожен з них неодмінно повідомляв свої перші враження від прочитаного, подавав коротеньку рецензію твору. Так, у листі від 5 листопада 1891 р. Сіциньський резюмував: “Сердечно дякую за надіслану книгу “Історія Київської землі”. Не торкаючись її наукових принад (про що я не можу говорити), скажу тільки, що крізь серйозну, наукову оболонку Вашої праці проглядає щира любов до свого рідного краю”¹⁴. З приводу одержаної книги “Акти Барського староства” Сіциньський констатував у листі від 8 лютого 1894 р.: “З великим

інтересом прочитав Ваш... 1-й том VIII частини "Архива Юго-Зап.России". Дай Бог Вам сили й здоров'я і далі трудитися. Цікаво побачити 2-й том Вашої праці" ¹⁵. Щодо монографії Грушевського "Барське староство" Сіцинський відгукнувся досить лаконічно: "Ця робота вельми цінна" ¹⁶.

З перших кроків дружби Сіцинський уважно стежив не тільки за творчістю Грушевського, а й за його службовою кар'єрою, громадсько-політичною діяльністю. Так, у листі від 12 грудня 1894 р. з приводу призначення Грушевського завідувачем кафедрою Львівського університету Сіцинський писав: "Перш за все, ...хоч і пізно - вітаю Вас на новій ниві. Сердечно бажаю Вам щастя. Дай Бог Вам здоров'я і сил у Вашій важкій, але великій праці" ¹⁷. Згодом подільський історик постійно цікавиться через листування роботою Грушевського на посаді голови наукового товариства ім.Шевченка у Львові, веде мову про публікацію своїх статей на сторінках "Записок НТШ". 1896 року з ініціативи Грушевського і за значний науковий вклад у вивчення Поділля Сіцинського було обрано дійсним членом НТШ.

В лютому 1919 року Михайло Грушевський вдруге прибув до Кам'янця-Подільського, де у той час зібралися навколо створеного у місті державного Українського університету кращі представники наукової інтелігенції (І.Огієнко, Д.Дорошенко, П.Клименко, П.Клепатський, В.Біднов й ін.). Він поринув у громадську діяльність. Встигав виступати з лекціями в гімназії, на жіночих курсах, зустрічатися з студентською молоддю, редагував газету "Життя Поділля", яку зробив демократичною і доступною широкому загалу читачів, активно працював над написанням чергового тому "Історії України-Руси". У цей період ще більше

зблизилися Грушевський і Сіцинський, разом обговорювали творчі плани, рукописи, здійснювали наукові екскурсії по околицях Кам'янецьчини. За поданням Сіцинського Подільське церковне історико-археологічне товариство обрало Грушевського своїм почесним членом за заслуги в дослідженні історії та культури України та Поділля ¹⁸.

Наприкінці березня 1919 року М.Грушевський виїхав з міста за кордон і повернувся на Україну в 1924 році. Обраний до складу Всеукраїнської академії наук, Грушевський очолив Секцію історії України. На цій посаді він уважно стежив за розвитком історичної науки, за краєзнавчим рухом в регіонах республіки, схвально поставився до заснування у Вінниці кабінету вивчення Поділля при філії Всенародної бібліотеки ВУАН (1924), в Кам'янці-Подільському - Наукового при УАН товариства (1925). Не забув академік і про Сіцинського, якого було включено у 1925 році до складу порайонованої комісії Західної України при історичній секції ВУАН, яка вивчала минуле Галичини, Волині й Поділля ¹⁹.

1927 року М.Грушевський двічі звертався листом до Сіцинського з проханням надіслати для опублікування авторський рукопис "Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст." У відповідь Сіцинський писав 2 серпня: "Завтра ж вишлю Вам цінною бандероллю в 50 крб. рукопис з фотографіями та планами. Я задержався з присилкою і заготовкою фотографії, і не переписав на машинці свою статтю, бо не було часу й засобів... прошу Вас доручити кому передрукувати, якщо стаття годяща... Дуже я вдячний Вам за Ваші турботи про мене, за Вашу прихильність до моєї праці" ²⁰. Грушевський позитивно оцінив одержаний рукопис, вжив усі необхідні заходи для негайного обнародування однієї з

кращих праць Сіцинського і одночасно врахував матеріальну скруту автора. У листі від 27 вересня 1927 р. Сіцинський писав: “Щиро вдячний Вам за прислані гроші. Вони прийшли як раз в пору, коли дуже були потрібні мені...”²¹.

1927 року Сіцинський видав у Вінниці першу частину своєї книги “Нариси історії Поділля”, яка була схвально зустрінута науковою громадськістю України. “Оце віддавши під Вашу ласкаву опіку свої “Замки”, - писав Сіцинський Грушевському, - хочу братися за 2-й випуск “Нарисів історії Поділля”²². Однак цей намір не вдалося здійснити. Наближався кінець 20-х років, коли з повною силою запрацювали жорна сталінського терору і трагічно позначилися на житті й долі, зокрема Михайла Грушевського і Євтима Сіцинського.

Отже, Подільський край з своєю складною історією зіграв важливу роль у творчості Михайла Грушевського, зайняв значну частку його життя, а багаторічна дружба з Євтимом Сіцинським стала взірцем наукових стосунків, плідно сприяла духовному збагаченню обох на ниві історії України й поділезнавства.

П Р И М І Т К И

¹ Див.: Репресоване краєзнавство. (20-30-ті роки).-К.: Рідний край, 1991.-С. 93-101.

² Центральний Державний Історичний Архів України у м.Києві (Далі - ЦДІА).-Ф. 1235, оп. 1, спр. 214, 746, 747, 759.

³ Грушевський М.С. Барское староство. Исторические очерки.-К., 1894.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе.-К., 1893-1894.-Ч. 8.-Т. 1-2.

⁵ Текст дисертації “Барское староство. Исторический очерк XV-XVIII вв.” зберігається: ЦДІА.-Ф. 1236, оп. 1, спр. 111.-678 арк.

⁶ Отчет Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета за 1891 год.-Каменец-Подольский, 1992.-С. 7; Філія Держархіву Хмельницької обл. у м.Кам'янці-Подільському.-Ф.Р-3333, оп. 1, спр. 33.-Арк. 70.

⁷ ЦДІА.-Ф. 1235, оп.1, спр. 746.-Арк. 6-7.

⁸ Там само.-Спр. 214.-Арк. 1-2.

⁹ Там само.-Спр.214.-Арк.3.

- ¹⁰ Там само.-Спр. 746.-Арк. 6-8.
¹¹ Там само.-Спр. 746.-Арк. 9-10.
¹² Там само.-Арк. 11-12.
¹³ Там само.-Спр. 759.-Арк. 5.
¹⁴ ЦДІА.-Ф. 1235, оп. 1, спр. 746.-Арк. 1-2.
¹⁵ Там само.-Арк. 14-15.
¹⁶ Там само.-Арк. 24.
¹⁷ Там само.-Арк. 20.
¹⁸ Баженов Л.В. М.С.Грушевський і Поділля//Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького.-Хмельницький, 1993.-С. 225.
¹⁹ Україна: Науковий двомісячник українознавства.-К., 1926.-Кн. 1.-С. 167-168.
²⁰ ЦДІА.-Ф. 1235, оп. 1, спр. 759.-Арк. 1-2.
²¹ Там само.-Арк. 4.
²² Там само.-Арк. 3.

В.В.Коротенко

ПЕРШИЙ ЗАВІДУЮЧИЙ ПОЛТАВСЬКИМ МУЗЕЄМ (М.ОЛЕХОВСЬКИЙ)

Біографії засновників Полтавського музею, гідним продовжувачем справи яких був видатний вчений В.М.Щербаківський, заслуговують на вдячну пам'ять нащадків. Однею з таких помітних постатей у науковому житті Полтави був Михайло Олександрович Олеховський, перший завідуючий музеєм Полтавського земства, внесок якого у розвиток музейної справи та археології на Полтавщині незаперечний.

Біографія М.О.Олеховського вивчена досить повно¹. Батько Михайла Олександровича (слід відзначити, що прізвище у російському варіанті писалося через "ять" - тому, можливо, вірно було б писати "Оліховський") - Олександр Михайлович - народився 1821 р., навчався у Полтавській губернській гімназії, вступивши на посаду канцеляриста. Досяг з роками досить високих чинів (у 1873 р. - статського радника). Служив завідуючим викупними

справами Полтавського губернського у селянських справах присутствія, у губернському попечительстві дитячих притулків, інших установах. Був нагороджений орденами св.Станіслава I ст. (1860 р.), 2 ст. (1868 р.), 2 ст. з Імператорською короною (1870 р.), св.Анни 3 ст. (1866 р.), св. Анни 2 ст. (1879 р.), св. Володимира 4 ст. (1880 р.), та медаллю на відзнаку Кримської війни 1853-1856 р. (в цей час О.М.Олеховський служив у штабі інспектора резервної кавалерії). Дружиною його була Ганна Іванівна Богінська, дочка титулярного радника. Подружжя мало двох дітей: Михайла (нар. 16.04.1855) та Віктора (нар. 14.11.1869)².

27 жовтня 1888 р. О.М.Олеховський, його дружина та син Віктор були затверджені у потомственному дворянстві і внесені в 3 частину родословної книги³. Відомостей про подальшу долю Віктора Олександровича Олеховського виявити не вдалося.

У 1888 р.⁴ Михайло Олександрович Олеховський одружився з Марією Євдокимівною Яременко (1867-1943); після смерті його вдова отримувала пенсію від губернського земства - 600 крб. на рік, а також грошову допомогу для навчання сина у 2-й чоловічій гімназії - 50 крб.⁵ Під час події 1917 р. М.С.Олеховська мешкала за адресою: вул.Пушкінська, 109; як свідчать документи, симпатизувала партії конституційних демократів⁶ (до речі, зять Олеховських, В.Ф.Ніколаєв, балотувався на виборах до Полтавської міської думи влітку 1917 р. за кадетським списком⁷). Михайло та Марія Олеховські мали трьох дітей: Наталію (1890-1928?), Олександра (1894-1917), та Ольгу, яку в сім'ї звали Люсею (18.07.1900-17.02.1985).

Старша дочка - Наталія - навчалася у Москві на вищих жіночих курсах, деякий час працювала у відділі народної освіти губернської

земської управи. 12 грудня 1913 р. вийшла заміж за Валентина Федоровича Ніколаєва (07.08.1889-26.02.1973), співробітника Полтавського музею, в майбутньому - вченого-біолога.

Біографія В.Ф.Ніколаєва також вивчена та висвітлена досить повно, опубліковані його спогади про роботу музею у I чверті ХХ ст.⁸

Біографічні відомості про родину Олеховських В.Ф.Ніколаєв подає в неопублікованій частині спогадів, зокрема, описує зовнішність Наталії, вказує на її надзвичайну релігійність⁹. Наталія хворіла на туберкульоз, померла у 1928 р. Подружжя дітей не мало. Після смерті Наталії Валентин Ніколаєв одружився вдруге, його нащадки мешкають нині в Харкові.

До 1928 р. Марія Євдокимівна мешкала разом з Наталією та її чоловіком. Після смерті дочки переїхала до м.Нахічевань-на-Дону (нині Пролетарський район м.Ростов-на-Дону) - де оселилася молодша дочка - Ольга (Люся) з чоловіком Михайлом Федоровичем Божком (16.07.1888-04.03.1964), за якого вийшла заміж у 1921 р. Ольга та Михайло мали трьох дітей - Валентину (02.07.1922¹⁰-09.05.1943), Сергія (18.07.1924¹¹-17.07.1947), Наталію (нар. 19.08.1936¹²). Сергій Божко під час Другої світової війни був льотчиком-офіцером, у 1947 р. став жертвою нещасного випадку. Наталія Михайлівна мешкає нині в Києві, куди переїхала з батьками на початку 50-х років. Навчалася вона в Ростовському, потім Київському університетах, стала кандидатом біологічних наук, працювала в Ботанічному саду Академії наук, 1965 р. одружилася з Володимиром Матвійовичем Литвиненком (нар. 20.02.1937). Їх син Дмитро (нар. 16.07.1974), дочка Ганна (нар. 16.07.1966) з

чоловіком Михайлом Олександровичем Скічком (нар. 21.11.1963), онука Марія (нар.02.12.1990) мешкають нині в Києві.

Такі відомості ми маємо про прямих нащадків М.О.Олеховського. Але дуже цікавими є також близькі родинні зв'язки родини Олеховських з полтавським родом Кривобоків.

Марія Євдокимівна Олеховська-Яременко мала трьох сестер - Зінаїду, Катерину та Ганну. Зінаїда Євдокимівна у 1903 р. була співробітницею Полтавської громадської бібліотеки. Ганна Євдокимівна (01.02.1864¹³-18.02.1939¹⁴) вийшла 30 січня 1891 р. заміж за Миколу Семеновича Кривобока (06.12.1859¹⁵-28.07.1938¹⁶), секретаря Полтавської губернської тюремної інспекції.

Глибоко дослідити родовід Кривобоків не вдалося. У Російському державному історичному архіві (м.Санкт-Петербург) зберігається справа про дворянство родини Кривобоків, які жили у Лохвицькому повіті. Згідно з нею, Кривобоки можуть вести свій рід від Григорія Шкарупи, у 1712 р. - сотника лубенського, онук якого внаслідок хвороби й був названий Кривобоком. Там же є згадка про те, що у Полтавському дворянському зібранні зберігалася справа про дворянство сотенного отамана Івана Кривобока, що мешкав у Зіньківському повіті¹⁷. Можливо, ці особи й мають якісь родинні зв'язки з сім'єю, яка нас цікавить, але довести їх дуже важко.

Батько Миколи Семеновича - Семен Іванович Кривобок - у 2 пол. ХІХ ст. володів близько 200 дес. землі у х.Кривобоко-Михайлівка біля с.Шпівка Зіньківського повіту¹⁸. У Зіньківському повіті володіли землею й інші представники роду: Іван Антонович, Степан Антонович, Євдокія Іванівна¹⁹ та інші.

Семен Іванович мав синів - Константина (пом. 1896 р.), Василя, Михайла, Миколу, дочку Олександрю (у заміжжі - Бужинську)²⁰.

Один з братів - Михайло Семенович (1854-1917) - закінчив Чугуївське військове училище, брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр., дослужився до чину штабс-капітана²¹.

Василь Семенович деякий час був службовцем Полтавського губернського правління²².

У держархіві Полтавської області зберігається справа про службу Миколи Семеновича Кривобока, де є відомості про його просування в чинах, нагороди (орден св.Станіслава 3 ст. - у 1892 р., орден св.Анни 3 ст.- у 1909 р., медалі в пам'ять імператора Олександра III, 200-річчя Полтавської битви, 300-річчя дому Романових), про сімейний стан.

Родина Кривобоків мешкала у власному будинку на розі Пушкінської та Костянтинівської (нині Артема) вулиць, недалеко від Олеховських²³.

У 1919 р. Микола Семенович та Ганна Євдокимівна, рятуючись від більшовиків, переїхали до м.Нахічевань-на-Дону²⁴. Згодом з ними оселилася родина Божко, ще пізніше - Марія Євдокимівна Олеховська.

Подружжя Кривобоків мало трьох синів: Всеволода, Георгія та Миколу. Біографії племінників Марії Олеховської також є досить цікавими.

Микола Миколайович, наймолодший з братів (21.11.1900²⁵-24.12.1919), помер від тифу у юному віці.

Брати Всеволод Миколайович (20.10.1891²⁶-17.05.1958) та Георгій Миколайович (21.03.1896²⁷-18.11.1966) Кривобоки народилися в Полтаві, навчалися в Полтавському реальному училищі²⁸, потім у Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті. В роки Першої світової війни шляхи їх розійшлися.

Всеволод у 1915 р. був відряджений військовим міністерством до США. 1919 р. він повернувся на Батьківщину, побував у Полтаві, але після поразки денікінських військ знову виїхав до США. 1920 р. одружився з Євгенією Олексіївною Дживелеговою, дочкою професора Московського університету, активного діяча кадетської партії. Всеволод продовжив навчання у Гарвардському університеті, 1922 р. став інженером-металургом, 1924 р. здобув ступінь доктора, був професором технологічного інституту Карнегі в Пітсбурзі, під час Другої світової війни керував металургійними дослідженнями в компанії Локхід. Наукова біографія вченого-металурга, нашого земляка, ще потребує додаткового детального вивчення.

Георгій Миколайович був призваний до російської армії 1916 р., навчався в Оренбурзькій школі прапорщиків, яку закінчив 1917 р.²⁹ Був направлений на Румунський фронт, однак згодом повернувся до Полтави. Восени 1918 р. вступив до одного з офіцерських загонів, які стали на захист гетьмана П.П.Скоропадського під час антигетьманського повстання. Брав участь у боях з петлюрівцями та більшовиками на Полтавщині, Київщині, Волині. Далі - втеча до Німеччини, повернення до Росії, участь у боях на території Латвії у складі загонів Бурмонта-Авалева, еміграція до Франції, служба в Іноземному легіоні, праця на заводі електриком і, нарешті, щасливий кінець пригод - зустріч з братом - Всеволодом...³⁰

Онук Георгія Миколайовича - Сергій Михайлович Кривобок, який мешкає нині в м.Гренобль (Франція), люб'язно передав авторові цієї публікації копії щоденників Всеволода (про перші роки життя в США) та Георгія (що відображає події 1918-1920 рр.), а також листів Ганни Євдокимівни Кривобок з Ростова-на-Дону до сина Георгія. Де є цікаві відомості про М.С.Олеховську,
6. Історія України

В.Ф.Ніколаєва, Н.М.Ніколаєву-Олеховську. Документи, на нашу думку, заслуговують на публікацію в повному обсязі.

Кілька десятиліть нащадки Олеховських та Кривобоків не мали ніяких відомостей про долю своїх рідних. Лише минулого року вони познайомилися (поки що листовно). Але цікавим є той факт, що обидві праправнучки Миколи Семеновича Кривобока (нар. 18.01.1990) і Михайла Олександровича Олеховського (нар. 02.12.1990) - були названі на честь Марії Євдокимівни Олеховської

На жаль, архівні документи дореволюційного часу, яких збереглося небагато, містять лише неповні, уривчасті відомості; прослідкувати генеалогію та родинні зв'язки полтавців дуже важко, а в більшості випадків - практично неможливо.

Не претендуючи на повноту викладу, ми прагнули прослідкувати родинні зв'язки та подати деякі біографічні відомості про представників старих полтавських родів; внесок декого з них у розвиток історії, біології, металургії досить значний, імена ж залишаються призабутими.

П Р И М І Т К И

¹ Див.: Величко-Березовая А.М., Власенко И.А., М.А.Олеховский и становление музея Полтавского губернского земства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Матеріали ювілейної наукової конференції. Ч. 1.-Полтава, 1992.-С. 4-10; Власенко І.О. М.О. Олеховський - перший завідувачий Полтавського музею // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. Вип. 2.-Полтава, 1992.-С. 66-71.

² Російський державний історичний архів (РДІА, м.Санкт-Петербург).-Ф. 1343, оп. 25, спр. 3513.-Арк. 1-17.

³ Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО).-Ф. 379, оп. 3, спр. 1.-Арк. 507.

⁴ Дати та факти, не підтвержені документально, повідомлені С.М.Кривобоком та Н.М.Литвиненко за матеріалами особистих архівів та спогадами.

⁵ Журнали Полтавського губернского земского собраний 47 очередного созыва 1911 года.-Полтава, 1912.-С. 108.

⁶ ДАПО.-Ф. 1066, оп. 1, спр. 18.-Арк. 3 зв.

⁷ ДАПО.-Ф. 755, оп. 1, спр. 1.-Арк. 1.

- 8 Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея. Воспоминания.- Полтава, 1991.
- 9 Николаев В.Ф. Далекое прошлое. Воспоминания /Странички автобиографии.- НА ПКМ.-Од.зб. 11-1565.-Арк. 87-89.
- 10 Ростовський обласний архів загс. Запис акту про народження № 283 від 19 квітня 1923 р.
- 11 Там само. Запис акту про народження № 1099 від 21 липня 1924 р.
- 12 Там само. Запис акту про народження № 2607 від 1 вересня 1936 р.
- 13 ДАПО.-Ф. 319, оп. 1, спр. 152.-Арк. 162.
- 14 Ростовський обласний архів загс. Запис акту про смерть № 422 від 18 лютого 1939 р.
- 15 ДАПО.-Ф. 319, оп. 1, спр. 152.-Арк. 163 зв.
- 16 Ростовський обласний архів загс. Запис акту про смерть № 1592 від 28 липня 1938 р.
- 17 РДІА.-Ф. 1343, оп. 23, спр. 8994.
- 18 Російський державний архів давніх актів (РДАДА, м.Москва).-Ф. 1354, оп. 374/1064, спр. 32; ДАПО.-Ф. 319, оп. 1, спр. 152.-Арк. 3.
- 19 РДАДА.-Ф. 1354, оп. 374/1064.
- 20 ДАПО.-Ф. 319, оп. 1, спр. 152.-Арк. 73.
- 21 Російський державний військово-історичний архів (РДВІА, м.Москва).-Ф. 400, оп. 17, спр. 11278. - Арк. 10-15; спр. 28561; ф. 409, оп. 1, спр. 133657, п/сп. 82315/10; п/сп. 2321(1906).
- 22 Памятная книжка за 1874 год.-Полтава, 1875.-С. 3; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии за 1900 г. - Полтава, 1900.-С. 4; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. - Полтава, 1903.- С. 4.
- 23 ДАПО.-Ф. 319, оп. 1, спр. 152.-Арк. 135.
- 24 ДАПО.-Ф.р. 1631, оп. 2, спр. 8.-Арк. 47 зв., 58 зв.
- 25 ДАПО.-Ф. 319, оп. 1, спр. 152.-Арк. 164.
- 26 Там само.
- 27 Там само.
- 28 ДАПО.-Ф. 1052, оп. 1, спр. 6. Арк. 1 зв.; РДВІА.-Ф. 409, оп. 1, п/сп. 61-365, 1917 р.
- 29 РДВІА.-Ф. 409, оп. 1, п/сп 61-345, 1917 р.
- 30 Кривобок Г.Н. Мой дневник.-Особистий архів Кривобока С.М. (Гренобль, Франція).

Л.В.Баженов

З КРАЄЗНАВЧОГО ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ (1992-1993 рр.)

Розпорядженням представника Президента України по Хмельницькій області Є.Гусельникова від 9 листопада 1993 р. для відзначення кращих здобутків у галузі історії, культури, мистецтва,

природничих наук та екології на Хмельниччині встановлені щорічні премії в розмірі десяти мінімальних окладів кожна, а саме:

- премія ім.Юхима Сіциньського - в галузі історико-краєзнавчої роботи та збереження пам'яток минувшини;
- премія ім.Костя Щироцького - в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії;
- премія ім.Мелетія Смотрицького - в галузі бібліотечної роботи;
- премія ім.Микити Годованця - в галузі літературної діяльності та пропаганди української мови;
- премія ім.Владислава Заремби - в галузі музичного мистецтва;
- премія ім.Петра Бучинського - в галузі природничих наук та екології;
- премія ім.Вячеслава Развадовського - в галузі образотворчого та декоративного мистецтва ¹.

- 0 - 0 - 0 -

27-29 вересня 1993 р. в м.Хмельницьку була проведена всеукраїнська наукова конференція, присвячена 500-річчю міста, яку організували управління культури Хмельницької облдержадміністрації, обласна державна універсальна наукова бібліотека та ін. У роботі конференції взяло участь понад 150 науковців, викладачів вузів, працівників музеїв, архівів, бібліотек, краєзнавців Хмельниччини, Києва, Житомира, Рівного, Вінниці та інших міст України. Комплекс проблем, пов'язаних з минувщиною Поділля і Хмельницького, різними аспектами фольклору, етнографії, розвитку науки, освіти, релігії в регіоні відображені у виданому збірнику "Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького².

23-24 вересня 1993 року з ініціативи Кам'янець-Подільського обласного відділу Українського географічного товариства та Управління охорони навколишнього середовища по Хмельницькій області проведено всеукраїнську науково-практичну конференцію і видано збірник матеріалів “Подільський національний природний парк: доцільність і проблеми створення”³. Учасники конференції - науковці, природознавці, екологи, історики, краєзнавці міст Києва, Львова, Луцька, Вінниці, Хмельницького й інших обгрунтували в доповідях ідею, що зародилася ще у 70-х роках ХХ ст., про утворення в ареалі Подільських Товтр, Середнього Подністрів'я національного природного парку і звернулися з конкретними пропозиціями до Верховної ради України і Кабінету Міністрів України.

Краєзнавче товариство “Джерело” та Борщівський краєзнавчий музей Тернопільської області видали “Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник”⁴. Видавці зазначили: “Збірник намагатиметься поставити дослідження Надзбруччя на наукову основу з окресленою програмою дії і чіткою методологією”. (Вип.1). В обох випусках, присвячених історії Борщівської провінції, вміщені змістовні, науково-обгрунтовані статті з археології, історії, історичної географії, релігії, народознавства краю. Звертають на себе увагу рубрики “Спогади”, “Постаті”, “Критика і бібліографія”, “Документи і матеріали” та ін. “Літопис Борщівщини” спрямований на розкриття так званих “білих плям”, сфальсифікованих сторінок історії Тернопілля. Збірник приваблює

як новизною матеріалу, так і художньо-поліграфічним оформленням і користується популярністю серед широкого загалу читачів.

- 0 - 0 - 0 -

18-22 жовтня 1993 року в м. Кам'янці-Подільському відбулася міжнародна наукова конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні, яку організували Міністерство України в справах будівництва і архітектури, Науково-дослідний інститут архітектури та містобудування (Київ), Державний історико-архітектурний заповідник у Кам'янці-Подільському, Центр поділезнавства (м. Кам'янець-Подільський). На секційних засіданнях виступили з доповідями науковці, історики, архітектори, реставратори, краєзнавці, охоронці пам'яток історії та культури з Києва, Львова, Луцька, Вінниці, Канева, Кам'янця-Подільського й інших міст України, Росії, США. У доповідях розкриті такі теоретичні проблеми, як "Замки і фортеці, стан та проблематика" (О.Мацюк), "Історичні системи укріплень в Україні" (Г.Петришин), а також розглянуті актуальні аспекти, пов'язані з історією, реставрацією, охороною Меджибізького, Кам'янецького, Сатанівського, Канівського, Бережанського, Бродівського, Хортицького та інших замків і фортифікаційних укріплень. Доповіді з належно виготовленими планами, схемами та картами опубліковані в збірнику⁵.

- 0 - 0 - 0 -

У травні 1992 року, в Кам'янець-Подільському педінституті відбулася презентація наукового збірника "Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля"⁶, який видано з ініціативи міської організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам'янець-Подільського обласного відділу Українського

географічного товариства, історичного музею-заповідника. У збірнику представлено широке коло статей і повідомлень з народознавства, мовознавства, історичної та соціальної географії, які спрямовані на відродження національних традицій і розраховані на загал науковців, краєзнавців, освітян.

- 0 - 0 - 0 -

Вінницький педінститут та краєзнавчий музей провели наукову конференцію і видали збірник⁷. Учасники зібрання - переважно місцеві науковці і краєзнавці, висвітлили в доповідях різні аспекти історії, духовної і матеріальної культури міста Вінниці та її околиць.

- 0 - 0 - 0 -

7 вересня 1993 року в м.Вінниці проведена XII обласна історико-краєзнавча конференція (перша пройшла в цьому місті 1983 року). Традиційно її організували місцевий педінститут, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, держархів Вінницької області. У доповідях представлена широка палітра і наукових проблем з питань нових методологічних підходів до вивчення минувшини, історії, археології, географії, фольклору, етнографії, культури, освіти та інших аспектів життя Поділля й Вінниччини⁸. Разом з опублікованими раніше одинадцятьма такими збірниками, складають своєрідну енциклопедію Поділля.

- 0 - 0 - 0 -

З ініціативи Хмельницького обласного краєзнавчого музею, держархіву Хмельницької області, обласного Інституту вдосконалення вчителів 10 жовтня 1993 року в м.Хмельницькому була проведена республіканська науково-практична конференція і

видано матеріали⁹. Учасники конференції - викладачі вузів, архівісти, музеєзнавці, краєзнавці Хмельницької і Вінницької областей заслухали різні аспекти трагедії голодомору, спогади свідків того часу, оприлюднили досі невідомі документи і матеріали.

- 0 - 0 - 0 -

Викладачі історичного факультету Кам'янець-Подільського пединституту кандидат історичних наук Сергій Трубчанинов і доктор історичних наук, професор Іон Винокур видали книгу "Історія Поділля та південно-східної Волині".-Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1993.-Кн.1.-109 с., тиражем 20 тис.прим. Книга складається з серії науково-популярних нарисів про історію краю з найдавніших часів до XIII ст., добре проілюстрована картосхемами, малюнками і є додатком до підручника з історії України для 7-го класу. Нині автори готують до видання другу книгу, яка продовжить огляд історії Хмельниччини до XX століття.

- 0 - 0 - 0 -

З участю Інституту історії України Академії наук України, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам'янець-Подільського пединституту і відділу освіти Дунаєвецької держадміністрації Хмельницької області 27 травня 1993 р. проведено і видано "Тези доповідей республіканської наукової конференції "Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля"¹⁰. Працювали секції "Археологічні дослідження Дунаєвеччини", "Історія міста Дунаївці", "Дунаєвеччина на шляху до відродження" та "Розвиток культури на Дунаєвеччині", на яких виступили з доповідями і повідомленнями науковці, краєзнавці Кнева, Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Вінниці й інших міст Хмельниччини та України.

- 0 - 0 - 0 -

У вересні 1993 року управління культури Хмельницької облдержадміністрації, обласна універсальна наукова бібліотека провели у Віньківцях і видали “Тези доповідей науково-практичної конференції “Віньковеччина: історія та сучасність”¹¹. Викладачі вузів, науковці й краєзнавці Хмельниччини обговорили широке коло проблем, пов’язаних з археологією, історією, народознавством, культурою Віньковеччини. Конференція сприяла розвитку краєзнавчого руху у Віньковецькому районі.

- 0 - 0 - 0 -

17 квітня 1993 року в м.Городку Хмельницької області проведена науково-практична конференція “500-річчя міста Городка. 1493 - 1993.”, яка була організована Городоцькою райдержадміністрацією, районною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців, Кам’янець-Подільським історичним музеєм-заповідником. Викладачі, науковці і краєзнавці Хмельницького, Кам’янця-Подільського, Городка та інших міст Хмельниччини провели дискусію щодо датування першої писемної згадки про Городок, розглянули історію Городоччини в контексті її місця і ролі в житті Подільського краю. За матеріалами конференції підготовлено до друку науковий збірник “Городоччина: минуле й сучасність. (До 500-річчя міста Городка Хмельницької області)”.

- 0 - 0 - 0 -

З кінця 1990 року в м.Кам’янці-Подільському працює незалежне від інших краєзнавчих організацій товариство “Подільське братство” (голова Мпрслав Мошак). Воно досить активно займається історико-краєзнавчою і видавничою діяльністю. Його зусилля спрямовані, головним чином, на відродження національних

традицій, вивчення і популяризацію так званих “білих плям” і раніше “закритих” тем в історії краю. Протягом 1991-1993 рр. видано три випуски краєзнавчо-інформаційного збірника “Подільське братство”, які відзначаються різноманітністю рубрик, повизною матеріалів і належним художньо-естетичним виглядом. Крім того, товариство перевидало працю К.Широцького “Подільські колядки та щедрівки” (5 тис.прим.), у 1992 р. - Д.Дорошенка - “Про минулі часи на Поділлі” (5 тис.прим.) та опублікувало фольклорну збірку сучасної дослідниці краю Т.Сис-Бистрицької “Перлини Кам'янеччини” (1500 прим.). Водночас члени товариства провели протягом 1992-1993 рр. фольклорно-етнографічні експедиції до сіл Дунаєвецького, Новоушицького Хмельницької, Борщівського Тернопільської областей, започаткували науковий архів товариства.

- 0 - 0 - 0 -

З 1992 року в м.Кам'янці-Подільському зорганізувалося і діє на базі історичного факультету педагогічного інституту громадське історико-краєзнавче і видавниче товариство “Центр поділезнавства”. Воно стало організатором проведення міжнародної конференції у Кам'янці-Подільському “Фортифікація України” (1993) та ряду інших, видання книги “Історія Поділля і південно-східної Волині” (1993), як додатку до підручника з історії України для 7-го класу, займається підготовкою до видання “Історичного атласу Поділля”, приступило до підготовки спільно з науковцями інших краєзнавчих товариств Хмельниччини “Поділля. Енциклопедичний довідник”.

П Р И М І Т К И

- ¹ Подільські вісті (м.Хмельницький.-1993.-13 листоп.
² Ред.кол.: Слободянюк П.Я. (голова), Філінюк А.Г. та ін.-Хмельницький, 1993.-336 с.
³ Ред.кол.: Баженов Л.В. (відп.ред.), Ковальчук С.І. та ін.-Кам'янець-Подільський, 1993.-162 с.
⁴ Ред.: М.Сохацький, І.Скочиліс.-Борщів, 1992.-Вип. 1.-53 с.; 1993.-Вип. 2.-98 с.
⁵ Фортифікація України: міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали (Ред.кол.: О.Пламеницька, С.Трубчанінов та ін.) - Кам'янець-Подільський, 1993.-48 с.
⁶ Ред.кол.: Л.В.Баженов (відп.ред.), І.С.Винокур та ін.-Кам'янець-Подільський, 1992. -252 с.
⁷ Вішніці - 630. Матеріали 1-ої Вішницької науково-теоретичної конференції. 1363 - 1993. (Ред.кол.: Григорчук П.С., Кавка В.Г. та ін.).-Вішниця, 1993.-92 с.
⁸ Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (Ред.кол.: Верховлюк В.М., Кравець М.М. (відп.ред.) та ін.).-Вішниця, 1993.-101 с.
⁹ Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. (Ред.кол.: Філінюк А.Г. (голова), Слободянюк П.Я. та ін.).-Хмельницький, 1993.-112 с.
¹⁰ Ред.кол.: Винокур І.С., Прокопчук В.С. (відп.ред.).-Дунаївці, 1993. - 147 с.
¹¹ До 500-річчя смт. Вільківці. (Ред.кол.: Тертишній В.Д. (голова), Слободянюк П.Я. та ін.).-Хмельницький, 1993.-60 с.

О. В. Савчук

ОСОБИСТІ ФОНДИ ДОСЛІДНИКІВ РІДНОГО КРАЮ - ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

На етапі становлення Української державності історичне краєзнавство виступає важливим фактором формування національної самосвідомості, збереження і розвитку духовної спадщини українського народу. До нинішнього стану історичне краєзнавство на Україні пройшло складний шлях свого розвитку. Були злети, падіння, однак життя переконливо довело, що без ґрунтового вивчення місцевої історії, глибинного розуміння процесів, що протікали на регіональному рівні, ми не зможемо ефективно вирішувати політичні, господарські і культурно-освітні завдання.

В Україні існує ряд краєзнавчих шкіл, що своїми дослідженнями збагатили розуміння загальних тенденцій розвитку, багато зробили в збереженні історичної пам'яті. З повним правом можна сказати, що серед них досить знаним є подільське краєзнавство. В історію його становлення і розвитку багато привнесли ряд авторитетних дослідників в нашому часі. Це, зокрема, професори Винокур Й.І., Шульга І.Г., кандидати історичних наук Баженов Л.В., Гумешюк С.К., Петров М.Б., Прокопчук В.С., Рибак І.В., Мазило І.В. Глибоко досліджували актуальні проблеми член-кореспондент Національної Академії наук України Шевченко Ф.П., доктор історичних наук Степанков В.С. та ін. Зазначимо, що в 60-90-х роках пройшло 11 вінницьких обласних історико-краєзнавчих конференцій і 9 подільських, не рахуючи конференцій, присвячених окремим дуже важливим питанням.

Подільська школа краєзнавства почала особливо активно формуватись у 20-х роках. Якщо в 1925 р., за даними перепису, на Поділлі існувало 5 краєзнавчих осередків¹, то в 1927 р. у Вінницькому окрузі - 2, Кам'янець-Подільському - 17, Проскурівському - 2². 23 січня 1926 р. на засіданні ЦБК була заслухана доповідь В.П.Шпаєва про перебування на Україні і знайомство з роботою комітету краєзнавства Головнауки УРСР. В ній зазначалось, що тут ще не завершено повного обліку краєзнавчих організацій. З цією метою проводився об'їзд міст, інструктування краєзнавчих осередків у Катеринославі, Чернігові, Кам'янці-Подільському. Одночасно в доповіді підкреслювалось, що добре працює Вінницька організація, яка почала друкування серії монографій по історії краю³.

Серед краєзнавчих організацій Поділля високо оцінювалася робота Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, організованої у вересні 1920 року⁴. В 1924 р. при філії створюється Кабінет вивчення Поділля, в складі якого були наукові консультанти. Науково-дослідницька, організаторська діяльність Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки, Кабінету вивчення Поділля вилилася у такі конкретні форми, як об'єднання дослідників Поділля і допомога їм у плановому вивченні краю, підготовка до друку наукових праць з різних галузей поділлязнавства, організація активної мережі товариств і наукове керівництво ними, вивчення життя і діяльності видатних людей краю. В 1924-1926 рр. Кабінет вивчення Поділля опублікував серію праць, що склали "Енциклопедію поділлязнавства". Періодично виходили Інформаційні огляди дослідницько-краєзнавчої праці на Поділлі⁵.

Вагомий вклад у розвиток краєзнавства на Кам'янецьчині внесла науково-дослідницька кафедра історії України при ІНО, що була організована в кінці 1922 року⁶ та окружний комітет краєзнавства, очолюваний професором В.О.Гериновичем. Їх роботу правління Українського комітету краєзнавства оцінювало так: "...Можна сказати, що Кам'янецьчина провела найповніше організаційні форми, спроектовані ще на першій краєзнавчій нараді"⁷.

У цей період особливо яскраво розкрився організаторський талант, подвижницька робота українського історика, бібліографа Володимира Дмитровича Отмановського, доктора географічних наук, проф. Володимира Олександровича Гериновича, одного із засновників Кам'янець -Подільського історичного музею, активного

дослідника, полум'яного пропагандиста краю Юхима Йосиповича Сіциньського. Всі вони згодом, як і краєзнавство в цілому, зазнали репресій, але вдячні потомки гідно оцінюють їх величезний вклад, як у розвиток краєзнавства, так і дослідженні подільської історії, економіки, культури.

Про тих, хто далі продовжував розпочату ними справу, про їх внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень дають глибоку уяву особисті фонди краєзнавців, що зберігаються у державному архіві Вінницької області. Це, зокрема, Брілінга Г.Г., Подольського В.І., Горб Є.В., Присяжнюк Н.А.

Для дослідників Поділля ім'я Брілінга Густава Вольдемаровича (1867-1941) відоме. В 1888 р. закінчив Немирівську гімназію, в 1894 р. - Київський університет. З 1907 по 1914 рік перебував на Вінничині. В 1919 р. знову повертається до неї. Спочатку працює співробітником, а з 1923 р. завідує Вінницьким краєзнавчим музеєм. В 1927-1928 рр. за його участю для музею зібрано 2000 археологічних пам'яток, 3426 етнографічних, 652 твори образотворчого мистецтва. Чимало вніс він у пам'яткоохоронну роботу. В 1933 р. Густав Вольдемарович був необгрунтовано ув'язнений, в 1940 р. повторно. Під час повторного арешту всі його рукописи з історії, етнографії Поділля були знищені⁸.

Тим і цінні документи і матеріали, що зібрав його син, Брілінг Георгій Густавович. Народився він в 1897 р. в м.Костромі. Дитячі спогади, як пише він у автобіографії, розпочинаються з м.Пльоса. Пов'язані вони з Волгою, човнами, пароплавами. З 1906-1907 рр. навчався тут у міському училищі. Після переїзду батька у Вінницю в 1915 р. закінчує Вінницьке реальне училище, де був ватажком гуртка фізиків і хіміків. Очевидно схильність до техніки привела

його в 1915 р. до МВТУ. Його вчителями були М.Е.Жуковський, фізик Лазарев, теплотехнік Гриневецький.

В 1922-1928 рр. працює на залізниці, школі ФЗН, технікумі цукроваріння у Вінниці. Любов до техніки в 1930 р. нашттовхнула на думку працювати в кіно. З 1930 р. аж до початку війни працює на Київській кіностудії ім.Довженка. Був родоначальником звукового і кольорового кіно на Україні. З 1941 по 1945 рік разом з кіностудією перебуває в Ашхабаді, звідси, після виходу на пенсію за станом здоров'я, в 1958 р. знову повертається у Вінницю.

У Вінниці веде громадську роботу: впорядковує фонди державного архіву, стає членом сприяння архівному управлінню. Збирає матеріали і пише історію Вінницького музею. Допомогає створювати музей Вінницької лікарні. Одночасно пише нариси з історії розвитку спорту у Вінниці, кілька нарисів про життя Немпрівської гімназії 1880-1890 рр., м.Варнавіна 1900-1903 рр., історії Вінниці. Зібрав чимало фотографій, здійснив ряд перекладів з польської мови про історію Поділля. Бере участь у наукових конференціях. На VII Вінницькій обласній конференції з історичного краєзнавства спільно з Кароевою Л.Р. виступає з повідомленням: "Г.В.Брілінг - засновник Вінницького музею"⁹.

В його персональному фонді (Р-5257) 14 справ. Перша справа має 373 аркуші. Це рукопис історії Вінницького краєзнавчого музею, написаний в 1968 р. В другій справі - матеріали, що стосуються тих же питань, у третій - нариси з історії спорту. Переклади з польської містяться у дев'ятій справі. Це різнобічні матеріали з історії Поділля. Листування Брілінга Г.Г. зустрічається у справі № 14. Особливу цінність складають листи Шаврова по історії авіації, датовані 1965 р.

В розвиток музейної справи на Вінниччині чималий вклад краєзнавця, музеєзнавця Василя Івановича Подольського. Народився він 1-го січня 1867 р. в м.Сквира Київської губернії¹ в сім'ї службовця. Після закінчення Київської класичної гімназії навчався на медичному факультеті Київського університету. Після смерті трьох братів і сестри від туберкульозу, за порадою лікарів, переводиться на юридичний факультет. З 1900 року його доля пов'язана з Вінниччиною. До 1917 р. він працює у судових інстанціях, а з 1917 р., до виходу на пенсію в 1935 році, вчителем, статистиком губерньського суду.

З 1937 р. - працівник Вінницького історико-краєзнавчого музею. Спочатку писав паспорти для картин, в 1941 р. призначається директором. Працює ним і в повоєнний час. Помер в 1952 р.

В особистому фонді Василя Івановича Подольського (Р-5107) знаходиться 13 справ. Перші 8 - стосуються різних сторін життя. Це власноручно написана біографія, формулярний список, документи батька, діда. Про Вінницький краєзнавчий музей з 1941 р. по 1950 р. розповідають документи, що містяться в справах 8, 9, 11, 12. Цінність представляє його спогад про те, як від фашистських окупантів ховалися цінні документи, картини. Певний інтерес викликає його розвідка з 33 сторінок про сина Петра І, царевича Олексія Петровича, що зберігається у справі¹⁰.

У державному архіві Вінницької області зберігається також особистий фонд краєзнавця, фольклористки, літератора Євдокії Василівни Горб (Р-5243). Він має 4 описи і 1071 справу.

Як пише Євдокія Василівна у автобіографії, вона народилась 28 лютого 1911 р. в сім'ї селянина в селі з подвійною назвою, офіційною - Рождественське, яке жителі називали Великі Маяки,

Івнянського району Білгородської області. Сім'я була велика. Крім батька і матері було семеро дітей, двоє сиріт-племінників, бабуся. Жили бідно, але дружно. Мати була майстриньою, ткала рушники, настільники, рядна, вишивала. За працею вона натхненно співала. Майстерність матері, краса старшої сестри Надії, приваблювали до хати на посиденьки молодь. За працею співали, розказували веселі історії, загадували загадки. На свята влаштовували ігрища і танці. Батько грав на сопілці, вирізьблював на дереві, брати грали на дерев'яних ложках, гребінцях.

Ці вечори залишили у свідомості незгладиме враження і привили любов до народної пісні і казки¹¹.

Мати померла у віці 36 років. Батько одружився вдруге на жінці з 4 дітьми. Мачуха ставиться до дітей недоброзичливо. Після смерті батька забрала корову і залишила дітей напризволяще. Сільський ревком виносить рішення: "видати малим дітям Василя Куртова шість аршин ситцю і оприділити їх у Білгородський сирітський дім", де Євдокія Василівна була з травня 1919 р. по лютий 1926 р. З 1926 р. працює швачкою на фабриках Харкова. Закінчує Харківський фінансово-економічний інститут і Академію комуністичного виховання ім.Крупської (Москва). Деякий час працює економістом, а з 1937 р. - на педагогічній ниві. З 1944 р. до останніх днів проживала на Вінниччині. Померла в 1987 р.

Перший опис складається з 582 справ. З 83 по 221 містяться матеріали, що стосуються Вінницького підпілля в роки Великої Вітчизняної війни. З 222 по 270 - матеріали про М.П.Трублаїні, 271-423 - російські пісні, пісні партизанів. Дві справи: 285, 287 - це народні пісні Вінниччини та весільні пісні. 423-512 - краєзнавчі матеріали. Цікаві дві справи: 433 - переписка з начальником

7. Історія України

Вінницького ЧК Генріхом Андрійовичем Біллером, в якій відтворюється обстановка тих часів, та 434 - автором книги "Записки чекіста", "Це було під Відницею" Федіром Тимофійовичем Фоміним.

У другому описі 48 справ. 1-22 - матеріали біографічного характеру, 23-26 - про творчість письменника М.П.Трублаїні; 37-38 - зібранні фольклор; 39-40 - краєзнавчі матеріали. У третьому описі - 448 справ. Знову ж таки матеріали, що стосуються Вінницького підпілля, письменника М.П.Трублаїні, фольклорні зібрання, краєзнавчі дослідження. В описі 4 - всього 11 справ. Всі носять автобіографічний характер.

Зібрані документальні матеріали припадають на 1904-1987 рр. Це розповіді учасників революційних подій і громадянської війни, спогади очевидців, які зустрічались з видатними людьми. Понад 100 спогадів, 2000 записів бесід, фотографій про діяльність Вінницького підпілля. Серед фольклорних матеріалів близько 500 українських народних пісень, 400 прислів'їв і приказок, 50 легенд і бувальщини. Є записи бесід з творцями української народної творчості, листування з вченими-фольклористами, ентузіастами фольклористами, краєзнавцями.

Варто підкреслити, що деякі фольклорні твори, зібрані Є.В.Горб, увійшли до збірок - "Зацвіла калина" (Вінниця, 1959), "Пісні Белгородщини" (Белгород, 1958), а також друкувалися на сторінках газети "Вінницька правда" (1961), "Комсомольське плем'я" (1962-1963 рр.) Про збирацьку роботу невтомного ентузіаста згадувалось на сторінках газети "Радянська освіта" (1.XI.1962). Є.В.Горб написала 4 статті про спільне та відмінне в російських та українських обрядах, про збирачів фольклору А.Присяжнюк,

М.Руденко та підготувала до друку збірку “Подільські легенди й небилиці”. Децю з зібраного нею фольклорного матеріалу використано у документальній повісті “Тревожная юность” (Вінниця, 1965), написаною у співавторстві з Т.М.Міницькою¹².

Неоцінений вклад у розвиток краєзнавчої роботи, фольклористики в 60-80-х рр. внесла збирачка фольклору з Погребищ Вінницької області Настя Андріанівна Присяжнюк (1894-1987), нагороджена в 1967 р. орденом Трудового Червоного Прапора.

Народилась Настя Андріанівна в с.Погребищах Київської губернії (нині Вінницької області), в бідній селянській родині. Була тринадцятою дитиною, з них п'ятеро померло. З п'яти років, як пише в автобіографії Настя Андріанівна, навчилась пісень, бо в родині всі співали. Чула різні казки, бувальщини, гуморески, прислів'я, повір'я, голосіння¹³. В шість років залишилась без батька, який заповів, недивлячись на злидні і нестатки, здобути освіту. В Погребищі закінчує церковно-приходську школу.

В 1905-1907 рр. родина Присяжнюків бере участь у революції. Сестру Мотрю Київський військово-польовий суд засудив до смертної кари. Про неї пише нарис “Побутове явище” письменник В.Г.Короленко, який облетів світ¹⁴. Анастасія Присяжнюк поневіряється, працює батрачкою. За революційну діяльність побувала в царській тюрмі, на засланні, звідки тікала.

Після революції 1917 р. працює вчителькою. В 1930 р. закінчує Кам'янець-Подільський ІНО, а в 1934 р. - аспірантуру Науково-дослідного інституту мовознавства при ВУАН. 40 років віддала педагогічній роботі.

Персональний фонд Анастасії Андріанівни Присяжнюк (Р-5105) складається з 210 справ. У 1-12 - матеріали автобіографічного характеру. 39-45 - нариси про Погребище. 46-47 - матеріали про весілля в Погребищах, 48-79 - пісенна творчість. 77 - харчування в Погребищах. 78-79 - походження імен і прізвищ в Погребищі. 80-81 - казки, 82 - загадки, 83 - колядки і щедрівки, 84 - веснянки, 85 - матеріали до сонника, 86 - голосіння, 87 - повір'я, прикмети, забобони.

87-100 - свідчення творчої праці в газетах, журналах. 101-106 - доповіді на тему виховання, фольклору, публіцистики. З 117 по 210 - матеріали біографічного характеру, листування.

В цих справах, як в цілому у фонді, величезна духовна спадщина українського народу, записана Анастасією Андріанівною в своєму селі Погребище. Нею записано і передано до рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім.М.Т.Рильського майже 5000 пісень, 24000 приказок і примовок, 100 записів гуморесок, казок, бувальщин, а всього останніх записано більше 4000¹⁵.

Краєзнавча, фольклорна робота Н.А.Присяжнюк характеризується багатьма розвідками. Зокрема нею написана історія Погребищ від найдавніших часів, історія Погребищенської школи за 100 років. Зроблені розвідки: "Свята в Погребищах: родинні, народні й революційні", "Народне харчування в Погребищах: колишнє й сучасне", "Прізвища й прізвиська в Погребищах, їх походження й творення", "Сни та їх розгадування", "Українське весілля колишнє й сучасне" з записом 750 пісень з нотами та інші.

Значна частина цього зібрання опублікована у видавництві “Наукова думка”. В 1976 р. вийшла фундаментальна праця “Пісні Поділля”. Вона автор більше 50 публікацій у періодичній пресі.

Не все вдалося Насті Андріанівні із зібраного опублікувати. І вона пише листи до видавництв, академічних інститутів, звертається до депутата Верховної Ради СРСР письменника Михайла Стельмаха:

“Глибокошановний Михайле Опанасовичу!

Я звертаюсь до Вас, як нашого депутата... по Козятинському виборчому округу № 409. Знаю, що Вам, нашому земляку-подолянину, не байдужа й дорога народна творчість нашого народу, зокрема Поділля. Я, 85-річна вчителька-пенсіонерка, старожил м.Погребнище Вінницької області, з дитячих літ цікавлюсь життям і побутом своїх односельчан... Я записала традиційне українське весілля в Погребнищах, як воно збереглося до 1900 року зо всіма ритуалами і обрядами, а також піснями... А тепер звертаюсь до Вас і прошу Вашого сприяння, щоб у видавництві “Музична Україна” запланували до друкування в найближчій час “Українське весілля в Погребнищах”... Може мені, 85-річній, і не доведеться побачити надруковане, сльозами облите весілля, але хочеться, щоб цей скарб, вивчений з народних джерел, повернутий був народу, а не припав пилом забуття”¹⁶. Директор інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Т.Рильського С.Зубков відповів, що цього зробити Інститут не зможе, бо “в розпорядженні Інституту є багато унікальних записів фольклору інших збирачів, які ще ні разу не публікувались”.

З краєзнавчих матеріалів цікавими є спогади Н.А.Присяжнюк про роки навчання в Кам'янець-Подільському ІНО. В них вона тепло пише про Інститут, місто, в якому жила. Яскраво малює

портрети професорів Любарського І.А., Гериновича В.О., Кондрацького, Карети Л., Неселовського О.

Вдячність людей за таку звитяжну працю була великою. Про це свідчать численні листи, що зберігається у фонді. Ось один із них:

“Вельмишановна Настя Андріанівна!

Доземний уклін Вам за Вашу працю. Будьте здорові і щасливі! Хай Ваша діяльність надихає молоде покоління до праці на благо рідної Вітчизни! Прошу Вас, Насте Андріанівно, написати побажання синові. Ми їх вклеїмо у Вашу книжку “Пісні Поділля”...

Усіх гарздів Вам! З глибокою повагою Павло Ткачук”. 4.03.86.

П Р И М І Т К И

¹ Краеведные учреждения в СССР. Ленинград, 1925.-С. 54-55.

² Краеведные учреждения в СССР. Ленинград, 1927.-С. 127, 133.

³ Известия ЦБК.-1926.-№ 3.-С. 68.

⁴ ЦДАВОВ України. Ф.Р.-166, оп. 3, спр. 414.-Арк. 45.

⁵ Симоновский В.В. Очерки краеведной работы библиотек/Краеведение.-1928.-№ 8.-С. 470.

⁶ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР.-К.: Наук.думка.-1973.-С. 171.

⁷ Краєзнавство.-1928.-№ 6-10.-С. 91.

⁸ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців. ХІХ-ХХ ст.-Кам'янець-Подільський.-1993.-С. 139.

⁹ Брілінг Г.Г., Кароева Л.Р. Г.В.Брілінг - засновник Вінницького музею//Тези доп. VII Вінниц. обл. іст. краєзн. конф.-Вінниця, 1989.-С. 5-6.

¹⁰ ДАВО.-Ф.Р.-5107, оп. 1, спр. 1.-Арк. 1.

¹¹ Там само.-Ф.Р.-5243, оп. 1, спр. 2.-Арк. 2.

¹² Березовський І.П. Сучасні збирачі фольклору//Народна творчість та етнографія.-1966.-№ 5.-С. 21-22.

¹³ ДАВО.-Ф.Р.-5105, оп. 1, спр. 182.-Арк. 124.

¹⁴ Качкан В. Людина, яка знає тисячу пісень//Жовтень.-1981.-№ 1.-С. 113.

¹⁵ ДАВО.-Ф.Р.-5105, оп. 1, спр. 182.-Арк. 127.

¹⁶ Там само.-Ф.Р.-5105, оп. 1, спр. 132.-Арк. 1-6.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В контексті національного відродження, що притаманне нині Україні, особливої актуальності, як предмет наукових досліджень, набуває проблема формування історичної самосвідомості українського народу.

Впродовж століть жорстока підступність численних ворогів, бездержавність, полонізація, русифікація тощо, витравлювали в українців національну свідомість, намагалися позбавити їх історичних коренів, власної історії. Проте український етнос вистояв, зберіг себе як найдавніший і найкультурніший народ Європи. завоював можливість будувати суверенну Українську державу.

Тернистим і непростим був шлях до сподіваного Акту про державну незалежність. Вчені вважають, що український народ належить саме до тих народів Східносередньої Європи, у яких національне відродження та становлення націй із головним її атрибутом - виробленням і розвитком національної самосвідомості - припадає на кінець XVIII - до початку XX ст.¹. Визначальну роль у цих процесах відігравали національна історіографія, осмислення історичного минулого.

На думку канадського історика Павла Магочія, епоха українського національного відродження поділяється на три етапи патхнених інтелігенцією національних рухів (етап збирання спадщини, організаційний етап і політичний етап).

Перший етап - “збирання спадщини” (1780-1840 рр.) почався з пошуків українського історичного минулого, розширення інтересу до часів гетьманщини. З’являються історичні твори Р.Марковича, Т.Калінінського, В.Палетки, Д.Баптиш-Каменського, М.Маркевича та ін. Крім них цей етап відзначений працями з української етнографії і мови, а також народженням нової української літератури (І.Котляревський, П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ’яненко, Е.Гребінка, Т.Шевченко).

Другий етап- “організаційний” (1840-1900 рр.) характеризується розвитком історичних і філологічних досліджень. В 1834 р. у Києві був відкритий університет, з 1843 р. тут почала діяти Археографічна комісія, досліди і наслідки яких відзеркалювались на сторінках нових наукових видань (“Киевлянин”, 1843-1850 рр., “Чтения Общества истории и древностей ~~российских~~”, 1846-1848, 1858-1915 рр.). Далі з’являються: “Основа” (1861-1862 рр.), “Киевская старина” (1882-1907 рр.) різноманітні культурно-просвітницькі організації (громади), що займалися розповсюдженням історичних знань. Царська політика щодо українства в цей час коливалася між періодами толерантності (1850-1863 рр., 1860-ті, 1890-ті рр.) і періодами обмежень та репресій (1863-1870-ті рр.).

Третій період - політичний - почався з середини 1890 - початку 1900-х років. В цей час формується ідея української нації, створюється цілісна наукова національна схема історії України, виникають українські організації, зокрема політичні партії, які ставляться метою культурну й політичну автономію або навіть незалежність України².

Нова українська інтелігенція почала виступати активним носієм національної самосвідомості, зосереджуючи, передусім, свою увагу

на дослідженні та розвитку таких складових етнічної спільності, як історія, фольклор, етнографія, мова, література.

Таким чином поступово закладалось теоретичне підґрунття для вивчення українським народом власного історичного досвіду, усвідомлення того, що його єднає, що його трагічна доля - це лише тимчасове явище. Це обумовило широку політизацію громадського життя українського суспільства, гостроту і суперечливий перебіг подій періоду революції 1917-1918 рр.

Значний внесок у розвиток новітньої української історіографії внесли М.М.Аркас, Д.І.Багалій, Д.М.Бантши-Каменський, М.С.Грушевський, Д.І.Дорошенко, М.П.Драгоманов, О.Я.Ефименко, М.І.Костомаров, І.П.Крип'якевич, Д.І.Яворницький та інші відомі класики української ідейної спадщини. Їх історіософські погляди на минуле України піднесли науковий рівень досліджень, сприяли формуванню історичної самосвідомості українського народу.

Нині характерною прикметою усього українства став широкий потяг до глибокого осмислення свого історичного шляху у всій його складності та багатогранності. Він обумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Масштабність, новизна, складність завдань соціального, економічного і духовного порядку, що стоять перед Україною, широке включення в них народних мас, обумовлюють потребу глибокого пізнання закономірностей історичного розвитку, своєї ролі та місця в ньому. По-друге, засвоєння історичного досвіду минулих поколінь, традицій, інтересів, цінностей - є джерелом тієї духовності, що лежить у витоках національного самопізнання людей нового часу. По-третє, ідеологічний диктат командно-адміністративної системи призвів до глибоких деформацій у розвитку

історичної науки, до кон'юнктурного висвітлення багатьох подій і явищ минулого, що негативно відбилося на історичній самосвідомості народу України.

Україна як суверенна держава стала на шлях створення сприятливих умов по відновленню справжнього обличчя історичної долі народу, відмови від некомпетентного адміністративного втручання в дослідницьку роботу вчених, сприяння їх науковій діяльності. Поступово в галузі історії утверджуються нові неординарні підходи, встановлюється наукова істина, розгорнута широка творча дискусія.

Така державна політика, зрозуміло, відкрила дорогу для поглибленого всебічного вивчення історичного минулого українського народу, якому доля дала ще один шанс на своє вистраждане і вимріяне самоутвердження у світовій цивілізації, розчистила життєдайні джерела відродження і формування у нього об'єктивної історичної оцінки - складового невід'ємного компоненту його національної самосвідомості.

Будучи духовним надбанням, історична самосвідомість включає в себе як знання подій, традицій, ідей, теорій, у чому саме народ усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього історичного багатства, котрі у сукупності стають мотивацією поведінки етносу у суспільному житті.

В історичній самосвідомості можна побачити, принаймні три найважливіших складових компонента: пізнавальний, емоційно-ціннісний та регулятивний³.

Ще в 70-х - першій половині 80-х рр. науковці відмітили своєрідний етнічний парадокс. Він полягав у тому, що особливості етнічної культури стирались, в той же час етнічна самосвідомість

людей зростала. Проведені численні соціологічні дослідження дали змогу вченим знайти цьому пояснення. Справа в тому, що національна самосвідомість етносу живиться і підтримується не тільки елементами традиційно-побутової культури та національно-особливими рисами професійної культури, а й такими найважливішими джерелами як уява про свою територію проживання та історична пам'ять. Дослідження, проведені у другій половині 1992р. відділом етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України у різних регіонах республіки показали, що українці у відповідь на запитання "Що саме, на Вашу думку, більш за все об'єднує Вас з людьми своєї національності?" перш за все вказали на мову, потім йдуть спільні із своїм народом звичаї, обряди, пісні, на третьому місці - історія.

Національні почуття українського народу, що ґрунтуються на його історичній пам'яті, піднесли інші патріотичні настрої, національну гідність людей, сприяли залученню їх до соціальної, економічної, культурологічної діяльності, що стало виявом їхньої історичної самосвідомості. Канадський історик українського походження О.Субтельний зазначає: "Народові, котрий плекає нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що його єднає і спільна доля. Цей спільний історичний досвід, крім того, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом. Не менш важливим, ніж славетність минулого є його давність. Тривала історія дає людям почуття безперервності, віру, що сучасна сумна доля їхнього народу - це лише тимчасове явище"⁴.

На відміну від індивідуальної історична самосвідомість на теоретичному рівні існує не як функція особистісного розуму, не як продукт індивідуального життєвого досвіду, а, передусім, як загальноновизнаний духовний компонент, доступний і зрозумілий переважній частині членів етнічної спільності, відображений в офіційних документах, засобах масової інформації, літературі тощо.

Історична самосвідомість в умовах здобуття Україною незалежності та усвідомлення нею свого місця в сучасному цивілізованому світі підноситься у своєму значенні до рівня національного символу, стає найбільш важливим елементом національної самосвідомості українців, основою національної ідентифікації, стимулюючим фактором, який разом з культурною та мовною традиціями зберігає цілісність українського етносу, сприяє побудові самостійної демократичної держави. Історична самосвідомість забезпечує зв'язок поколінь, спадковість, безперервність суспільного розвитку народу, створює умови дійового співробітництва людей у різних сферах громадського життя.

Щоб історична самосвідомість стала по-справжньому масовою, вона повинна бути в достатній мірі поширеною серед усіх соціальних верств етносу. Однак, можливо це лише за певних умов. Передусім, в той час, коли освіта перетворюється на загально-доступний фактор. По-друге, потрібна широка участь засобів масової інформації, державних інституцій, громадських об'єднань у доведенні до народу його національних ідей, об'єктивного історичного минулого. І цей стан фактично ми маємо сьогодні в українському суспільстві. Законом про освіту, кожному громадянину України гарантується і забезпечується право на

отримання не тільки загальноосвітньої, а й середньої спеціальної та вищої освіти. У школах навчається 6,8 млн.учнів. За даними перепису 1989 р. на 1 тис.українців припадало 98 чоловік з вищою і незакінченою вищою освітою, 169 - з середньою спеціальною, 315 - з середньою загальною, 341 - з неповною середньою і початковою освітою. (1979 р. - рік передостаннього перепису - ці показники були такими: 67, 104, 139, 454)⁵.

У пресі, на телебаченні й радіо відкриті спеціальні рубрики, цикли передач на історичні теми. За ініціативою громадськості створені самодіяльні об'єднання історичного спрямування. У висвітленні нових підходів, пов'язаних з осмисленням нашого минулого, активну участь беруть такі видання, як "Український історичний журнал", "Дзвін", "Архіви України", "Сучасність" та ін.

Предметна діяльність по об'єктивному відтворенню та формуванню історичної самосвідомості, що розпочалась в Українській державі, зараз розгорнута у багатьох напрямках. Докорінних змін зазнала проблематика історичних досліджень, їх наукова обґрунтованість. Увага вчених звернена до явищ, подій найбільш ключових, найболючіших, обійдених, замовчуваних або сфальсифікованих у недавньому минулому. Почали розроблятися історіософські аспекти загальної історії України, глибше вивчатись її праісторія.

Великим попитом у суспільстві користуються дослідження, присвячені формуванню української народності, козацтву, національно-визвольному руху, політичному життю і політичним партіям на початку ХХ ст., створенню Української Народної Республіки, внутрішнім і зовнішнім аспектам подій доби революції та громадянської війни в Україні та інші. Усі вони мають неочікуване

значення для процесу національного самоусвідомлення українства. Важливим є й те, що в історичній науці поступово відбувається демонополізація наукової істини, забезпечується змагальність та багатоваріантність підходів до складного суперечливого історичного матеріалу.

Значні зусилля зосереджені у напрямку створення фундаментальної джерельної бази, котра дала б змогу у всій повноті й істинності здійснити реконструкцію історичного минулого, яке притаманне українському народові.

Нові можливості для всебічного науково-обґрунтованого осмислення нашої історії відкриваються у зв'язку з розгорнутою археографічною роботою, котра в Україні має свою давню і складну предісторію. Розпочата вона ще була в минулому сторіччі діяльністю Товариства історії та старожитностей (з 1839 р.), Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (з 1843 р.), Історичного товариства Нестора-літописця в Києві та Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка у Львові (з 1873 р.), історичного журналу "Киевская старина" (з 1882 р.). В 1919 р. у складі Академії наук України була створена Археографічна комісія, до якої в 1921 р. увійшла Тимчасова комісія для розбору актів. У 1936 р. ця комісія реорганізовується у відділ новоствореного Інституту історії АН УРСР. За радянського часу було випущено близько 300 документальних і довідкових видань⁶. Проте внаслідок ідеологічного диктату, суб'єктивістського добору документів не вдалося закласти необхідну джерельну базу для об'єктивних історичних досліджень.

В 1987 р. поновлено діяльність Археографічної комісії, за рішенням Президії НАН України став діяти інститут по вивченню та

підготовці до видання історичних джерел. Визначені масштаби і основні напрями археографічної роботи, виявлені кадрові резерви, розроблений перспективний план підготовки та видання матеріалів з історичної та культурної спадщини України на період до 2000 року. Передбачено опублікувати близько 300 томів визначальних документів IX-XX ст⁷. Серед них: корпус джерел з історії запорізького козацтва та визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., що включає документи архіву Коша Війська Запорізького, вітчизняні і зарубіжні мемуари та інші матеріали, пам'ятки українського літописання та української культури різних епох: невідомі раніше читачам документи і матеріали, пов'язані, наприклад, з подіями колективізації, голоду, сталінських репресій 20-30-х років в Україні та інші.

Оприлюднення цих документів має велике значення не лише для збереження унікальних письмових пам'яток історії та культури України, нашого народу, а й для відтворення правди історичного процесу. Без цього неможливе формування історичної самосвідомості українського народу.

Цій же меті підпорядкована багатогранна діяльність щодо відновлення у всій цілісності української національної історичної спадщини, з якої в свій час були вилучені праці багатьох відомих вітчизняних істориків. Завдяки зусиллям вчених, видавців з небуття повертаються праці Д.І.Яворницького, М.І.Костомарова, М.М.Аркаса, І.П.Крип'якевича, М.С.Грушевського, М.П.Драгоманова, О.Єфіменко, Д.Антоновича, В.Винниченка й інших. В серії "Пам'ятки історичної думки України" побачили світ чимало книг.

Примноження духовного потенціалу українського народу вимагає звернення до праць, створених історичною наукою за межами України, зокрема, діаспорою.

Зараз надбанням громадян України стали дослідження Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко і багатьох інших безпосередніх учасників, свідками подій. У Центральній науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського НАН України, відкрито зал зарубіжної україністики, де сконцентровано понад 3 тис.книг і 7 тис.журналів, які побачили світ у діаспорі.

У фондах залу зосереджена низка бібліографічних видань: "Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920-1931 рр." П.Зленка, "Бібліографія голоду на Україні 1932-1933" Г.Сеншина⁸.

В Україні велика увага приділяється створенню нової системи викладання історичних дисциплін, в навчальних закладах, котрим належить провідне місце у формуванні історичної самосвідомості підростаючого покоління. Рішенням Міністерства освіти України у загальноосвітніх школах, профтехучилищах, середніх спеціальних закладах курс історії України виділено як окремий предмет. Масового характеру набуло відкриття шкіл (класів) з поглибленим вивченням історії.

На історичних факультетах університетів організована розширена спеціалізація студентів з історії України, збільшено чисельність аспірантури. Курси і спецкурси з історії України читаються на гуманітарних, прикладних та технічних факультетах вузів.

Об'єктивному відтворенню історичного шляху, яким пройшов український народ до незалежності, сприяють історико-краєзнавчі дослідження, котрі ведуться нині на принципово новій основі. Перед

громадськістю відкрита можливість неупередженого осмислення багатоманітності загальних процесів історичного розвитку у поєднанні з особливостями тих чи інших регіонів. Без такого підходу історія сприймається однобічно, у спрощеному безконфліктному розумінні багатьох подій, фактів, явищ, які й складають сутність нашого минулого.

Історико-краєзнавчі дослідження охоплюють локальну історію (регіони, області, райони, міста, села, виробничі колективи); життя і діяльність окремих людей; пам'ятки історії та культури. До них залучені науковці інститутів гуманітарного профілю Національної Академії наук України, суспільствознавці вищих та середніх навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл та технікумів, співробітники архівів, культурно-освітніх установ. Великим історико-краєзнавчим потенціалом володіють музейні установи України. В республіці діє близько 400 державних музеїв, основна частина яких входить до системи Міністерства культури України. Практично всі музеї проводять багатогранну роботу по виявленню, вивченню та популяризації матеріалів місцевої історії та культури. Разом з тим, найбільш тісно із завданнями історичного краєзнавства пов'язана робота історичних та краєзнавчих музеїв, котрі становлять близько 2/3 музейних установ держави⁹.

Плідну роботу у цьому напрямку ведуть також аматори-краєзнавці, об'єднані навколо Товариства охорони пам'яток історії та культури. В 1990 р. за ініціативою наукової та творчої інтелігенції, громадськості була створена Всеукраїнська спілка краєзнавців. Мета її роботи - дальший розвиток краєзнавства, організаційне науково-методичне забезпечення роботи осередків

краєзнавців у трудових колективах, культурно-освітніх, наукових установах, навчальних закладах.

Таким чином, проблеми об'єктивного відтворення, вивчення сутності та діяльності щодо формування історичної самосвідомості українського народу займають важливе місце в суспільному житті. Рішуче відроджуючи і утверджуючи все істинне і відкидаючи все застаріле та надумане, історична наука, великий загальний вчених, державних інституцій мають у своєму розпорядженні великий арсенал засобів для того, щоб активно утверджувати історичну самосвідомість громадян, усвідомлення ними своєї історичної відповідальності перед майбутнім поколінням за долю незалежної України.

П Р И М І Т К И

¹ Див.: Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII - початок XX ст.): Конспект лекцій. - К., 1992, - С.4.

² Див.: Магочій П. Українське національне відродження. Нова академічна структура. // Український істор. журнал.-1991.-№ 3,-С. 103-104.

³ Див.: Дробіжева Л.М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов.-В кн.: Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов.-М., Наука, 1990, - С. 227.

⁴ Субтельний О. Україна. Історія.-К., 1991.-С. 103.

⁵ Див.: Національний склад населення України.-Ч.1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.) -К., 1991, -С. 90.

⁶ Див.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку.-К., 1988.-С. 3.

⁷ Див.: Вісник Академії наук Української РСР.-1981.-№2. - С 1.

⁸ Див.: Літературна Україна.-1992.-10 верес.

⁹ Див.: Історичне краєзнавство в Українській РСР (П.Т.Трощко, В.О.Горбик, О.І.Лугова та ін.; Відп.ред.Трощко; АН УРСР. Ін-т історії.-К., 1989.-С. 123-124.

II. БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О.І.Крук

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

в кінці 20-х - на початку 30-х рр.

Серед основних верств населення будь-якої більш-менш розвинутої країни важливе місце посідають робітники. Зосереджені в основних галузях промислового, сільськогосподарського виробництва, на транспорті та ін., вони становлять чималу по кількості частину населення, зусиллями якої створюється матеріально-технічна база, забезпечується випуск необхідної продукції.

Одним словом - є основними і найголовнішими виробниками всього того, що потрібно для цивілізованого розвитку суспільства, зміцнення економічної і військової могутності країни, забезпечення її незалежності. З середовища робітництва формується основна маса інженерно-технічних працівників, організаторів виробництва.

Робітничий клас колишнього Радянського Союзу, частиною якого було робітництво України, на своєму порівняно короткому історичному шляху витримав тягар і наслідки революційно-визвольних змагань 1917-1920 рр., виснажливих війн, розрухи, зріс кількісно, змінився якісно, зберіг силу твердості, дисциплінованості, стійкості, дружби, співробітництва і співпраці з іншими верствами населення, передусім селянства.

Здобуття Україною незалежності - важливий етап її історичного розвитку, шлях до якого пролягав у напруженій суперечливій обстановці, посиленій економічними негараздами, зміцненням командно-адміністративної системи, культу особи Сталіна,

небаченими політичними репресіями і переслідуваннями, які вирвали з життя тисячі кращих синів і дочок українського народу. Період кінця 20-х - початку 30-х рр. ХХ ст. знайшов відображення у чималій кількості виданих історичних праць. Частина з них, написана по гарячих слідах подій, природно, не могла не відбити постійного тиску ідеологічних вимог правлячої партії, які підміняли ustalені наукові принципи, створювали ґрунт для зображення життя здебільшого у рожевих тонах, прикрашеному вигляді, обходили мовчанням труднощі і нестатки. Інформаційно-пропагандистський характер подібних видань може слугувати, та й то частково, лише як ілюстративний фактичний матеріал, з якого можна довідатися про зміни в складі робітництва, його територіальне розташування, освітній рівень тощо.

Кінець 20-х - перша половина 30-х рр. - дуже складний час у житті трудящих України. Радянська держава робила все для утримання мас в рамках спокою, відданості. Союз робітничого класу і селянства, проголошений основою зміцнення радянського ладу, існував формально і знаходив свій вияв в тому, що робітники не покладаючи сил трудилися на фабриках, заводах, залізничному і водному транспорті, добували вугілля, руду, випускали машини, механізми, а селяни - своїми руками, за допомогою механізмів, виготовлених промисловістю, вирощували хліб, картоплю, цукровий буряк, соняшник та інші продукти сільськогосподарського виробництва і годували горожан, мешканців робітничих селищ, армію, флот.

Проголошений комуністами курс на здійснення головної мети - утвердження справжнього народовладдя шляхом реального розвитку місцевого самоврядування, інших органів залишався на папері. До

складу Рад, професійних спілок, керівних органів громадських організацій обиралися заздалегідь визначені компартійним керівництвом представники, які в своїй практичній діяльності не могли кроку ступити від визначеної партійної лінії. Їм залишилося одне - схвалювати від імені мас те, що передбачали керівні органи. Так було на всіх рівнях управління зверху до низу. Арсенал творчої самодіяльності, громадсько-політичних засобів розвитку ініціативи мас не застосовувався. На практиці переважав нічим неприкритий диктат.

Якщо в перші роки після громадянської війни можна було спостерігати масові вияви поривання робітників до оволодіння виробництвом, то це диктувалося в першу чергу намаганням якнайшвидше подолати розруху, відбудувати промисловість, мати сталій заробіток і за його рахунок годувати себе і свою сім'ю. Природно, що правляча партія, точніше її керівні органи (а не тисячі рядових комуністів) різноманітними засобами ідеологічного впливу намагалася утвердити, що найголовніше завдання - побудова економічного фундаменту соціалізму. Якщо запитати робітника, що це означало на практиці, можна було почути відповідь - це основа майбутнього кращого життя, побудувати яке можна лише в умовах праці без експлуататорів. І дійсно, над робітником не стояв капіталістичний наглядач, або його прихвостень, зате був майстер, бригадир, який, працюючи нарівні з товаришами, вимагав виконання встановленого планом завдання. Отже, свідоме відношення до праці, підсилене моральними і особливо матеріальними стимулами, не виступало на першому плані. Разом з тим, не можна не відзначити, що і в тих умовах право громадян на працю, закріплене в Конституції як основна норма, не могло не

підкріплюватися розв'язанням назрілих соціальних проблем: права на відпочинок, освіту, медичне обслуговування і допомогу, будівництво житла і т.п.

Благородна мета - побудова суспільства соціальної справедливості, де не було б місця експлуатації людини людиною, згуртовувала робітників. Вона включала в себе такі складові: прагнення до піднесення матеріального і культурного рівня життя, гарантовану працю з відповідною платнею, виходячи з кваліфікації, соціальний захист, право на відпочинок, забезпечення старості, можливість виховання і навчання дітей тощо. Отже ідеї соціалізму, соціальної справедливості привертали до себе увагу. Населення хотіло бачити їх у житті, а не тільки в теорії. Звідси - зображувати той час лише чорними фарбами було б антинауково, історично невірно. Люди, робітники на практиці спостерігали поступове відродження промислового виробництва, зменшення армії безробітних, зростання кількості новобудов, поступове, хоч і дуже повільне підвищення матеріального і культурного рівня життя.

Розвиток економіки України в кінці 20-х - на початку 30-х років забезпечувався зусиллями робітників і селян, максимальним напруженням їх потенціалу, шляхом спільних дій трудящих України та інших республік Радянського Союзу. Цьому сприяли економічна взаємодопомога, розподіл праці і т.п. Разом з тим, в цьому позитивному процесі не можна не бачити об'єктивних і суб'єктивних факторів, які гальмували, уповільнювали економічний розвиток багатой людськими і природними ресурсами України. При цьому слід враховувати, що індустріалізація, здійснювана значною мірою екстенсивними методами, важким тягарем лягла на плечі

українського селянства. Принцип пріорітету держави над людиною згубно відбивався в житті.

Справжню оцінку минулого, як і сьогодення, можна здобути лише шляхом глибокого історико-філософського підходу, логічного наукового аналізу, широкого використання різноманітних джерел при неодмінному відкиданні найменших елементів спрощеності, однолінійного мислення, ідеологічних нашарувань. При цьому дуже важливо розглядати явища, робити наукові висновки і узагальнення на тлі загальноісторичних подій, враховуючи всю сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів.

Змальовувати минулий історичний процес сьогоденним мисленням не можна. Це неодмінно призведе до перекручень, штучно підігнаних схем і висновків. Історія ж має залишатися такою, якою вона насправді була з притаманними їй труднощами, суперечностями, постатями, їх діями.

Молоді й старші за віком робітники, перевантажені тяжкою фізичною працею, ночами замішували бетон, навантажували його в тачки і вагонетки, везли до місця укладання, повторюючи цю операцію десятки разів на день. Дерев'яними бабами вони забивали в ґрунт величезні палі, бетонували фундамент, закладаючи основи цехів нових фабрик і заводів, залізничних споруд, сільськогосподарських підприємств. Робітництво України з ентузіазмом включилося у здійснення планів, накреслених п'ятирічками. На його рахунку Дніпрогес і Новокраматорський машинобудівний гігант, десятки нових шахт Донбасу, Криворіжжя, сотні кілометрів прокладених залізничних колій, приміщень МТС, радгоспів, нові портові споруди на Чорному, Азовському морях, металургійні гіганти Придніпров'я і т.п.

Дослідження з історії робітництва України кінця 20-х - початку 30-х рр. мало чим різнилися одне від одного. Готувалися і видавалися праці здебільшого за одним планом: початок формування, революція, громадянська війна, розруха, нові завдання та їх розв'язання. Інакше й не могло бути. Належали вони здебільшого практичним працівникам партійного, профспілкового, радянського апарату, економістам, статистикам тощо. Підготовлених кваліфікованих кадрів дослідників вкрай було мало, у вищих навчальних закладах тільки-но готувалася нова зміна. Історики старшого покоління віддавали перевагу дослідженням фундаментального порядку, їх більше цікавили загальноісторичні події і явища, бо вони добре розуміли, що чимало питань з історії робітничого класу лише щойно постало, не мають всезагальноючої оцінки, носять переважно популяризаторський характер, а це, природно, звужує можливості широких узагальнень, є лише доброю ілюстрацією тих процесів, які переживає Україна.

І тут не можна не зазначити, що книги, брошури, статті, спогади авторів з усіх без винятку регіонів України надзвичайно схожі одна на одну. Їх об'єднувало те, що в даний момент особливо хвилювало, привертало загальну увагу, тобто становило злобу дня. Безперечно, було б неправильно міряти всіх на один аршин. Адже йшлося в публікаціях не тільки про різні прошарки робітників, а й їх місце в загальному строю, зроблений внесок і т.ін.

Дати селянину більше машин, до чого закликали робітників - ще не означало докорінного поліпшення їх становища, адже залізо продовжувало й там залишатися залізом. Проголошений більшовиками соціалістичний шлях соціально-економічного розвитку країни мав охоплювати далеко ширші, глибинні процеси, серед яких на

перший план слід висунути докорінну зміну умов праці, піднесення культурного рівня, розв'язання побутових проблем. На превеликий жаль, робилися в цьому напрямі лише обмежені часткові кроки.

Не можна не підкреслити, що прагнення сформувати відношення між людьми дружніми, не відчуженими - одне з найголовніших завдань, які доводилося розв'язувати в той час. Й.Сталін - вищий "цінитель" конкретних справ і звершень робітників, селян, інтелігенції країни вважав себе одночасно її беззастережним керманчим. Саме він давав оцінку всьому зробленому, вдаючись інколи до критики негативного. Слідом за ним в дію вступали особи меншого рангу - партійні, радянські, профспілкові, комсомольські працівники, засоби масової інформації. І, як наслідок, бажаних відстоювати своє бачення, робити власні висновки ставало все менше й менше, а згодом не залишилося зовсім. Вихід у світ "Короткого курсу історії ВКП(б)" - став останньою крапкою. І хоч сталося це пізніше, є всі підстави вважати кінець 20-х і, особливо першу половину 30-х років цілком тотожними за оцінками, які знаходимо більш пізнього часу. Без цитати з сталінових виступів, статей, листів не обходилася жодна історична, економічна, філософська праця. Все підганялося під сказане вождем, як і положення, оцінки, викладені в партійних директивах, постановах, резолюціях. Отже, науковість, об'єктивність, глибина і широта узагальнень, оцінок - так важливих для досліджень історичного й іншого плану, - були зведені до найнижчого ступеню, хоч час не потерпав двозначності, а навпаки, вимагав розмаїття думок. Це мало дуже негативні наслідки, було відступом від історичної правди, хворобою тих днів, яку дійсність не лікувала, а загаяляла вглиб. Люди, в першу чергу дослідники, в своїй масі змушені були мовчки згоджуватися з цим

тягарем, бо іншого виходу в них не було. Їх привчали бачити в індустріалізації, колективізації лише ознаки великих звершень, переможної ходи соціалізму, прагнули відволікти від реальних негараздів, згубного впливу адміністративно-командної системи. Самовіддані зусилля робітників на трудовому фронті, їх ініціатива, навіть в тих випадках, коли вона широко виходила на поверхню (соціалістичне змагання, ударництво і т.д.) зустрічалися нерідко з спробами загнати її в суворі рамки бюрократизму, шаблону, паперового прикриття резолюціями.

Протиріччя між проголошеними комуністичною партією програмними положеннями, буквою закону і змістом повсякденного життя можна було виразно спостерігати на практиці. Дуже складно розв'язувалися питання формування національного робітничого класу. Україна виконувала функції донора по відношенню до інших республік і територій.

У розвиткові, практичних справах робітництва України слід бачити не тільки позитивні, а й негативні риси. При цьому слід виходити з кардинальної вимоги до кожного історичного дослідження. Досліджуваний період історичного шляху робітників України як і вся історія радянського суспільства, будь-яке суспільне явище, як правило, відзначаються складністю, однією фарбою його не намалювати.

Нові документи, факти, дані, оцінки, що стосуються 20-30-х рр., ставши останнім часом надбанням наукової громадськості, безумовно здатні змінити наші уявлення про цей період. Якщо брати 30-і роки, то вони характерні наявністю в СРСР беззастережного панування диктаторського, терористичного режиму, масовими репресіями, індустріальним стрибком, здійсненним за умов розорення селянства,

яке до того ж втратило в час насильницької колективізації, голодомору 1932-1933 рр. сотні тисяч справжніх трударів, розгромом науково-культурної еліти і т.д.

Глибинні соціально-економічні процеси 20-30-х рр., що відбувалися в Радянському Союзі, Україні в тому числі, не можна глибоко з'ясувати і розкрити без залучення широкої джерельної бази, розкриття "темних" сторінок.

В "Історіографіи истории Украинской ССР", виданій 1986 р., у главі, присвяченій побудові і зміцненню соціалістичного суспільства, окремо йдеться про робітничий клас і соціалістичні перетворення в промисловості (автори С.Кульчицький, А.Санцевич, Ю.Сливка, М.Варварцев). Вона наскладена великим фактичним матеріалом, містить аналіз і оцінки виданих праць, відзначає їх позитивні моменти, недоліки і прорахунки. Автори підкреслюють, що "розділ радянської історіографії, присвячений періоду 20-30-х років, є одним з найбільш насичених дослідницькими працями"¹. І сталося це тому, стверджують вони, що в той час був здійснений соціальний переворот всесвітньо-історичного значення і цитують далі рядки з Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, де йдеться про те, що в СРСР було в основному побудовано соціалістичне суспільство.

Проте, аналізуючи видану в той час літературу, автори розділу відносять більшу її частину, до праць джерельного, а не дослідницького напрямку.

Оцінку зробленого попередниками знаходимо в колективних працях, окремих монографіях, брошурах, статтях, написаних і виданих в повоєнні і останні роки. Перелічити їх у короткій статті немає можливості. Назвемо найбільш відомих дослідників. Це

Ю.Бабко, В.Довгопол, Л.Євселевський, І.Коломійченко, С.Кульчицький, В.Лобурець, З.Лихолобова, Г.Пономаренко, М.Резницька, В.Сидоренко, О.Слуцький, Є.Скляренко та ін. В своїх публікаціях вони спираються на попередників, відзначають позитивне, що у них є, висловлюють критичні зауваження, вводять у науковий обіг нові архівні і документальні матеріали.

Відзначаючи, що більшість тогочасних публікацій належить авторам, які займали певне становище в економічних, статистичних органах, керували галузями промислового виробництва, вони, на жаль, залишають осторонь зроблене співробітниками кафедр історичного спрямування педагогічних (вони тоді іменувалися соціального виховання) інститутів, комісіями по історії профспілкового (істпроф), комсомольського (істмол) руху, аматорами краєзнавцями і деякими іншими ентузіастами дослідження історії робітництва України. Що стосується комісії по історії революції і партії (істпарт), то її цілком справедливо відводиться одне з чільних місць у вивченні цих питань. Справа в тому, що ця комісія, перетворена у науково-дослідну установу, мала не тільки висококваліфікованих співробітників, а й свій друкований орган - "Літопис революції", збирала і зосереджувала у себе цікаві архівні документи, періодичні видання, отримувала матеріальну державну і партійну підтримку тощо. Саме цього не вистачало істпрофу, істмолу, хоч і вони намагалися не відставати від істпарту. Розпорошеність сил і без того малочисельного загону співробітників, зайнятих вивченням проблем робітництва України, відсутність координації дій, обмеженість видавничої бази і ряд інших об'єктивних причин не могли не відбитися на дійсному стані справ. Однак, зроблене ними, є вагомим внеском, який став, поряд з

діяльністю інших організацій (статистики, держплану, установ промисловості, транспорту тощо) серйозною базою розгортання подальшої роботи в цьому напрямі.

Окремо слід зупинитися на діяльності різних комісії Всеукраїнської Академії наук. Це, перш за все, комісії порайонного вивчення України, Слобожанщини, Півдня, національного питання та ін. В їх планах, не зважаючи на обмеженість науковців, знаходимо матеріали, теми безпосередньо зв'язані з історією робітництва. Щоправда, їх увага була прикута до проблем формування робітничого класу в регіонах України, зокрема, в Донецькому басейні, до діяльності робітничих організацій, страйкової боротьби і т.д.

Наполегливі пошуки, зусилля статистичних органів різного рівня, починаючи від відділів обліку і розподілу робітників на місцях і закінчуючи проведенням територіальних, загальноукраїнських та союзних переписів, дали можливість мати чітку картину розташування робітників у регіонах, галузях промислового виробництва і т.д. Особливе місце в цьому напрямку належить профспілковим органам, які готуючись до з'їздів, конференцій, прагнули мати перед собою чітку картину для відповідних резолюцій, рекомендацій тощо. В 1930 р. число працюючих за наймом по всіх спілках України становило 2889,4 тис.чол., а на 1 жовтня 1933 р. досягло 4220,6 тис., в тому числі зайнятих в індустрії і будівництві 2246,5 тис.чол. В організаціях транспорту і зв'язку ріст становив близько 100 тис.чол., в сільськогосподарському виробництві - 120 тис.чол.² Цікаво, що серед працюючих за наймом в 1933 р. біля одного мільйона чоловік не були членами профспілки, в той час як в 1930 р. їх кількість

становила 450 тис.чол.³ Ще один важливий момент. Серед працюючих в 1933 р. жінки становили 1140,2 тис.чол., в 1930 р. - 544,9 тис.чол. Питома вага жінок зросла з 22,2% в 1930 р., до 31,1% в 1933 р.⁴. Національний склад працюючих за наймом в індустріальних та будівельних спілках (у %) - можна бачити з таких показників: 1926 р. - українці - 41,6; 1929 р. - 47,9; 1932 р. - 53,5; 1933 р. - 56,1; росіяни (відповідно) - 40,6; 34,4; 29,9; 27,1%; євреї - 12,0; 11,3; 11,4; 11,7 (тут, як бачимо, особливих змін не відбулося)⁵. У вугільній, гірничорудній, нафтовій та торфовій промисловості кількість працюючих українців з 35,7% зросла до 40,1% в 1929 р. і 52,6% в 1933 р., а росіян за той же час зменшилася з 58,6% до 40,9%⁶. Отже, багатонаціональне за складом робітництво України (ми свідомо не наводимо даних про інші національності) і було об'єктом вивчення названих вище кафедр інститутів, комісій ВУАН, істпарту, істпрофу, істмолу, громадських формувань, краєзнавців. Як результат - поява статей у газетах, журналах, збірниках, брошур, перших монографічних досліджень, праць про історію окремих промислових підприємств, галузей виробництва. Узагальнюючи, групуючи дані по тій чи іншій галузі, фабрики, заводу, шахті, люди, які були зайняті цим, самі поступово крок за кроком нагромаджували матеріали для майбутніх дослідників героїчного минулого і надзвичайно складного непересічного життя робітництва України кінця 20-х - початку 30-х років.

Офіційні видання, які належали відповідальним українським керівникам, включаючи осіб, що займали урядові посади, не згадували про негативні моменти, навпаки, всіма силами намагалися прикрасити дійсність. П.П.Постишев у багатогодинному політичному звіті ЦК КП(б)У XII з'їздові КП(б)У 20 січня 1934 р.,

аналізуючи особливості класової боротьби і соціалістичного будівництва в період від XVI до XVII з'їздів ВКП(б), в першу чергу наголосив на таких особливо гострих її проявах, як хлібозаготівельна кампанія 1931-1932 рр. на Україні і ряді інших місць, процесі Промпартії, фактах шкідництва в планових і продовольчих органах, наркомземі, тракторобуді, на електростанціях, в консервній промисловості. При цьому, він свідомо приховав правду і жодним словом не обмовився про голодомор 1931-1932 рр., який забрав сотні тисяч мешканців України, політичні репресії, що набували дедалі ширшого розмаху, необгрунтовано звинувачував у шкідництві людей, які цим ніколи не займалися. Натомість, вихваляючи "мудрість" і "прозорливість" Сталіна, під керівництвом якого Україна прийшла до XII з'їзду КП(б)У і підходить до XVII з'їзду ВКП(б), "з величезними перемогами в галузі промисловості і сільського господарства... будівництва радянської української культури" ⁷.

Ніхто не заперечує проти того, що в промисловому розвитку Україна піднялася на новий вищий щабель, але якою ціною це було досягнуто? Адже перша п'ятирічка по ряду показників не була виконана, хоч офіційні особи, в тому числі Сталін заявили про дострокове її виконання.

Серйозні труднощі переживав Донбас, металургійна промисловість України, залізниці. Провину за це П.П.Постишев цілком відніс на рахунок дій "класово ворожих елементів", які засмітили найбільш важливі ділянки виробництва. Звідси він робив висновок: "Необхідно підняти нову, ще більш високу хвилю трудового ентузіазму в робітничому класі, піднести його технічний

рівень і виробничу культуру. Потрібно піднести ще вище більшовицьку пильність по відношенню до класового ворога”⁸.

Оточення підозрливості, підступних дій шкідників, шпигунів і т.п. явищ було фоном, який приховував справжнє становище на місцях. І це не могло не знаходити свого відбиття у виступах партійних і радянських керівників, газетних і журнальних публікаціях, діях каральних органів, виданій в той час літературі. Але особливістю останньої було те, що в ній знаходимо лише поодинокі приклади подібних дій, які, при уважному розгляді і аналізі, не можуть затьмарити загальну картину і показати той чи інший малий чи великий колектив робітників таким, яким він насправді був з притаманними йому позитивними і негативними рисами.

Водночас, це не перешкоджало журналістам, окремим науковцям вимагати від своїх колег посилення уваги до відшукування в публікаціях підступних ворожих дій. Особливій критиці піддавалися ті, хто солідаризувався з українськими буржуазними націоналістами. Їх відшукували всюди: в наукових установах, на кафедрах, у видавництвах і т.д. В 1932 р. комісія національного питання і кафедра академіка М.О.Скрипника видала книжку Є.Ф.Гірчака “Проти націоналістичної контрабанди та ліберального ставлення до неї”, в якій автор зосередив свою увагу двох, на його погляд, важливих проблемах боротьби проти націоналістичної контрабанди на літературному фронті і однієї націонал-опортуністичної теорії. Розглядати арсенал “аргументів” автора немає потреби, бо він зосереджує увагу на літературознавчих працях. Визначимо тільки те, що в числі інших він порушує питання націоналістичної ревізії історії КП(б)У. Оскільки за своїм основним складом вона була партією робітників, зупинимося на

цьому детальніше. Справа в тому, що в 1931 р. Сталін в листі до редакції журналу “Пролетарская революция” виклав свій погляд на те, як історикам треба висвітлювати проблеми історії більшовицької партії. Одразу ж твердо і неоднозначно було заявлено, що положеннями вождя мають керуватися не тільки історики, а й фахівці інших галузей суспільних наук, що не тільки перші припускаються помилок, а й останні не стежать за тим, що в основі їх досліджень наріжним каменем має бути марксизм-ленінізм, що стосовно того конкретного часу означало сталінські положення.

Майже 30-ти мільйонне населення України (згідно даних перепису 17 грудня 1926 р. 29019747 чол.)⁹ переживало складний час. Перебуваючи перед “неусипним оком і рукою” Москви українці, а це понад 23 мільйони, на кожному кроці відчували обмеження національної самобутності, економічні і матеріальні негаразди. Прикрита і підфарбована гучномовними обіцянками кращого майбутнього, не відповідаючими дійсності грандіозними зрушеннями у громадсько-політичному, суспільному житті, обстановка примушувала робітників, селян, інтелігенцію щодня зустрічатися на практиці з іншим - нестачею найнеобхіднішого, нав'язаними перетвореннями на зразок колективізації, підкоренням волі мільйонів одній політичній силі - більшовицькій партії, її керманичу в особі вождя і друга всіх трудящих і пригноблених. Сталінські вимоги не тільки не суперечили, а й розвивали далі положення В.І.Леніна, висловлені ще на зорі радянської влади. “...Всяка велика машинна індустрія - тобто саме матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму - вимагає безумовної і найсуворішої єдності волі, яка спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей. І технічно, і економічно, і історично

9. Історія України

необхідність ця очевидна всіма, хто думав про соціалізм, завжди визнавалась як його умова. Але як може бути забезпечена найсуворіша єдність волі? - Підкоренням волі тисяч волі одного”¹⁰.

Реалізація цих вимог на практиці означала ніщо інше, як посилення найрішучіших і драконівських заходів піднесення дисципліни і самодисципліни робітників і селян, боротьбу з будь-якими проявами вільнодумства і відступництва від наміченої лінії, суворі репресивні заходи. Про все це не тільки писати, а й думати, розмірковувати в той час було небезпечно. Тому було б марно шукати ці сюжети у виданих в той час працях, кому б вони не належали. Навпаки, керівні діячі держави, партійні, профспілкові лідери, не шкодуючи сил, пнулися показати в рожевому світлі досягнення радянської влади. “Всіма кольорами радуги розцвів вільний український народ, - писав Г.І.Петровський.

Високо піднялися творчі сили робітничого класу, селянства і радянської інтелігенції. Розвинулись продуктивні сили країни, піднеслася на величезну висоту продуктивність праці”¹¹.

Враховуючи своєрідність подібних видань, їх пропагандистський характер, сліпу віру в торжество соціалістичних ідеалів, дослідник може запозичити з них, використати для наукових узагальнень і оцінок лише поодинокі приклади, бо решта викладеного в них матеріалу, як правило, була далекою від дійсності (це можна сказати про виконання, а фактично про невиконання п'ятирічних планів, піднесення матеріального добробуту трудящих, продуктивності праці, наслідки розвитку колгоспного виробництва і т.д.)

Отже, завдання дослідника надзвичайно ускладнюється. Тільки використання архівних джерел, статистичних відомостей, критичний

огляд наявної літератури, широке залучення періодичної преси, в тому числі матеріалів оглядово-критичного спрямування, спогадів безпосередніх учасників подій і т.п. - дасть можливість глибше з'ясувати стан робітництва України кінця 20-х - початку 30-х рр. і ступінь вивчення цієї актуальної проблеми.

П Р И М І Т К И

- ¹ Историография истории УССР.-К., 1986.-С. 301.
- ² Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У.-Х., 1934.-Табл. 1.
- ³ Там само.-Табл. 1, 2.
- ⁴ Там само.-Табл. 3, 4.
- ⁵ Там само.-Табл. 7.
- ⁶ Там само.-Табл. 8.
- ⁷ Постышев П.П. Советская Украина на новом подъеме.-Партиздат ЦК КП(б)У.-1934.-С. 10.
- ⁸ Постышев П.П. Вказ. доповідь.-С. 37.
- ⁹ Див. Хоменко А. Національний склад людкості УСРР. Держвидав України.-1929.-С. 6.
- ¹⁰ Ленін В.І. Повне зібр. творів.-Т. 36.-С. 187-188.
- ¹¹ Петровський Г.І. До 20-річчя радянської України і 15-річчя СРСР.-К., Вид-во ЦВК УРСР.-1938.-С. 9.

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Період гетьманування П.П.Скоропадського (29 квітня - 14 грудня 1918 р.) надзвичайно важливий і складний у розвитку української державності. Опора П.П.Скоропадського на австро-німецькі окупаційні війська, прагнення зосередити у своїх руках необмежену владу відвернули від нього активних учасників українського національно-визвольного руху доби Центральної Ради. Вони не могли змиритися з активізацією в Україні промонархічних та антукраїнських сил, які сприйняли проголошений восени 1918 р., під тиском країн Антанти, курс на федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією, як відмову від самої ідеї незалежної держави українського народу.

Разом з тим, не можна не відзначити відносну стабілізацію військово-політичної обстановки в Україні - принаймні, весною-влітку 1918 р. Гетьману вдалося створити дієвий адміністративний апарат. Помітними були його успіхи в сфері військового будівництва. Українська держава отримала дипломатичне визнання на міжнародній арені. Можна говорити про певні досягнення на ниві української національної освіти і культури. Це й національні початкові школи, десятки державних середніх шкіл, українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, приватний у Полтаві. Тоді ж були створені Український національний архів,

бібліотека, національна опера, драматичний театр, Державна капела, кобзарська та симфонічна школи, нарешті - Академія наук. Як зазначає О.Субтельний, “за якихось кілька місяців гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції”¹.

У тісному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва в Українській державі вирішувались проблеми збереження національної історико-культурної спадщини. Відділ охорони пам'яток в липні 1918 р. увійшов до Головного управління мистецтв та національної культури (ГУМНК). У ньому в той час працювали: С.Аршиневський, М.Біляшівський (голова), А.Грабар, О.Гуцало, Н.Дацько, В.Іщенко, Ф.Кондрашенко, І.Косенко, Г.Красицький, І.Моргілевський, А.Постоловський, К.Татарин, К.Трохименко, К.Широцький, В.Шугаєвський².

Спираючись на підтримку музейних працівників, членів пам'яткоохоронних комітетів та товариств на місцях, вони доглядали і за станом збереження пам'яток культового призначення. Тоді ж виник ще один пам'яткоохоронний орган - відділ охорони церковної старовини при Міністерстві віросповідань. Його створення було пов'язано з завданнями, які постали перед міністерством у зв'язку з проголошеною у червні 1918 р. на Церковному соборі у Києві “непохитною волею гетьмана - встановити автокефалію Української церкви”³. Міністерство на основі історичного аналізу, особливостей культурного розвитку українського народу, самотності його культових пам'яток мало сприяти проведенню в життя цього курсу. Не випадково вже в перших числах друкованого органу міністерства - “Слово” - з'явилась низка публікацій, автори яких, аналізуючи церковну культурно-історичну спадщину

православної церкви в Україні, привертати увагу широкого загалу, перш за все, до її українських національних витоків та особливостей. При цьому як одне з найбільш актуальних порушувалося питання збереження пам'яток культової архітектури та церковного начиння, поширення мережі і створення умов дальшого розвитку церковних архівів, бібліотек, музеїв, популяризації церковної культурної спадщини ⁴.

Саме ці завдання і стали основними в діяльності відділу охорони пам'яток церковної старовини, в якому під керівництвом протоієрея Й.А.Кречетовича працювали В.Барвінок, І.Гончаров, О.Д'яконенко, М.Істомін, В.Левитський, К.Нікітіна, О.Піотровська, М.Сагарда, П.Скибинський, М.Туницький ⁵, докладаючи чималих зусиль для збереження кращих набутків українського народу в культурних традиціях православної церкви.

Пам'яткоохоронну спрямованість мала і діяльність ряду комісій та комітетів, утворених при Міністерстві віросповідань. 11 липня 1918 р. відбулося перше засідання ученого комітету (голова - проф.П.Кудрявцев), який мав координувати богословські дослідження, видавничу діяльність викладання богословських дисциплін. В напутньому слові членам Комітету міністр сповідань В.Зінківський привернув їх увагу і до завдань дослідження пам'яток церковної архітектури. "На Україні було зроблено багато відкриттів пам'ятників старовинного церковного будівництва, говорив він у своєму виступі, - було б бажано видати не лише відповідний атлас, але й розробити будівельні проекти українського стилю" ⁶.

І дійсно, питання дослідження культової спадщини зайняли чільне місце в планах діяльності ученого комітету. Програмою його роботи, зокрема, передбачалось "вивчення і видання історичних

матеріалів, що стосуються України, в частині пам'яток релігійно-культурної творчості в області релігійної поезії, церковної архітектурної і музики, філософії і т.д.”⁷. Різні аспекти дослідження та охорони культових архітектурних пам'яток розглядалися і на засіданнях створеної при Міністерстві віросповідань комісії в справах церковного будівництва в Україні, яка об'єднувала переважно фахівців з архітектури⁸.

Зрозуміло, що увагу пам'яткоохоронців привертала, перш за все, ті пам'ятки, яким загрожувала небезпека. Влітку 1918 р. вони доклали немало зусиль, щоб уберегти Покровську церкву в Полтаві. Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (голова К.В.Мощенко, учений секретар В.О.Щепотьєв) у липні 1918 р. писали у листі до відділу охорони пам'яток ГУМНК: “В 1908 р. з м.Ромни було перенесено і поставлено на архиерейському дворі Покровську церкву, збудовану останнім кошовим Калнишевським. Це цікавий пам'ятник історії української архітектури. Зараз дах на церкві проржавів, вода від дощів тече в середину, кутки гниють, фарба на стінах облазить. В самій церкві колінь правилася служба, а тепер зроблено склад речей церковних і нецерковних. Так що коли б хто захотів відправити панахиду по Калнишевському, то й цього зробити було б ніяк неможливо. А єпархіальна влада ставиться до всього цього цілком недбало, хоч церква й стоїть у дворі у архиерея перед його вікнами”.

Комітет подав прохання Полтавському єпископу Феофану, щоб той зробив розпорядження про негайний ремонт Покровської церкви і повідомив про це комітет, аби він міг за ремонтом доглядати і, щоб єпископ звелів, аби в церкві було відновлено церковну благоліпність”⁹.

Однак, єпископ не відреагував на прохання пам'яткоохоронців. У зв'язку з цим вони і змушені були звернутися за допомогою до відділу охорони пам'яток. Зазначивши “недбайливість єпархіальної влади”, К.В.Моценко та В.О.Щепотьєв просили посприяти у виділенні коштів на ремонт унікальної архітектурної пам'ятки, своєрідного символу козацької слави українського народу.

У середині 1918 р. М.Ф.Біляшівський звернувся до єпископа Феофана та Міністерства віросповідань з офіційними запитами, в яких поділялася стурбованість полтавських пам'яткоохоронців станом Покровської церкви та ставилось питання про виділення на її ремонт необхідних коштів ¹⁰.

Їх зусилля мали результат. 9 серпня 1918 р. єпископ Полтавський і Переяславський Феофан повідомив відділ охорони пам'яток про те, що ним “зроблені належні розпорядження відносно ремонту перенесеної у Полтаву в 1908 р. з м.Ромен Покровської церкви”. Щоправда він зазначав, що “ремонт буде зроблено в межах необхідного, щоб лише уберегти церкву від спустошення, через те, що капітальний ремонт тепер неможливий в зв'язку з відсутністю коштів та матеріалів” ¹¹. Однак, навіть побіжного ремонту виявилось досить, щоб підтримати пам'ятку, відвернути її загибель.

Охоронні роботи розпочалися в цей час і в Микільському військовому соборі у Києві. Власне, серед поціновувачів собору ще в 1916 р. виникла ідея створення товариства по його відбудові з тим, щоб у майбутньому заснувати при соборі музеї церковних старожитностей та військовий - у пам'ять воїнів, які полягли на фронтах першої світової війни. Був розроблений статут товариства, до якого погодились вступити начальники відділів Київського військового округу на чолі з командуючим Південно-Західним

фронтом генералом О.Брусилівим. Останній брався допомогти у фінансуванні ремонтно-реставраційних робіт. Вже в 1916 р. план їх проведення схвалила імператорська Археологічна комісія, яка затвердила ескізи внутрішніх розписів храму та його зовнішнього оздоблення ¹². В умовах бурхливих подій 1917 р. здійснити охоронні заходи в соборі не вдалося, а в січні 1918 р. він зазнав нових серйозних пошкоджень. Щоб відвернути дальше руйнування пам'ятки архітектури, настоятель собору протоієрей С.А.Троїцький в травні 1918 р. звернувся до гетьмана України П.П.Скоропадського з проханням виділити на реставрацію храму 300 000 крб. "Зазначені витрати, - писав він, - безумовно значні, але віриться, що уряд молодій Українській державі не відмовить в них одному з найбільш чудових і цінних пам'ятників церковного будівництва, пригадуючи попередніх великих творців храмів і церковних благодійників Боголюбивої України - і в науку майбутнім поколінням її діячів" ¹³.

Прохання С.А.Троїцького підтримало Міністерство віросповідань. Після розгляду П.П.Скоропадським воно було направлено на вирішення до Міністерства військових справ, яке виділило на ремонт собору 109 700 крб., утворило комісію по реставрації собору ¹⁴. Остання одразу звернулася за допомогою до відділу охорони пам'яток, який направив Ф.Л.Ернста своїм представником у комісії та консультував розробку і здійснення планів реставрації собору ¹⁵.

В той же час відділ здійснював контроль за відродженням інших культових пам'яток, пошкоджених під час артилерійського обстрілу Києва в січні 1918 р. В обіжнику відділу "Настоятелям київських монастирів і причтам та парафіяльним радам київських церков" зверталась увага на те, що "всякі щербини, простріли й проломи в

будинках, так само є слідами історії, її документами й тому вони самі або пам'ять про них повинна бути захована ¹⁶”.

Значна робота була проведена пам'яткоохоронцями по визначенню пошкоджень пам'яток архітектури від вибуху артилерійських складів на Звіринці 5 червня 1918 р. “Мальовничий монастир,- читаємо в акті обстеження Ф.Л.Ернстом Видубицького монастиря від 21 червня 1918 р., - помилуваний січневим бомбардуванням, постраждав під час звіринецького вибуху 5 червня 1918 р. більше, ніж яка-небудь інша група пам'яток старовини. Окрім величезної сили струсу ґрунту і повітря, від яких стіни монастирських будівель дали тріщини від землі до купола чи даху, вилітали солідні двері і віконні рами - на монастир упав град снарядів, які спричинили значні пошкодження”¹⁷. У Видубицькому монастирі тріснули ампірні ворота дзвіниці, потріскались стіни церкви св.Михайіла. В Георгієвській церкві дала тріщину олтарна стіпа, була зім'ята покрівля, осипався карниз західного виступу, був пошкоджений портал, різьблений іконостас.

Від вибуху постраждали також Братське кладовище, Свято-Троїцький монастир ¹⁸. Пошкодження від вибуху на Звіринці були настільки значними, що Міністерство праці розробило і подало на затвердження Ради Міністрів проект положення про спеціальний державний комітет по їх ліквідації ¹⁹.

Основною формою охорони культових та інших пам'яток залишався адміністративний та науковий догляд, що дали можливість врятувати від знищення не одну пам'ятку. Під контролем пам'яткоохоронців знаходились високохудожні зразки культового начиння церков і монастирів. Відділ охорони пам'яток неодноразово звертався до причтів та парафіяльних церковних рад,

настоятелів монастирів з нагадуванням про те, що “ніякий продаж, обмін та знищення старовинних речей: риз, ікон та утварі церковної не може бути допущений без повідомлення і згоди на те відділу охорони - єдиної центральної урядової інституції по охороні старовини і мистецтва”²⁰. На початку травня 1918 р. на подання відділу охорони пам'яток департамент віросповідань (до утворення відповідного міністерства діяв у складі МВС) заборонив Києво-Печерському монастиреві продаж старовинного іконостасу. Відділом були вжиті заходи до збереження у першозданному вигляді іконостасів собору в Миргороді, церкви Данила Апостола в с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, в церкві с. Бабино на Поділлі, с. Майданівка на Київщині. Влітку 1918 р. вдалося уберегти від цілковитого знищення іконостас церкви Олександра Невського на Хуторі Полив'яний на Полтавщині²¹.

Серед інших заходів пам'яткоохоронців по збереженню культових пам'яток важливе значення мала їх реєстрація. Справа в тому, що церква, протягом століть нагромаджуючи історико-мистецькі скарби, не поспішала відкривати їх цінність ні широкому загалу, ні науковцям. У зв'язку з цим громадськість не мала повного уявлення про культурні багатства, зосереджені за церковними та монастирськими стінами. В умовах політичних змін, поступового повороту частини церковних ієрархів та церковнослужителів до національно-культурного та державного будівництва незалежної України, чи не вперше за багато років у науковців з'явилась можливість зробити культові пам'ятки загальновідомими та забезпечити їх охорону як національно-культурних надбань. Особливо багато і плідно працював у цьому напрямку Г.Ф.Красицький. В кінці квітня 1918 р. він був

зарахований урядовцем для доручень секції охорони історичних і мистецьких пам'яток відділу, а в травні отримав завдання - здійснити реєстрацію історико-культурних пам'яток у церкві Миколи Доброго у Києві. Її історія сягала 16 ст., коли на Подолі коштом гетьмана Війська Запорізького Матвія Кушки була побудована дерев'яна церква. В 1716 р. поруч з нею збудували дзвіницю, яку в 1781 р. перебудував архітектор І.Г.Григорович-Барський. В 1800-1807 рр. за проектом архітектора А.І.Меленського на місці старої збудовано церкву Миколи Доброго, в якій в 1913 р. вінчався М.О.Булгаков²². Як виявилось, за більш ніж трьохсотрічне існування церкви в ній накопичилося немало історико-мистецьких скарбів. У реєстр пам'яток Г.Ф.Красицький вніс зразки художнього шиття 18 ст., вироби ювелірного мистецтва тощо. Подібні наслідки дало також обслідування ним реліквій Межигірського жіночого монастиря²³. Загалом влітку-восени 1918 р. Г.Ф.Красицький обслідував 16 парафіяльних церков та 2 монастирі на Подолі. Як зазначав часопис "Наше минуле", результатом його роботи стали виключної наукової ваги матеріали до історії українського прикладного мистецтва 17-18 ст. Г.Ф.Красицький виявив до 70-ти металевих, переважно срібних, окладів євангелій 17-18 ст. Поміж них такі шедеври ювелірного мистецтва як чеканний оклад з гербом гетьмана Івана Скоропадського на євангелії Братського монастиря та євангелія церкви Миколи Доброго - прорізної техніки, з композицією "Древа", прекрасними фініфтями, підписами майстра і датами. Г.Ф.Красицький зареєстрував також значну кількість майстерно виконаних хрестів, лампадок, свічників, шат, чаш та дарохранительниць, різноманітних за формою, технікою виконання, художнім оформленням. При цьому важливо, що на багатьох

виробах збереглися імена київських ювелірів та їх клейма. Були взяті на облік і гробниці поч.19 ст., оздоблені срібними листами з чеканкою видів Києво-Печерської Лаври 17-18 ст. Дослідник описав також цінну збірку срібно-золочених келихів роботи німецьких майстрів 18 ст., срібні царські врата, подаровані Успенській церкві запорозьким козаком Василем Білим. У Флорівському монастирі він взяв на облік велику збірку церковного одягу 17-18 ст. з французьких тканин, орнаментованих золотом, сріблом, різнокольоровим шовком та вироби монастирських майстрів 18-19 ст. Серед останніх були власноручні роботи матері Івана Мазепи - епитрахиль та оздоблена дорогоцінними каміннями бісерна риза на ікону Божої Матері.

Окрім речей художнього значення, в церквах і монастирях було виявлено немало історичних реліквій. В тому числі: хрест роботи майстрів 16 ст., яким Ієрусалимський патріарх Феофан благословив у 1620 р. ставропігію Братського монастиря; хрест гетьмана П.Сагайдачного з датою й написом; великий хрест Петра Могили з його гербом, ікона Божої Матері, дана у благословення гетьману І.Скоропадському та оклад євангелія з його гербом; срібний глечик єпископа Іосафа Горленка з гербом генерального обозного В.Дунін-Борковського; срібне блюдо матері Івана Мазепи та ін ²⁴.

На ниві виявлення і дослідження культових пам'яток багато зробив і Ф.П.Кондращенко. У вересні 1918 р. йому було доручено обстеження церкви Різдва Христового у Києві. Він же досліджував пам'ятки київських церков на Подолі та ін.²⁵

Важливі питання, пов'язані з дослідженням та збереженням церкви Данила Апостола (Спасо-Преображенської) у с.Великі Сорочинці на Полтавщині, порушив талановитий український

художник К.Д.Трохименко. Перебуваючи влітку 1918 р. у відраджєнні на Миргородщині, він зустрівся з О.Г.Сластьоном. Останній розповів, що під час поїздки до Великих Сорочинець спробував перевірити стан збереження пам'яток церкви, але зіткнувся з недоброчливим відношенням її настоятеля. З'ясувалося, що він розпорядився замурувати родинний склеп Апостола, що знаходився в церкві, закрив ікону "Введення" з зображенням родичів гетьмана. Повідомляючи про це 18 липня 1918 р. відділ охорони пам'яток, К.Д.Трохименко просив звернути особливу увагу на охорону церкви ²⁶. Вона заслуговувала цього не тільки тому, що була побудована на замовлення відомого гетьмана України Д.Апостола і в ній був охрещений М.В.Гоголь, а й являла собою одну з найвизначніших пам'яток монументальної мурованої архітектури та українського монументального мистецтва 18 ст. Особливою витонченістю відзначався семирусний різьблений іконостас, утворений трьома іконостасами, що містили понад 100 ікон. Комплексні дослідження Спасо-Преображенської церкви не проводилися, науковці достеменно не знали про всі тонкощі її архітектури та художнього оздоблення. М.Ф.Біляшівський включив її дослідження до плану першочергових заходів відділу, кошти на які були асигновані гетьманським урядом влітку 1918 р. На початку серпня він звернувся до С.А.Таранушенка - молодого харківського мистецтвознавця, вихованця Ф.І.Шміта - з проханням "докладно обслідувати як саму церкву і всі пам'ятники її, так і склеп, де поховані гетьман Данило Апостол з родиною, обміряти та описати церкву, іконостас, малювання, зробити гарні фотографії з усього, а з найбільш цікавого копії в фарбах" ²⁷. Ще навчаючись в Харківському університеті, Стефан Андрійович зарекомендував себе

як допитливий і глибокий дослідник української старовини, в тому числі церковної. Його дипломна робота “Іконографія українського іконостаса”, написана на матеріалах музеїв, архівів, церков Чернігівщини, Харківщини, заслужено отримала золоту медаль університету²⁸. Отже, кращого дослідника церкви Д.Апостола годі було й шукати. Планами вивчення унікальної пам’ятки захопився і сам С.А.Таранушенко. Однак, просив перенести їх реалізацію на весну наступного року. У листі від 12 серпня 1918 р. до М.Ф.Біляшівського Ф.І.Шміт повідомив, що виїхати одразу до Великих Сорочинців С.А.Таранушенко не міг, завершував роботу над рукописом історії мистецтва Слобожанщини. “Оскільки відмова С.А.Таранушенка викликана виключно міркуваннями наукової сумлінності, - закінчував листа Ф.І.Шміт, - я сподіваюсь, що Ви на нього сердитись не будете”²⁹. С.А.Таранушенко у листі до М.Ф.Біляшівського в свою чергу пояснив причини, які унеможливили його виїзд до В.Сорочинців, поділився своїми міркуваннями з методики і практики вивчення пам’яток культової архітектури. Що ж до церкви Д.Апостола, то у вересні 1918 р доручив її дослідження Б.Л.Милорадовичу³⁰.

Тоді ж І.В.Моргілевський, молодий дослідник історії архітектури, який 1 липня 1918 р. приступив до роботи у відділі охорони пам’яток, здійснив археологічні розкопки на місці Зарубинецького монастиря біля Трахтемирова на Київщині. Принагідно зазначимо, що в 1907 р. М.Біляшівським були проведені попередні археологічні дослідження на його території, в результаті яких вдалося виявити залишки мурованої церкви доби Київської Русі. Згодом відкрились поховання XII ст. Однак місцеві селяни методично розбирали підмурки церкви, руйнували кам’яні

гробниці. В зв'язку з цим влітку 1918 р. М.Ф.Біляшівський звернувся до Ради Міністрів з проханням виділити кошти на охоронні розкопки Зарубського монастиря. Отримавши повідомлення про задоволення його прохання, він виїхав до Трахтемирова для попереднього огляду пам'ятки та узгодження питань організації розкопок ³¹.

Результатом проведених під керівництвом І.В.Моргілевського розкопок стало відкриття ряду поховань та кількох сот фрагментів фресок домонгольської доби. Виконані в традиціях давньоруських майстрів різними відтінками червоної, жовтої, зеленої та голубої фарб, вони дозволили значно розширити уявлення учених про техніку та особливості монументального живопису Київської Русі ³². Самостійне дослідження визначної пам'ятки сприяло подальшому зростанню І.В.Моргілевського як археолога і мистецтвознавця, історика архітектури.

Не залишився байдужим до розпочатих відділом охорони пам'яток досліджень культової архітектури та живопису і видатний український художник М.Л.Бойчук. Основоположник нового напрямку в українському малярстві, він будував свої творчі пошуки на міцному підґрунті традицій митців-монументалістів минулого, спадщину яких постійно вивчав. На початку 1918 р. він звернувся до відділу з пропозицією дослідити соборну церкву Успіння пресвятої Богородиці (т.зв. "Пирогоща"). Одна з найдавніших кам'яних споруд в Україні, вона була збудована на Подолі у Києві за князювання сина Володимира Мономаха Мстислава, згадувалась в "Слові о полку Ігоревім" у зв'язку з поверненням Ігоря Святославовича з половецького полону. Незважаючи на те, що церква кілька раз перебудовувалась, М.Л.Бойчук, не без підстав,

припускав існування на її старовинних стінах розписів часів Київської Русі. На жаль, відділ на мав у своєму розпорядженні коштів для комплексного дослідження церкви, проте у підтримці намірів М.Л.Бойчука не відмовив. У листі до настоятеля церкви від 17 серпня 1918 р. К.В.Широцький просив сприяти дослідним роботам Михайла Львовича у храмі ³³.

Слід зазначити, що пам'яткоохоронці не завжди зустрічали розуміння важливості їх роботи з боку настоятелів та релігійних общин церков і соборів. Як повідомляв у серпні 1918 р. Г.Красицький, за рішенням пастирських зібрань він не був допущений до реєстрації пам'яток в Притисно-Миколаївську, Воздвиженську, Іорданську церкви та Флорівський жіночий монастир ³⁴. Однак, у більшості випадків подібні непорозуміння вирішувались на користь науковців. Цьому сприяв немало зацікавлений підхід до проблем збереження культових пам'яток з боку департаменту а згодом і Міністерства віросповідань. В обіжнику, направленому 14 травня 1918 р. департаментом до секретарів духовних консисторій, говорилося: "негайно зробити розпорядження по всіх церковно-епархіальних установах, сповістити епархіальне духовенство та парафіяльні ради аби жодного продажу, обміну та реставрації церковних речей не було зроблено без дозволу департаменту віросповідань і відділу охорони пам'яток... Крім того, маючи на увазі, що по селах і містах їздить багато перекупщиків, які під виглядом зацікавлення старовиною скуповують за спекулятивними завданнями стародавні речі для перепродажу, департамент ісповідань цим наказує аби духовенство і адміністрація музеїв з довір'ям відносились лише до тих, хто приїздить з посвідченням від департаменту ісповідань, або відділу охорони

10. Історія України

пам'яток”³⁵. Застороги з розумінням були сприйняті в більшості консисторій, які слідкували за їх дотриманням церковними общинами та монастирями. Чернігівська духовна консисторія восени 1918 р. звернулася до причтів і старост церков та настоятелів монастирів з нагадуванням про заборону продавати, обмінювати й реставрувати пам'ятки культової старовини без відповідного дозволу пам'яткоохоронних органів. Лише з їх відома дозволялось здійснювати дослідження культових пам'яток³⁶.

Серед інших заходів по охороні культових пам'яток, безумовно, своєю масштабністю та громадським резонансом виділялись роботи по дослідженню та організації реставрації Софійського собору у Києві. Їх ініціатором виступив видатний мистецтвознавець Ф.І.Шміт, який весною-влітку 1918 р. на власні кошти розпочав фотофіксацію мозаїк Софії та Михайлівського Золотоверхого собору.

Особиста ініціатива ученого привернула до себе увагу гетьманського уряду, який влітку 1918 р. асигнував 25000 крб. на дослідження Софійського собору. Зрештою, ними зацікавився митрополит Київський і Галицький Антоній, який погодився виділити з казни митрополичого фонду 2 500 000 крб. на науково-дослідні та ремонтно-реставраційні роботи в соборі³⁷.

Восени 1918 р. було утворено представницький комітет по реставрації Софії Київської, до складу якого увійшли Д.Айналов, С.Борисов, М.Біляшівський, А.Бобринський, С.Гіляров, М.Глоба, П.Голандський, В.Завітневич, Ф.Ернст, С.Івковський, Г.Красицький, Ф.Кречетович, Г.Павлуцький, Д.Гордєєв, А.Грабарь, І.Моргілевський, Г.Нарбут, В.Осьмак, В.Прилуцький, Г.Прозоров, С.Прокоф'єв, М.Путятін, М.Рот, В.Леонтович, А.Таран, Ф.Тітов,

К. Широцький, Д. Щербаківський та інші. Очолив комітет Ф. І. Шміт 38.

При комітеті було створено ряд комісій, перед якими ставились конкретні завдання в справі вивчення мистецьких особливостей собору та його реставрації. Під керівництвом А. Бобринського розпочала роботу археологічна комісія. Д. Айналлов очолив групу фахівців по дослідженню внутрішніх розписів храму. Г. Нарбуту доручалось забезпечити реставрацію церковного начиння собору. Г. Павлуцький керував архітектурною комісією ³⁹.

Робота комітету по реставрації Софії Київської широко висвітлювалась на сторінках періодичної преси. Газети, журнали регулярно друкували матеріали про засідання комітету, проблеми дослідження і охорони собору. Діяльність комітету та комісій привернула до себе увагу широкого кола людей, не байдужих до долі набутків вітчизняної культури.

Свідченням того стало обговорення питання про напрями діяльності комітету в ряді наукових та культурно-освітніх товариств. 26 жовтня 1918 р. воно було винесено на розгляд секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві. Схвально зустрівши створення комітету, члени товариства застерegli від поспішності при проведенні реставраційних робіт. Для їх узгодження з секцією мистецтв УНТ 2 листопада 1918 р. було делеговано В. Л. Модзалевського ⁴⁰.

В кінці листопада 1918 р. жвава зацікавлена розмова про організацію ремонтно-реставраційних робіт у Софії відбулась на засіданні Товариства студіювання мистецтв. З основною доповіддю виступив Ф. Ернст, який акцентував увагу присутніх на тому, що попередні реставрації Софійського собору не в усьому мали

позитивні наслідки для збереження цієї виключної ваги пам'ятки. Так, у ході реставраційних робіт 1843-1853 рр., якими керував академік Солнцев, фрески з зображенням сім'ї Ярослава Мудрого були перемальовані в образи Віри, Надії, Любові і Софії, а два одноголові орли на стінах купольного тамбура зовсім знищені, як начебто, польського походження. В кінці 1880-х років, коли роботами в св.Софії керував П.Лебедницев, було знищено чудовий барочний фронтон. Така ж доля чекала й іконостас, нижній поверх якого лише завдяки клопотанням притчу в 1899 р. був поставлений на місце.

Навколо питання про долю іконостасу на засіданні і розгорілася широка дискусія. Деякі її учасники (П.Голандський, А.Дахнович, В.Леонтович) вважали, що виконаний в стилі барокко іконостас св.Софії не відповідає простоті інтер'єру собору і тому пропонували перенести його до іншої церкви. С.Гіляров, Ф.Ернст, І.Моргілевський, Г.Павлуцький - відстоювали необхідність збереження Софійського собору в тому вигляді, в якому він дійшов до сучасників, навіть, якщо пам'ятка несе на собі відбиток різних часів і стилів. Зрештою, здається всі учасники дискусії зійшлися на думці, що реставраційним роботам у соборі повинно передувати його глибоке наукове дослідження ⁴¹.

З позицій високої відповідальності за долю пам'ятки виходив Ф.І.Шміт, який розробив загальний план роботи комітету. Ним передбачалось вивчення архівних та інших матеріалів про історію храму, основні етапи його будівництва і перебудови, внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Планувалось дослідити архітектурні форми собору, будівельні матеріали та техніку будівництва, фасади, долівки, іконостас, скульптури, фрески, мозаїки. Лише на підставі

результатів цих досліджень спеціалізовані фахові комісії мали розробити технічні проекти реставрації собору ⁴².

До реалізації програми комітету його члени приступили в жовтні-листопаді 1918 р. Були детально обслідувані деформації та пошкодження собору, визначені заходи по їх усуненню. Під керівництвом І.Моргілевського група фахівців-архітекторів, інженерів розпочала обміри Софії Київської. Велись також дослідження старовинних мозаїк та фресок ⁴³.

Роботами в Софії Київській зацікавилися викладачі та студенти Псковської художньо-промислової школи. В листі до митрополита Антонія вони запропонували свої послуги, просили допомогти їм з переїздом в Україну. Антоній виділив для цього 10 000 крб., а заступник міністра народної освіти та мистецтва П.Холодний разом з директором загального департаменту П.Зайцевим звернулися до міністра закордонних справ з проханням “вжити заходів перед німецькою комендатурою і відповідною українською владою до переїзду художньо-промислової школи в Україну” ⁴⁴.

Оскільки Псков на той час перебував на території, окупованій німецькими військами, вирішення цього питання не потребувало якихось значних зусиль. Не випадково в листі Міністерства закордонних справ України до посла Німеччини в Україні від 13 листопада 1918 р. мова йшла про організаційні питання, пов'язані з переїздом школи. Міністерство просило посла посприяти у виділенні німецькою комендатурою у Пскові 6-ти залізничних вагонів для відправки майна школи в Київ ⁴⁵.

Однак, незабаром військово-політична обстановка змінилася в зв'язку з підписанням миру, революційними подіями в Німеччині, евакуацією її військ з території Росії й України. Україну охопили

антигетьманські виступи. Все це унеможливило не лише переїзд в Україну Псковської художньо-промислової школи, а й розгортання ремонтно-реставраційних робіт у Софійському соборі. Зрештою, в 1918 р. було вирішено обмежитись фотофіксацією та промиванням мозаїк Софії, з чим погодився М.Ф.Біляшівський⁴⁶.

Факт створення комітету мав принципово важливе значення для розвитку пам'яткоохоронного процесу в Україні. Він був свідченням необхідності і можливості об'єднання зусиль державних органів і громадськості, науковців і діячів культури у вирішенні завдань збереження історико-культурної спадщини.

Саме на таких підвалинах в червні-вересні 1918 р. будувала свою роботу культурна комісія при українській делегації на мирних переговорах з Росією, які розпочалися у травні у Києві, (голова заступник міністра народної освіти П.І.Холодний). У ній були представники міністерств і відомств Української держави, історики, мистецтвознавці, художники, археологи: Д.В.Антонович, В.І.Барвінок, М.Ф.Біляшівський, О.Д.Благодір, С.Б.Гужковський, Л.Грохольський, М.М.Могилянський, В.Л.Модзалевський, Г.Г.Павлуцький, Г.М.Сидоренко, Г.Я.Стелецький, Д.М.Щербаківський та ін.⁴⁷. Члени комісії мали виробити умови повернення вивезених у різні часи з України до Росії культурно-історичних цінностей та скласти їх відповідний список.

На засіданні комісії 21 червня 1918 р., було в основному схвалено проєкт статті про передачу культурних цінностей України, яку пропонувалося включити до російсько-українського мирного договору. У першому розділі статті передбачалось, що Росія передасть Україні вивезені раніше "архівні, музейні, церковні, бібліотечні та інші культурні цінності, що зберігаються, або

зберігалися в державних і національних збірках, а також окремі речі, що є власністю держави". Передбачалась також передача Україні "усіх пам'яток української старовини і мистецтва, вивезених з Галичини під час війни російською владою і приватними особами" ⁴⁸. 7 вересня 1918 р. передбачені у статті зобов'язання уряду Росії не чинити перешкод у перевезенні в Україну приватних збірок пам'яток культури комісія вирішила поширити і на церковні колекції. Окрім того, уряд Росії мав "сприяти поверненню на Україну евакуйованих до Росії культурно-просвітних інституцій, таких як Холмська духовна семінарія, монастирі Холмської єпархії та інше" ⁴⁹. Отже питання повернення в Україну пам'яток зайняли чільне місце в пропозиціях культурної комісії до проекту мирного договору між Україною й Росією. На осінь 1918 р. було, в цілому, завершено складання списку культових пам'яток, які Росія мала повернути Україні.

Велику роботу у цьому плані провела комісія Міністерства віросповідань, до складу якої входили проф.В.Завітневич (голова), Ф.П.Кречетович (секретар), М.М.Могілянський, В.С.Іконніков, В.Л.Модзалевський, Г.І.Нарбут, М.Ф.Біляшівський, Н.Д.Полонська, П.І.Зорін, П.І.Мохов ⁵⁰.

"Культурна комісія при Міністерстві сповідань, - вказувалось в інструкції про її роботу, - має своїм завданням розглянути справу культурного майна української церкви в широкому розумінні цього слова, а саме:

1. Розглянути питання про повернення з Росії на Україну культурно-церковного майна, котре хоч і зберігається в Росії, але вивезено туди в зв'язку з війною 1915-1916 рр., а також евакуйовано совітською владою Росії.

2. Повернення церковних коштів українським церковним установам.

3. Скласти список, які культурно-церковні речі України зберігаються в столичних та інших музеях, Синодальній ризниці, бібліотеках, архівах, як то: ікони, церковна оздоба, мініатюри, рукописи, книги і інші, як археологічні, так і історичні пам'ятки та документи”.

Перед комісією ставилось завдання провести облік культурно-історичного майна української церкви та “скласти проекти про його упорядкування, а саме: проект про заснування церковного Всеукраїнського музею, бібліотеки, архіву та інших культурно-церковних схованок”⁵¹.

Вже в червні 1918 р., відбулося 8, а в липні - 5 засідань комісії, на яких обговорювались важливіші питання її компетенції⁵². Окрім членів комісії в її засіданнях брали участь представники Церковного собору, який влітку 1918 р. проходив у Києві, Київської духовної академії. Члени комісії не обмежувались аналізом інформації про цінності, вивезені до Росії, а їй допомагали організації збору відповідних даних на місцях. У серпні 1918 р. міністр віросповідань “для найшвидшої доставки відомостей про церковні капітали, які належить повернути з Росії, а також для з'ясування становища архівів, музеїв і бібліотек на місцях” дозволив направити в Кам'янець-Подільську і Херсонську єпархії П.Зоріна, Одеську - В.Барвінка, Житомирську - Ф.Кречетовича⁵³.

На середину липня 1918р. комісія підготувала доповідну записку “Про евакуацію в Росію та розграбоване більшовиками церковне майно України”. В ній, зокрема, з'ясовувались обставини евакуації в 1915 р. до Росії “найважливішого церковного майна і дзвонів” з

території Волині. “Вартість всього вивезеного, - наголошувалось в записці, - величезна. Вона рахується сотнями мільйонів за вартістю церковного майна. Коли ж провести розцінку з точки зору культурно-просвітницької, то вартість ця не піддається підрахункам, бо вивозились поза межі Волині всі археологічні та церковні старожитності” 54 .

Культурна комісія Міністерства віросповідань мала також докладні відомості про пограбоване та вивезене з України культурно-історичне майно Київщини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Холмщини. Зведені в загальний список, вони були подані на розгляд культурної комісії при українській мирній делегації, яка 19 липня 1918 р. ухвалила рішення - використати його “при укладенні списків речей, призначених до повернення” 55 .

Дещо раніше, 12 червня 1918 р. культурна комісія розглянула також складений Г.Я.Стелецьким список пам'яток українського походження чи пов'язаних з діяльністю українців - ієрархів православної церкви, - які зберігались в Московській патріаршій ризниці та бібліотеці. Серед них пам'ятки першого Московського митрополита Петра, рукописи лубенського чудотворця Афанасія, єпископа Славенецького, А.Ф.Філіповича, Г.Домецького, Д.Ростовського, І.Копинського, Л.Зизанія, П.Могилы, С.Полоцького та ін. Схваливши список Г.Я.Стелецького, комісія, водночас погодилася з пропозицією П.І.Холодного “викреслити з цього списку речі митрополита Петра, який - походженням українець - все життя і працю віддав Московщині й там є справжнє місце для вшанування його пам'яті й збирання речей, що йому належали” 56 .

Натомність, культурна комісія схвалила пропозицію П.І.Холодного про повернення рукописів українських авторів з

Синодальної типографії у Москві. З липня 1918 р. члени культурної комісії вирішили вимагати від Росії повернення усіх справ Синоду, "які надходили до нього з консисторій, монастирів та церков України, або починалися в ньому і торкалися території України"⁵⁷.

Зрив мирних переговорів унеможливив завершення роботи культурної комісії по поверненню історичних реліквій українського народу. Разом з тим праця членів комісії, так само як і членів комісії при Міністерстві віросповідань, не була марною. Вона дала можливість громадськості належним чином оцінити культурні надбання українського народу, його внесок у розвиток російської і світової - культури, як світської, так і духовної.

В період гетьманування П.П.Скоропадського значно розширились організаційні підвалини охорони пам'яток і, передусім культових. Принципово важливе значення мало створення в структурі Міністерства віросповідань відділу охорони церковної старовини та його тісна співпраця з відділом охорони пам'яток Міністерства народної освіти (з липня 1918 р.-ГУМНК), громадськими пам'яткоохоронними структурами. Це дозволило розпочати реєстрацію культових пам'яток, приступити до їх планомірного наукового вивчення, реставрації, об'єднати навколог цих завдань зусилля держави, церкви, громадськості.

П Р И М І Т К И

¹ Субтельний О. Україна. Історія.-К.,1991.-С.312.

² ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.2, спр.582.-Арк.58.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України.1900-1923.-К.,1991.-С.90.

⁴ Слово.-1918.-№ 2, 6, 8.

⁵ ЦДАВО України.-Ф. 2457, оп. 1, спр. 34.-Арк. 43.

⁶ ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.407.-Арк.3 зв.

⁷ Там само.-Спр.410.-Арк.1.

⁸ Там само.-Спр.9.-Арк.7.

⁹ ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1. спр.1202.-Арк.1.

- 10 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.34.-Арк.2, 3.
- 11 Там само.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.49-53.
- 12 ЦДАВО України.-Ф.1071, оп.1, спр.115.-Арк.1.
- 13 Там само.-Арк.2-3.
- 14 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.70, 71, 77.
- 15 Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі ІМФЕ) ім.М.Т.Рильського.-Ф. 13-3, спр.33.-Арк.1.
- 16 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1, спр.1201.-Арк.28.
- 17 Рукописні фонди ІМФЕ.-Ф.13-5, спр.294.-Арк.23-24.
- 18 Ерист Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.-К., 1918.-С.14-16.
- 19 ЦДАВО України.-Ф.1071, оп.1, спр.174.-Арк.8-9.
- 20 Там само.-Ф.2201, оп.1, спр.1201.-Арк.4-6.
- 21 Там само.-Арк.7.: Спр.1202.-Арк.6, 13; Спр.1203.-Арк.2; Оп.2, спр.579.-Арк.1.
- 22 Киев.Энциклопедический справочник.-К., 1986.-С.430.
- 23 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1, спр.1201.-Арк.10, 17, 21.
- 24 Наше минуле.-1918.-№3.-С.150-151.
- 25 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.76.
- 26 Там само.-Ф.2201, оп.1, спр.1208.-Арк.3.
- 27 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.48.
- 28 Білокінь С. Велетень мистецтвознавства// Пам'ятки України.-1989.-№3.-С.12.
- 29 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1, спр.1202.-Арк.12.
- 30 Там само.-Ф.2457, оп.2, спр.4.-Арк.53, 62-63.
- 31 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1, спр.63.-Арк.6; Оп.2, спр.573.-Арк.15, 18, 20.
- 32 Наше минуле.-1918.-№2.-С.198-200
- 33 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1, спр.1201.-Арк.12.
- 34 Там само.-Ф.2457, оп.1, спр.36.-Арк.1.
- 35 ЦДАВО України.-Ф.2201, оп.1, спр.1201.-Арк.3.
- 36 Черниговская земская газета.-1918.-8окт.
- 37 Держархів Харківської області (далі ДАХО).-Ф.4365, оп.1, спр.1.-Арк.7.
- 38 ІР ЦБ НАН України.-Ф.XXX, №222.-Арк.1; Наше минуле.-1918.-№2.-С.209.
- 39 Слово.-1918.-9 листопада.
- 40 Наше минуле.-1918.-№3.-С.139.
- 41 Наше минуле.-1918.-№3.-С.151-153.
- 42 Там само.-"2.-С.209.
- 43 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.36.-Арк.2; Оп.2, спр.4.-Арк.32.
- 44 Там само.-Ф.3766, оп.1, спр.90.-Арк.73-74.
- 45 Там само.
- 46 ЦДАВО України.-Ф.2457, оп.1, спр.36.-Арк.2.
- 47 Там само.-Ф.2607, оп.1, спр.14.-Арк.39.
- 48 ЦДАВО України.-Ф.2607, оп.1, спр.58.-Арк.15-15 зв
- 49 Там само.-Спр.57.-Арк.48-43 зв.
- 50 ЦДАВО України.-Ф. 1071, оп., спр. 9.-Арк. 1,2.
- 51 ЦДАВО України.-Ф.1071, оп.1, спр.9.-Арк.5.
- 52 Там само.-Арк.7.
- 53 Там само.-Арк.7.
- 54 Там само.-Арк.9-10.
- 55 ЦДАВО України.-Ф.2607, оп.1, спр.58.-Арк.29.
- 56 Там само.-Арк.7зв.; Спр.61.-Арк.21-22.
- 57 Там само.-Арк.7зв.; Спр.61.-Арк.21-22.

КУЛЬТУРА І ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ в 1917-1920 рр.

Ідея національного відродження разом з розбудовою державності охопила значні верстви населення, створила тло і певну передумову для розвитку культури. Соціологічні дослідження засвідчили пробудження інтересу до національної культури в більшості населення. Плекались великі надії на суттєві зміни в економічній сфері в зв'язку з набуттям державної самостійності. Однак економічна ситуація не тільки не поліпшилась, а ввійшла в фазу кризи і набуває сьогодні катастрофічного характеру. Нові паростки національного відродження, національної культури, які щойно почали зароджуватись, вступили в період важких випробувань.

Все частіше звучить риторичне питання: "Відбувається відродження культури, чи її новий розвал?" Постає проблема усвідомлення основ, передумов розвитку культури, її ролі в суспільстві.

Складна ситуація, в якій перебуває суспільство, як ніколи вимагає реальної і зваженої діагностики, врахування уроків історії.

Так, доба княжої України дала нам чудову літературу й таку ж архітектуру; доба козацької державності, зокрема періоду гетьмана І.Мазепи, прикметна неповторним у своїй красі козацьким бароко. А ось литовсько-руська доба в культурі нашого періоду мало чим позначилася. В той час, коли східна Україна переживала свою драму Валуївського і Емського указів, галицька Україна стала до певної міри П'ємонтом вільної української культури і в невеликих, але позитивних масштабах створила основи для української науки і взагалі для українського національного, культурного ренесансу.

Зворотний процес відбувався в 20-х роках нинішнього століття: Західна Україна ніяк не могла в умовах польського затиску розгорнути свої культурні потенційні сили; на східних землях знайшлося чимало діячів, які піднесли культурний рух на вищій щабель, заплативши за це своїм життям.

І тому період бурхливого національного відродження супроводжується зростанням інтересу до історії, культури, духовних витоків українського народу.

На Хмельниччині, як і на Вінничині та Тернопільщині сьогодні ведеться робота по відродженню єдиного подільського соціокультурного середовища, відновленню історичних центрів Поділля, вивчення подільської історії, культури, етнографії тощо. Під рубрикою “Духовні витoki Поділля” проводиться широка науково-дослідницька робота. Видано ряд книг з краєзнавства, зокрема: “Історія міст і сіл Хмельницької області”, “Теофіпольщина”, “Сатанів”, “Кам’янець-Подільський”, “Хмельницькому-500” і т.д.

Різноманітні історико-фактографічні відомості знаходимо у матеріалах численних наукових конференцій. За останні десятиліття на Поділлі проведено вісім республіканських наукових конференцій, десять подільських, тринадцять вінницьких тематичних конференцій.

Цілеспрямовану роботу по вивченню історії краю проводять Кам’янець-Подільський педінститут та історичний музей-заповідник, обласні бібліотеки, історико-краєзнавче товариство, державний архів та його філіали.

Л.В.Баженов у книзі “Поділля у працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.” вперше в історіографії Поділля

систематизував стан творчості, біографічні відомості, матеріали та наукові праці дослідників краю по вивченню історії, географії, фольклору, етнографії, літературознавства, природознавства та інших напрямків поділезнавства. В книзі подано 692 бібліографічні довідки, в т.ч. про 47 академіків, 28 членів-кореспондентів НАН України, 152 докторів наук, 146 професорів, 167 кандидатів наук.

Особливу історичну цінність для дослідників складають нові, нещодавно відкриті фонди державних архівів Хмельницької та Вінницької областей. Ціла низка документів після 1917 року характеризує складні процеси, що відбувалися на Поділлі в роки громадянської війни, національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Вони відображають політику Тимчасового уряду в Україні, в тому числі на Поділлі, Центральної Ради, гетьманства П.Скоропадського, Директорії, більшовиків. В архівах є ряд документів, які висвітлюють розвиток науки, освіти, культури в той період. Зокрема, у фонді "Подільська губерньська народна управа" зосереджені повідомлення про випуск російсько-українського словника, комплектування шкільних бібліотек, викладання в молодших класах українською мовою, виділення допомоги на організацію Подільського обласного музею. В архіві м.Хмельницького містяться унікальні документи про створення в Кам'янці на Поділлі Українського державного університету, Українського народного хору, про діяльність Українського національного Союзу, товариства "Просвіта".

Багато цікавого можна почерпнути з газети "Вісник Української Народної Республіки", журналу "Село", серед авторів якого - Микита Голованець, В.Січинський, О.Олесь та інші автори.

Чималий інтерес представляє колекція листівок і прокламацій, звернень, повідомлень, оголошень різних відомств УНР за 1919 рік.

Окрасою України - назвала Поділля видатна поетеса Леся Українка. Її причарував наш край з його квітучою природою, мальовничими Товтрами-горами, родючими землями, садами, підземними багатствами. То чому ж з цього райського кутка люди тікали світ за очі в пошуках ліпшої долі? Тому що серед умитих золотом, залитих блакиттю просторів люди були позбавлені навіть житнього шматка. Тому що Поділля було глухим закутком, де особливо оголено і потворно поєднувався гніт соціальний і національний, край, в якому маси трудящих були найбільше пограбовані в галузі освіти, культури, знань.

Протягом багатьох років в Росії діяв наказ, який забороняв дітям куховарок, лакеїв, кучерів, дрібних крамарів вчитися в середніх учбових закладах. Тому й не дивно, що в 1912 році на території північної Хмельницької області було зареєстровано лише 8 середніх учбових закладів. Навчалася в них 2428 учнів - дітей великої і середньої міської буржуазії, дворян, чиновників і духовенства. Лише 13,4 відсотки тих, що навчалися, становили діти сільського стану.

Для дітей робітників і селян існували лише початкові школи. Проте й тих було мало і про них майже ніхто не турбувався.

Перед нами резолюція комісії народної освіти Подільської губернської земської управи від 15 лютого 1916 року. В ній відмічено: "Вся діяльність губернського і повітових земств у справі народної освіти обмежується здійсненням мережі початкових училищ. Для поліпшення цих училищ майже нічого не зроблено ні з

зовнішньої, ні з внутрішньої сторін. Комплект навчальних посібників найобмеженіший.

Нічого не робиться для освіти, поповнення побуту учнів. Учні віддані самі собі, більш енергійні втікають, а інші опускаються.

Про школу підвищеного типу поки що йдуть одні розмови. Ті, що закінчують школу, раз і назавжди поривають з нею”¹.

Що можна додати до цього? Хіба кілька цифр. В 1909 році в Подільській губернії навчалоя лише 39,4 відсотки дітей шкільного віку. 84,5 відсотків населення Поділля було неписьменним, а серед жінок їх число становило 93,1 відсотка.

Чого навчали більшість дітей в школах до 1917 року? Про це ми дізнаємося з розпорядження подільського губернатора Брауншвейга. “В школах можуть викладатись, - писав він, - такі предмети: закон божий, читання церковно-слов'янських книг, російської грамоти, тобто читати й писати, і перші чотири правила арифметики, тобто додавання і віднімання, множення і ділення, і зверх того - церковні співи. Ніяких інших предметів не дозволяється. Закон божий обов'язково повинен викладатись місцевим священником чи іншими особами духовного відомства за призначенням духовного начальства. Не забороняється волосним сходам навчання дітей покладати на волосних писарів”². А з розпорядження міністра освіти І. Дем'якова ми дізнаємося про те, хто мав право вчитись. “Треба роз'яснити начальствам гімназій і прогімназій, - пропонував міністр, - щоб вони приймали в ці учбові заклади тільки таких дітей, які дають достатню поруку в правильному над ними домашньому нагляді і які надають їм необхідні для учбових занять зручності. Таким чином, при неухильному додержанні цього правила гімназії і

прогімназії звільняються від вступу в них дітей кучерів, лакеїв, куховарів і тому подібних людей”.

В Кам'янці-Подільському - губернському центрі - було всього три гімназії - одна чоловіча і дві жіночі: Марійська і Славутська. Виконуючи розпорядження міністра освіти, начальство цих гімназій приймало переважно дітей дворян і багатіїв. У Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії діти поміщиків і чиновників становили 65 відсотків, а селян - лише 5. Держава не асигнувала коштів на їх утримання. Вони існували за рахунок батьків учнів. Плата за навчання була надзвичайно високою (батьки учнів 8 класу чоловічої гімназії платили за навчання 100 карбованців за рік).

Для порівняння зазначимо: робітник одержував зарплату 10-15 карбованців на місяць, а селянщині поміщики платили 20-25 копійок в день³.

У 1915 році в Подільській губернії з населенням в три з лишком мільйона було всього 2633 учителів, тобто один учитель на 1300 чоловік.

Бажаючий скласти екзамен на звання вчителя початкового училища повинен був одержати дозвіл губернатора. Причому останній давався тоді, коли повітовий справник характеризував спосіб життя, заняття, віросповідання, судимість, політичну благонадійність претендента тощо.

Тільки 3,9% подільських учителів мали середню освіту.

Найбільш передові представники інтелігенції бачили культурну відсталість Поділля і прагнули покінчити з нею. Губернська земська комісія по народній освіті у своїй резолюції від 15 лютого 1916 року закликала: “Пора, кінець кінцем, взятись за справу. Події, що відбуваються, повинні переконати кожного, наскільки небезпечна

11. Історія України

наша відсталість”. “Потрібно негайно організувати училища і бібліотеки для учнів, бібліотеки для населення, музеї, склади книг і письмових приладь, народні будинки і недільні класи для дорослих, народні читання, лекції, бесіди, загальноосвітні і спеціальні гуртки, театри та багато іншого”⁴.

Після Жовтневого перевороту та проголошення третього універсалу наприкінці 1917 р. Центральна рада разом з Генеральним секретаріатом прийняла закон про скасування шкільних округів. Його поява пояснюється ворожим ставленням керівництва округів до українізації освітньої системи в Україні. Замість них створювалися губернські та повітові комісаріати, яким підпорядковувались всі школи, гімназії, технічні, комерційні професійні училища та інші навчальні заклади. Але у повній мірі ці органи почали працювати після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського.

На Поділлі комісаром було призначено педагога Є.Щирицю, який розпочав свою роботу в квітні 1918 р. і виявив неабиякі організаторські здібності. Перш за все його діяльність була спрямована на продовження ліквідації шкільної дирекції та інспекції, на утворення й налагодження роботи апаратів комісаріату.

Ознайомившись зі станом шкільної справи на Поділлі, Є.Щириця інформував міністерство освіти, що українізація в школі провадилась більш-менш нормально, особливо в нижчій початковій школі, і дала вагомі результати. Зокрема, вчителі зазначали, що діти навчилися читати й писати рідною мовою в два-три рази швидше й краще, ніж це робилося в старій (русифікованій) школі. До цього додавався й той великий інтерес та зацікавленість до

рідної школи, до української книжки, від якої діти були у захопленні.

Вищі початкові школи на Поділлі почали українізуватися пізніше -наприкінці 1917-1918 учбового року, що пояснюється зосередженістю їх в містах, де вживання української мови було обмеженим. Що стосується середніх шкіл, то там і на початку 1918-1919 учбового року не було нічого зроблено в напрямку викладання навчальних дисциплін українською мовою.

Головними перешкодами на шляху створення української школи на Поділлі були на той час такі обставини: обмаль відповідних підручників, негативне ставлення до цієї справи деяких вчителів та вплив більшовицької хвилі, яка відіграла стримуючу роль у процесі переходу до рідної мови навчання. Якщо проблема підручників у деякій мірі вирішувалася центральними органами влади, то проблема українських вчительських кадрів не вирішувалася й гостро постала перш за все перед початковими школами⁵.

Учительські інститути Поділля й раніше не забезпечували школи вчителями у потрібній кількості, а у 1917-1919 рр., коли кожне село краю мріяло про вищі початкові школи, вони не змогли б й наполовину забезпечити їх потреби підготовленими вчителями. Випускники гімназій, не маючи педагогічної підготовки та уявлення про школу, в яку вони йшли працювати, не могли забезпечити високого рівня учбового процесу. Враховуючи це, Подільський губернський комісаріат народної освіти запропонував відкрити при Вінницькому учительському інституті однорічні педагогічні курси для тих, хто скінчив середню школу⁶.

Передбачалося, що слухачі вивчатимуть як загальні курси (закон божий, педагогіку, методику української та російської мови,

малювання та гігієну), так і спеціальні, відповідно до свого профілю - словесно-історичного, фізико-математичного або природничо-географічного. По закінченні навчання, слухачі курсів проводили показові уроки й отримували диплом⁷.

Міністерство народної освіти та мистецтв погодилося із запропонованим проектом і виділило 28200 крб. для навчання перших слухачів курсів, які почали свою роботу 15 червня 1918 р.

Окрім підготовки вчителів, Подільський губернський комісаріат народної освіти відкрив у 1918-1919 учбовому році 31 нижчу початкову школу, 28 вищих початкових шкіл, окрім 50, які вже діяли, 30 середніх шкіл. У цей час, при підтримці комісаріату, на Поділлі діяло 5 професійних класів при вищих початкових школах, 2 сільські ремісничо-просвітні майстерні, але забезпеченість початковою освітою становила тільки 47 відсотків від загальної кількості дітей шкільного віку⁸.

Окреме місце в культурному житті Поділля займає формування, становлення та перші кроки діяльності Кам'янець-Подільського університету. В його організації знайшла втілення ідея єдиної вищої школи, як найбільш повної, точної наукової освіти. Університет закладався за новим зразком. Вища технічна школа, яка спиралася на найновіші досягнення фізико-математичних наук, об'єднувалася з філософсько-історичними галузями знань, що формували національний світогляд. В організації університету знайшли втілення найновіші ідеї, які відповідали потребам часу та культурного розвитку.

Одним з фундаторів і першим ректором був І.І.Огієнко. "Вся справа збудування університету в Кам'янці-Подільському, - писала газета "Свято Поділля" 22 жовтня 1918 р., - належить виключно

І.Огієнку... І.Огієнко в це велике діло вкладав і вкладає свою душу, за що сміливо можна сказати, що І.Огієнко в збудуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету є його справжній фундатор..."⁹ Газета "Нова Рада" підкреслювала, що "Кам'янець-Подільський університет організував наш давній і щирий патріот, скромний І.Огієнко"¹⁰.

Дійсно, університет у Кам'янці-Подільському виник буквально з нічого. На відміну від Державного українського університету в Києві, базою якого був діючий університет святого Володимира, в Кам'янці-Подільському не було ні грошей, ні приміщень, ні професорсько-педагогічних кадрів. 23 травня 1918 р. міністр освіти призначив І.І.Огієнка виконуючим обов'язки ректора. Завдяки його наполегливості, організаторським здібностям за шість місяців виник вищий національний навчальний заклад - університет¹¹.

Приїхавши до Кам'янця-Подільського, І.Огієнко розгорнув активну роботу, створив університетську комісію, розподілив обов'язки між її членами. Для розміщення університету був виділений будинок колишньої технічної школи. Сильно пошкоджене приміщення вимагало серйозного ремонту. Виготовлення меблів, устаткування для аудиторії взяла на себе повітова народна управа.

Важливим завданням було створення бібліотеки. Київська духовна академія подарувала 4 великі ящики книжок, серед яких була й Острозька євангеліє 1581 р. Професор П.М.Бучинський подарував 244 книжки, І.І.Огієнко - 58. На час відкриття університету в його бібліотеці налічувалося понад 2 тис. книжок, у січні 1919 р. їх було 10 тис., у жовтні 20 тис., а у жовтні 1920 р. 33252 примірники¹².

В університеті спочатку було відкрито три факультети. Деканом фізико-математичного був поляк за походженням, старий професор Одеського університету П.М.Бучніський. Вийшовши на пенсію, він переїхав до Кам'янця-Подільського, де очолив природничо-історичний музей. Саме на базі цього музею і був створений фізико-математичний факультет.

Першим деканом історико-філологічного факультету спочатку був І.І.Огієнко, потім - професор Л.Т.Білецький. Цей факультет був створений шляхом реорганізації міського церковно-археологічного товариства. Богословський факультет створювався на базі духовної семінарії. Його очолив професор історії з Катеринослава В.О.Біднов¹³.

Першого квітня 1919 р. відкрилися сільськогосподарський та правничий факультети. Останній очолив професор Х.М.Лебідь-Юрик. Це був дуже відомий на той час фінансист, він був причетний до випуску майже всіх українських грошей.

Пізніше в університеті, крім традиційних кафедр, створювалися нові. На правничому факультеті були відкриті кафедри кооперації та місцевого самоврядування, на історико-філологічному - польської та єврейської мови й літератури. В 1920 р. планувалося відкрити політехнічний, комерційно-технічний та будівельний факультети, а також кафедру молдавської мови та літератури¹⁴.

І.Огієнко розглядав університет не тільки як вогнище знань і лабораторію передової загальнолюдської наукової думки, підносив його значення до рівня національного відродження. Ось чому всю справу виховання свідомої української інтелігенції він прагнув поставити на наукову систему організації вищої освіти, яка б спиралася на передовий світовий досвід і відповідала характеру й

традиціям найкращих університетів Європи та Америки. "Наш університет, - підкреслював І.Огієнко на його відкритті 22 жовтня 1918 р., - український по духові й устроєві, а наша мета - науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме інтелігенцію, буде вселяти любов до інших народів, якщо ти руський - то будь руським, якщо ти поляк - то будь поляком, якщо ти єврей - то будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати разом на користь рідної України¹⁵.

Українська молодь потягнулася до цього вогнища знань. Була введена вечірня форма навчання. Наказом І.Огієнка від 8 лютого 1919 р., передбаченій програмою 4-х річний термін навчання був заміненний на 3-х річний. В університеті був прошарок і так званих вільних слухачів. Вони зараховувались до нього, якщо прослухали річну програму за обраним фахом і склали іспити. Серед бажаючих учитися багато було і таких, які не мали навіть закінченої середньої освіти. Для такої категорії молоді при університеті було відкрито гімназію. Директором її був сам ректор. Таким чином, університет охоплював тією чи іншою формою навчання всіх бажаючих.

Як людина високих духовних якостей І.Огієнко багато зробив для того, щоб допомогти талановитій молоді здобути освіту. Проте, початкова платня за півроку навчання була досить висока і становила 125 крб. на історико-філологічному факультеті і 150 крб. - на фізико-математичному. Наказом від 6 лютого 1919 р. від плати за навчання було звільнено 30% студентів (сюди входили і так звані вільні слухачі). На початку 1920 р. для малозабезпечених студентів був виділений житловий будинок на 100 місць, підвищено розмір стипендій до 2 тис.крб. на місяць, йшло фінансування ідальні. Крім того, І.Огієнко, відмовившись на один рік від своєї ректорської

оплати, заснував для селянської, молоді з бідних родин фонд стипендій його імені¹⁶.

І.Огієнко прагнув поставити українську науку на найвищій щабель. Він згуртував навколо себе досвідчених професорів Л.Білецького, В.Біднова, М.Столярова, П.Бучинського, створював умови для виховання молодих кадрів. Приват-доцентам, які мали стаж наукової та педагогічної роботи, дозволено було виконувати обов'язки професорів. Як міністр освіти він надавав пільги для отримання останнім наукового ступеня магістра¹⁷.

З самого початку заснування Кам'янець-Подільського університету в ньому завирувало бурхливе життя. Серед студентства утворилася українська громада, що відразу набула характеру загально-студентського представництва. Був створений студентський чоловічий хор, яким керував В.Бєсядовський. Заходами громади почав видаватися журнал "Студентська думка" з досить різноманітним і цікавим матеріалом.

Кам'янець-Подільський університет відзначався своїм студентством, серед якого було чимало майбутніх літераторів і митців, відомих діячів української культури. Саме тут вони розпочали свою громадську і творчу діяльність. Добре відомі імена Володимира Січинського, який був редактором газети "Життя Поділля" - органу "Просвіти", Сергія Козицького (Безридного) - автора історичної читанки "Сніп", Федіра Шумлянського - співавтора великого російсько-українського словника, виданого Подільською народною управою, Федір Садківський - автор читанки для 3-4 класів середніх шкіл, Аркадій Животко - колишній член Центральної ради, молодий публіцист, Володимир Свідзінський - пізніше відомий поет, Варфоломій Кириленко - поет-початківець та багато інших.

Бурхливе життя студентства університету знайшло свій вияв у друкованому слові. Вже згадуваний місячник “Студентська думка” припинив своє існування з короткочасним пануванням більшовиків у Кам’янці-Подільському. Після їх відступу у червні 1919 року він відновився під назвою “Нова думка”. Був це великий за обсягом і цікавий за змістом журнал, де друкувалися не тільки матеріали на громадсько-політичні і студентські теми. Значне місце було відведено літературно-мистецькому розділу з оповіданнями, новелами, віршами початкуючих в літературі студентів. До редколегії “Нової думки” серед інших належали Валеріан Поліщук (пізніше він став лідером літературно-мистецької групи “Авангард”) і син письменника Івана Липи - Юрій Липа, також письменник-початківець. Обоє їх досить часто можна було зустріти на літературних вечорах, де вони весь час вели гострі дискусії. Річ у тім, що Юрій Липа був палким патріот УНР, а Валеріан Поліщук завжди демонстрував свої прорадянські погляди. Розповідали навіть, що одного разу між ними дійшло до бійки, причому переможцем став Ю.Липа.

Крім “Нової думки”, студенти Кам’янець-Подільського університету почали видавати журнал “Буяння”. До його редколегії входили Варфоломій Кириленко, Євген Шманкевич, Іван Шевченко, пізніше широковідомий український новеліст і драматург, що мав літературний псевдонім Іван Дніпровський. Завдяки плідній діяльності редколегії студентський журнал “Буяння” обіцяв бути оригінальним і цікавим часописом. Сама назва його мала нагадувати читачам буяння молодих творчих сил українського студентства¹⁸.

Як вже згадувалось вище, визначною подією мистецького життя університету стало створення студентського чоловічого хору, яким керував Василь Бєсядовський. Хор налічував близько 600 осіб, мав гарні голоси і виконував твори М.Лисенка, К.Стецька, О.Кошиця та українські народні пісні. Хор користувався великою популярністю не лише серед студентів університету, але й серед мешканців міста.

На жаль, Кам'янець-Подільський університет діяв недовго. Після того, як уряд УНР у 1920 р. виїхав в еміграцію, всі провідні вчені залишили університет. Разом з ректором І.Огієнком за кордон виїхали професори Біднов, Білецький, Лебідь-Юрчик, приват-доцент Іваницький. Професор Дорошенко напередодні цих подій виїхав у відрядження за кордон і більше у Кам'янець-Подільський не повертався. Разом з викладачами емігрувало чимало студентів. Університет був реорганізований, богословський і правничий факультети закриті. На базі історико-філологічного відкрився Інститут народної освіти, який готував учителів для шкіл. У Кам'янці-Подільському почав працювати також сільськогосподарський інститут¹⁹.

Процес національного і духовного відродження Поділля супроводжувався появою та функціонуванням різних об'єднань, формувань, товариств. 30 червня 1918 року - в м.Кам'янці-Подільському був заснований Український національний хор. Торжества відбувалися в присутності голови акції по організації хорів Олекси Приходька. Тоді ж був прийнятий Статут національних хорів, затверджений Міністерством освіти²⁰.

З якою метою був створений цей хор? Читаємо: "Відродження, утворення і поширення музичних багатств українського народу, а

зокрема, пісні його”²¹. Було обрано хорову раду, старосту хору. При хорі була заснована школа нотної грамоти. Навчання в ній проводив відомий записувач народних пісень на Волині і Поділлі С.О.Козицький. Кошти хору складались з асигнованих Подільською губерніальною народною управою (600 крб.) на впровадження курсів теорії співу, позичок і прибутків з концертів. Крім того Міністерством народної освіти було асигновано хору ще 30000 гривень субсидій²².

До складу хору входили чиновники, молодь, учні. Перший свій концерт хор дав 6 жовтня 1918 року в Народному домі. Репертуар склався з українських народних пісень, творів українських композиторів²³. 22 жовтня 1918 р. хор взяв участь в концерті, присвяченому відкриттю університету. Колективу подякував міністр освіти, ректор університету²⁴.

За перший рік свого існування хор виступив з 30 концертами, більша частина з них - з благодійною метою. Кошти від концертів йшли на утримання незаможних студентів, гімназистів, на спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченка в Кам'янець-Подільському, допомогу біженцям з Галичини, на користь Червоного хреста, пораненим і хворим козакам²⁵.

Хор брав участь у вечорах, виступав разом з трупною акторів під керівництвом М.Садовського, О.Корольчука.

Хор любили слухати і у військових частинах. Його репертуар залежав від влади, яка встановлювалася на Поділлі.

За період з 30.VI.1919 р. по 29.VI.1920 р. хор виступив 36 разів, дав три власних концерти, двадцять три рази брав участь в урочистостях, благодійних концертах, в студентських вечірках. Хор

проспівав три літургії, 10 паннихид, був ініціатором заснування в Кам'янці-Подільському народної консерваторії²⁶.

У національно-культурному пробудженні Поділля важливу роль відіграла діяльність Подільського національного союзу та багатогранна культурно-просвітницька робота. “Вже біля двох місяців, - читаємо в газеті “Село” № 46 за жовтень 1918 р., - як організувався і в м.Кам'янці-Подільському губерніяльний Подільський національний союз, що об'єднує коло себе народні організації Поділля.

Сили Подільського губерніяльного національного союзу ростуть. Нові й нові організації пристають до нього. Правдивий виразник громадської думки всього Поділля весь час зміцнюється”²⁷.

Відстоюючи інтереси української державності, самостійності, об'єднуючи в своїй структурі різні політичні організації, Подільський національний союз не раз підіймав свій голос на захист прав селян, скривджених, заарештованих, на захист українського слова і культури. 30 вересня 1918 року було обнародоване звернення Подільського національного союзу голові Ради Міністрів Української держави, де відмічалось, що “Подільський національний союз вважає необхідним, щоб центральний український уряд:

1) Видав закон, в якому ясно було б зазначено, що єдиною державною мовою України числиться українська, як мова переважної більшості населення української території.

2) Ділові зносини в українських державних установах повинні відбуватися мовою українською, а всі урядовці, які бажають служити Державі українській, мусять її знати.

3) В законі теж повинен бути зазначений термін, після якого урядовці, що не навчилися української мови, будуть позбавлені права служити в українських державних установах”²⁸.

Національний союз знаходив підтримку серед різних верств населення, в тому числі “Просвіт”. “Рада Подільського українського товариства “Просвіта” звертається з закликом до всіх “Просвіт” Поділля збирати кошти на національний фонд. Ми повинні обороняти політичні і культурні здобутки українського народу. Український національний союз стоїть на сторожі інтересів українського народу. Але потрібна повсякчасна допомога цілого народу - як моральна, так і матеріальна”²⁹. Архівні документи свідчать про тісну співпрацю “Просвіт” і Національного союзу на Поділлі в національно-культурному відродженні, утвердженні національної самосвідомості.

В 1996 році виповнюється 90 років з часу заснування на Поділлі, в Кам’янці - Подільському, першої “Просвіти”. Протягом 1906-1914 рр. вона працювала під керівництвом визначного місцевого діяча Костя Солухи³⁰, багато зробила для поширення у народі українських книжок, домоглася викладання української мови у двох класних і парафіяльних школах Поділля.

З поваленням російського самодержавства в більшості міст і сіл України “Просвіта” поновили свою діяльність культурно-просвітницькі товариства. Не стало виключенням і Поділля. “27 квітня цього року (1917) в с.Женишківцях гуртком молоді, переважно із селян, засновано товариство “Просвіта”. На перших загальних зборах товариства було 26 членів. З членських внесків та жертв окремих осіб склалась невелика сума, на яку закуплено книжок та передплачено газет і журналів”³¹. “Нашу Ружичнянську

“Просвіту” засновано в грудні 1917 року. На початку налічували сорок шість душ; навіть в склад ради і ревізійну комісію було обрано невеличких дівчат та хлопців. Перші кроки своєї діяльності “Просвіта” почала улаштуванням ялинки на Різдв’яні свята, на якій чудово декламувались виключно українські вірші і співались українські пісні”³².

У такій формі або якійсь іншій, в жовтні 1918 року на Поділлі працювали губерніальне товариство “Просвіта”, вісім його філій: Кам’янецька, Вінницька, Проскурівська, Могилівська, Ольгопільська, Даджинська, Новоушицька і Немирівська та 85 місцевих, сільських “Просвіт”.

Головне завдання “Просвіти” вбачали в розвитку освіти, вихованні дітей, захисті інтересів українського народу, підтримці існуючих, корисних для народу культурних закладів та відкритті нових.

Велику увагу було звернуто на вирішення проблем української освіти. Періодично влаштовувалися курси українознавства і діловодства урядовців м.Кам’янця. На курсах, які тривали півтора місяця, налічувалось біля 200 осіб³³. З ініціативи Подільської “Просвіти” організовувались безплатні курси української мови для міського вчительства, народні школи для дорослих, були відкриті дитячі садки в Кам’янці, Жванці, Боговиці³⁴.

Кам’янецька “Просвіта” одна з перших звернулася до відділу охорони пам’яток старовини і мистецтва міністерства народної освіти з листом про Кам’янецьку фортецю, де відмічала, що фортеця це історія, цінна архітектурна споруда, становить велику національну цінність, тому потрібно недопустити її руйнування, а

навпаки об'єднати зусилля всіх благодійних організацій, щоб зберегти її і відкрити музей³⁵.

Місцевими "Просвітами" провходила широка лекційна, концертна діяльність. Рада Подільської "Просвіти" постійно приймала участь в нарадах по справах освіти при Подільській губерніальній управі, проводила з'їзди, зібрання.

Не дивлячись на труднощі, пов'язані з відсутністю постійних помешкань для установ товариства, недостатньою кількістю коштів, в 1917-1918 рр. Подільська "Просвіта" активно діяла.

Всебічне глибоке засвоєння культурної спадщини, періодичні звернення до неї поколінь є важливим резервом вирішення проблем оновлення життя українського суспільства.

ПРИМІТКИ

¹ Хмельницька область за 40 років Радянської влади. -Хмельницький: облвидав, 1957.-С.

² Прапор Жовтня. - 1956, 15 липня

³ Там само.

⁴ Хмельницька область за 40 років...

⁵ Хмельницький обласний державний архів (далі - ХмОДА).-Ф.Р-6, оп. 1, спр. 3.-Арк. 25.

⁶ Життя Поділля.-1919.-№ 32.

⁷ Там само.

⁸ ХмОДА.-Ф. Р-6, оп. 1, спр. 3.-Арк. 107-109.

⁹ Свято Поділля.-1918, 22 жовтня

¹⁰ Нова Рада.-1918.-Арк. 182.

¹¹ Відродження.-1918, 22 жовтня

¹² Копилов В. Професор І.Огієнко - ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.Огієнко в контексті українського національного відродження. Науково-теоретична конференція.-Кам'янець-Подільський, 1992.-С. 6.

¹³ Тюрменко І. Іван Огієнко - митрополит Іларіон.-Український історичний журнал.-1995.-№ 2.-С. 85.

¹⁴ ЦДАВО України.-Ф. 2582, оп. 1, спр. 12.-Арк. 22.

¹⁵ Відродження.-1918, 24 жовт.

¹⁶ Копилов В. Вказ.праця.-С. 6.

¹⁷ ЦДАВО України.-Ф. 2582, оп. 1, спр. 12.-Арк. 16.

¹⁸ Пономаренко А. Літературно-мистецьке життя у Кам'янець-Подільському університеті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-11 вересня 1994 р.-Хмельницький.-1994.-С. 385.

- ¹⁹ Тюрменко І. Вказ.праця.-С. 86.
¹²⁰ ХмОДА.-Ф. 1515, оп. 1, спр. 4.-Арк. 18.
²¹ Там само.-Арк. 19.
²² ХмОДА.-Ф. 1515, оп. 1, спр. 4.-Арк. 26.
²³ Там само.-Арк. 37-40.
²⁴ Там само.-Арк. 28.
²⁵ ХмОДА.-Ф. 1515, оп. 1, спр. 4.-Арк. 50-52.
²⁶ ХмОДА.-Спр. 9а.-Арк. 36.
²⁷ Село.-1918.-№ 46.
²⁸ ХмОДА.-Ф.Р.-1158, оп. 1, спр. 8.-Арк. 34.
²⁹ Село.-1918.-№ 50.
³⁰ Ковба Ж.М. "Просвіта" - світло, знання, добро і воля українського народу.- Дрогобич, 1993.-С. 214.
³¹ Село.-1918.-№ 28.
³² Там само.-№ 34.
³³ Там само.-№ 38.
³⁴ ХмОДА.-Ф.Р.-1158, оп. 1, спр. 6.
³⁵ Село.-1918.-№ 41.

Г.Я.Рудий

ПОЧАТКОВА І СЕРЕДНЯ ОСВІТА НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Вивчення матеріалів української преси зазначеного періоду від центральних до повітових газет, як оповідного джерела, допомагає розкрити основний зміст і тенденції, напрямки процесу становлення освіти в загальному контексті національно-культурних перетворень, що мали місце в Українській Державі.

Піднесення національної самосвідомості, пожвавлення духовного життя суспільства відбувалося в дуже складних умовах, коли в Україні значна частина населення була неписьменною і, досить далекою від культури.

За таких умов особливої актуальності набула проблема національного відродження українського народу. Одним з найважливіших для політичних і ідеологічних відносин у суспільстві тогочасного періоду стало поняття "українознавство",

яке широко обговорювалося на сторінках тогочасної української преси. Це поняття передувало таким вагомим визначенням, що згодом стали виразом культурно-освітніх змін, як “національна освіта”, “національна наука”. В українській газетній періодиці почали вміщуватися матеріали, що можна кваліфікувати як публікації, які сприяли практичному здійсненню концепції національної освіти. Тогочасна українська преса містить чимало публікацій, присвячених ставленню керівників центральних органів влади, відповідних відомств і самого гетьмана П.П.Скоропадського до питань розвитку освіти. З цього погляду привертає до себе увагу громадській і культурний діяч Микола Прокопович Василенко, який у травні-жовтні 1918 року був міністром народної освіти і мистецтва.

Народився він 3(15) лютого 1866 року в селі Єсмани Глухівського району на Чернігівщині. Після закінчення Полтавської чоловічої гімназії він спочатку вступив на медичний факультет Дерптського університету, а згодом перевівся на історико-філологічний факультет, після закінчення якого у 1890 р. ще два роки слухав лекції В.Б.Антоновича з історії Литви і козаччини та М.Ф.Володимирського-Буданова з історії давньоруського права в університеті св.Володимира в Києві. Тут же почав збирати матеріали до історії станів, землеволодіння та державного устрою Лівобережної України після 1654 р. З 1892 по 1902 р. М.П.Василенко вчителював у приватній жіночій гімназії О.О.Бейтель у Києві, Києво-Фундуклівській гімназії та Київському кадетському корпусі. Згодом він працював секретарем Київського губернського статистичного комітету, редагував газету “Киевские отклики”, здобувши в Одеському університеті юридичну

12. Історія України

освіту, виконував обов'язки помічника, а згодом присяжного повіреного. Водночас з педагогічною та юридичною діяльністю, він велику увагу надає дослідженню минулого України. Був знаним у наукових колах як автор цікавих розвідок з історії права, окремих населених пунктів та старовинних українських родів¹.

Відомими діячами українського культурно-просвітницького руху були також наступники М.П.Василенка на посту міністра народної освіти та мистецтва - Петро Януарійович Стебницький і Володимир Павлович Науменко, який, аби зберегти в умовах царизму могилу Т.Г.Шевченка, викупив в особисту власність земельну ділянку, на якій вона розташована². Не стояв остороць цих питань і сам гетьман П.П.Скоропадський. Він шанував минуле й національну культуру, збирав пам'ятки старовини, допомагав коштами різним виданням з української історії й мистецтва, жертвував на культурні цілі, зокрема й на пам'ятник Т.Г.Шевченкові³.

"Ми, - зазначав гетьман, - одержали в спадковість школу без ґрунту, позбавленої національного почуття, інтелігентськи-безпорадно..."

У нас в Україні має бути своя українська школа, існувати поруч з іншими школами. Ми нічого не хочемо руйнувати. Старі освітні установи ми будемо оберігати, але поруч будемо будувати нові, і суспільство повинно йти в ногу з урядом по цьому шляху. Національна школа - основа виховання народу"⁴.

Отже, гетьман П.Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти, причому наголошував на перебудові, а не руйнації того, що вже існувало.

Аналіз газетних публікацій свідчить, що державні органи, і, насамперед, Міністерство народної освіти і мистецтва були орієнтовані на українізацію громадського і суспільного життя. Питома вага матеріалів на зазначену тематику складала до 40 відсотків україномовних газет від загальної кількості публікацій з проблем духовного життя суспільства.

Слід відзначити, що у 1918 р. українізація охопила всі сторони українського суспільства. Найбільший вплив вона справила на освіту. Тогочасні публікації на теми шкільного життя можна умовно розподілити на дві групи джерел:

- матеріали, що стосуються публікацій і коментування законів, розпоряджень Ради Міністрів та її органів на місцях;
- публікації, що віддзеркалювали діяльність Міністерства народної освіти і мистецтва, навчальних закладів у розв'язанні реальних проблем впровадження українознавства.

Перша група джерел включає, зокрема, директивні документи. Особливо цінними в них є не лише рішення, а конкретна інформація про реорганізацію початкових і середніх шкіл, принципи побудови навчального процесу, про методику викладання тощо.

Зазначена групи джерел представлена синтетичними матеріалами з досить високою інформаційною насиченістю. Друга група джерел, що висвітлювала життя початкових та середніх шкіл подана широкою палітрою аналітико-синтетичних жанрів: від замітки до статті з досить високою питоною вагою первинної інформації.

Про розподіл газетних публікацій у пресі дає уявлення таблиця №1.

Висвітлення в українській пресі
процесу реформування початкової і середньої школи

Загальна кількість публікацій	Початкова школа	Середня школа
670	443	227

Отже, найбільшу кількість газетних матеріалів становлять саме ті, що віддзеркалювали проблеми становлення початкової школи.

Тогочасна українська преса містить чималий масив публікацій виступів громадських і культурних діячів з питань розвитку національної освіти. В більшості з них викладалася досить змістовна і широка програма українізації шкільного життя. Показовою, на нашу думку, є одна з статей, де з огляду на тогочасну шкільну ситуацію підкреслювалося: "...щоб викликати зацікавленість громадянства, треба насамперед потурбуватися про вистарчаючий запас шкільної літератури, а тоді можна вже й проводити навчання по-українськи. Початок мусить бути зроблений в нижчих класах і потім планомірно переведений у всіх школах. Для дітей росіян школи мають залишитись російські, однак мусить бути введений курс українознавства. Можна бути певним, що у всіх школах на Україні, де з такою обережністю буде проведена українізація, будуть виховуватися ті нові, свіжі інтелігентні сили, які стануть справжніми культурно-гуманними громадянами України"⁵.

На шпальтах газет чимало місця займають матеріали про нестачу вчителів з українознавства. При аналізі стану справ в окремих українських школах поширювалась думка, що "в пекучому питанні про освіту займає місце питання не про підручники, а про вчителів"⁶. Такого роду інформація була типовою для тогочасної

пресі. Тому не випадково досить докладно висвітлювалися всі заходи освітніх установ з фахової підготовки педагогічних кадрів. З цією метою для вчителів було створено широку мережу курсів з української мови, літератури, історії та географії України. Курси були трьох типів: а) лекторські - в університетських містах - Києві, Харкові та Одесі; з 1 травня по 1 липня 1918 р.; б) для вчителів середніх та вищих початкових шкіл в шести містах України, у дві зміни і в) для вчителів нижчих початкових шкіл у 49 містах України у дві зміни. Всі курси були влаштовані на кошти Міністерства народної освіти і мистецтва⁷. Газети широко про це інформували працівників освіти.

У багатьох газетних публікаціях йшлося про завдання і програму курсів⁸, лекційний та методичний рівень їх організації, про шляхи вдосконалення їх роботи тощо⁹.

Тогочасна українська преса особливу увагу приділяла розвитку початкової школи. У періодичних виданнях систематично почали з'являтися матеріали, що відбивали певні зміни в освітній політиці, пов'язані, насамперед, із проведенням уже з 1918/1919 навчального року навчання в усіх початкових школах українською мовою. Під характерними назвами "Наші школи", "До українізації початкових шкіл", "Шкільні підручники" вміщувалися статті, що свідчили про актуалізацію в громадській свідомості таких питань, як створення національних шкіл в усіх регіонах країни, про запровадження українознавства в усіх школах, забезпечення їх учителями і підручниками. Таким чином, відповідний аналіз публікацій дає нам підстави зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду основною домінуючою темою були проблеми початкової школи.

Постійними для української преси стали публікації про відкриття нових початкових шкіл¹⁰. Показовою є кореспонденція, в якій повідомляється, що “у селі Дзвонкове на Київщині відкрито першу в Україні трудову вищу початкову школу ім.Т.Г.Шевченка. Вона відрізняється від інших шкіл тим, що має 8-й клас; 4-річну нижчу і таку ж саму вищу. Програма об’єднаних шкіл вичерпується за 7 років, а у 8-му класі додаткове вивчення сільського господарства та всякого ремесла. Навчання провадиться за виробничим принципом, опиратиметься на практику та досвід. Школа розвиватиме самодіяльність, творчість та життєвий хист... Влаштовуються майстерні, лабораторії, фізичний кабінет і т.п. На кількадесятинному шматку землі буде розведений сад, город та впорядкована ферма. Звертатиметься увага і на естетичне виховання. Школа має бути трудовою сім’єю на освітній основі”¹¹.

Слід зазначити, що у 1918/1919 навчальному році тільки на Катеринославщині було відкрито майже 300 початкових шкіл¹².

Особливо широко обговорювалося на сторінках періодики питання про організацію освітянської справи в західноукраїнському регіоні - Холмщині і Підляшші. Газети, як центральні, так і місцеві, регулярно публікували матеріали щодо становлення української школи в цьому регіоні. З метою підготовки вчителів початкових шкіл до роботи в нових умовах для них з 15 червня 1918 року в м.Берестя були організовані двомісячні курси з українознавства. Крім українознавства, перебачалося вивчення основ кооперації, садівництва та інших сільськогосподарських дисциплін. Вчителі, які не пройшли перепідготовку, не допускалися до викладання в початкових школах. У пресі широко висвітлювалася робота курсів, які відкрилися 5 вересня 1918 р. в м.Берестя і на них навчалось 150

слухачів. Згодом відбувся другий і третій потік учительських курсів. На заключний етап прибуло понад 200 учасників¹³.

Заслуговує на увагу висвітлювання, як у центральній, так і місцевій пресі, проблем розвитку середньої освіти в Україні. На сторінках преси під рубриками “Відкриття гімназії”, “Українська гімназія”, “Шкільні справи на Україні”, “Наші школи”, регулярно вміщувалися матеріали про виконання урядових рішень щодо розвитку середньої школи. Серед них привертають увагу газетні публікації про українізацію гімназії. За нашими підрахунками розвиток українських гімназій серед матеріалів про середню школу займав близько 80 відсотків.

Таблиця №2

Висвітлення в українській пресі процесу становлення
середньої освіти

Основні напрями	Жанри синтетичні	аналітичні
Діяльність українських гімназій	115	65
Розвиток реальних училищ	37	10

Отже, у газетній періодиці зазначеного періоду спостерігається переважання аналітичних жанрів, що свідчить, по-перше, про інформаційну активність преси щодо пошуку й висвітлення фактів і, по-друге, про велику увагу редакцій газет, особливо губернських і повітових, до висвітлення конкретних ситуацій, пов'язаних із реформуванням середньої школи.

У 1918/1919 навчальному році в Українській Державі діяло близько 150 гімназій. У зв'язку з цим зрозуміла увага, з якою преса підійшла до висвітлення роботи з'їзду комісарів освітніх справ України, який відбувся у Києві влітку 1918 р. На шпальтах газет знайшли місце не тільки ряд конкретних пропозицій учасників форуму щодо форм і методів запровадження українознавства в гімназіях, але й його заключний документ-резолуція. "З майбутнього 1918/1919 шкільного року, - наголошувалося в резолюції з'їзду, - мають бути українізовані перший і підготовчий класи 75 відсотків державних гімназій на Україні. Нові державні гімназії повинні відкриватись тільки з українською мовою викладання до того часу, поки українські гімназії не порівнюються у відсотковому відношенні української національності до людности неукраїнської на Україні. Там, де українські гімназії містяться в одному будинку з іншими школами, українські гімназії повинні бути зрівняні з іншими школами в правах користування приміщеннями і всіма науковими засобами. Учителі української мови і літератури повинні бути кваліфіковані. Вчителі підлягаючих українізації закладів повинні до 1919 року обов'язково вивчити українську мову.

Діловодство всіх форм шкіл повинно вестися українською мовою. Навчання історії та географії Росії як особливого предмету повинно бути скасоване"¹⁴.

Широко висвітлювалася також і робота з'їздів земських і міських діячів з народної освіти всіх національностей, учителів і батьків. Зокрема, на спільному засіданні учасників форумів учителів і батьків Київської губернії було вирішено обрати комісію, яка мала зайнятися розробкою питання про виховання міської молоді¹⁵.

Поряд з цим чимало газетних публікацій присвячено першому випуску учнів українських гімназій. Типовою є одна з кореспонденцій, в якій зазначалося, що “2 червня у великому залі Українського Клубу відбувся урочистий випуск учнів, що закінчили другу українську Кирило-Мефодієвську гімназію. У святі брали участь міністр народної освіти М.Василенко, колишній міністр І.Стешенко, болгарський посол І.Шишманов, товариш міністра П.Холодний, ректор українського університету І.Ганицький, Л.Старицька-Черняхівська, учителі, учні, гості... Атестати учням вручив М.Василенко, при чому трьох випускників нагороджено 2 золотими і 1 срібною медалями”¹⁶.

Поруч із замітками пропагандистського характеру, з роз’ясненням мети впровадження українознавства в шкільне життя, тогочасна преса досить часто вміщувала ґрунтовні статті, кореспонденції про внутрішнє життя українських гімназій і реальних училищ. Основними темами цієї проблематики стали підготовка учителів української мови і літератури, історії України для середніх шкіл, впровадження в життя цих предметів, створення для учнів та вчителів належних матеріальних побутових умов. Однією з найскладніших проблем було запровадження українознавства в державних і приватних гімназіях. Про це свідчать результати анкетування, проведеного Секретарством великоруських справ (Міністерством великоруських справ) у грудні 1917 року серед батьків Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської і Волинської губернії про ставлення до викладання української мови в вищих початкових і середніх школах, що були опубліковані в пресі. Так, 72% опитуваних батьків бажали навчати своїх дітей в середній школі російською, 13% - українською, а решта польською,

єврейською і іншими мовами. У вищих початкових школах 55% батьків бажали навчати дітей російською, а 34 % - українською мовами¹⁷.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу газетні публікації про створення українських середніх шкіл на селі¹⁸. Вельми показовою є стаття, в якій зазначалося, що "найбільшу увагу треба нам зараз звернути на середні школи, треба уможливити доступ до них селянським дітям, для того необхідно використати пансіони, кадетські корпуси і ін.

Наші українські приватні гімназії треба взяти на приватний кошт, полегшити перехід з вищих початкових шкіл до гімназії, приготувати сільських дітей до осінніх конкурсних іспитів і не пізніше осені цілком замінити склад батьківських комітетів"¹⁹. Серед газетних матеріалів є багато публікацій про нестачу приміщень для новостворених середніх шкіл. Типовою є кореспонденція, в якій зазначалося, що "в першій українській гімназії ім.Т.Г.Шевченка у Києві відбулося дитяче свято на пошану Весні. Безжурний щебет дітей в декламації віршів, присвячених весні, в співах весняних пісень, будили весняні радощі у серцях присутніх батьків, бо радісно було дивитись на дівчаток в українському вбранні, у віночках та хустинках слухати з дитячих уст українську мову. І далі автор допису про це свято М.Грінченко повідомляє, що "враження від гарного свята захмарювалося через те, що воно відбувалось не в своїй хаті, а в приймах, у хаті сусідовій. Велика це образа нашому рідному краєві і нашій державі і велика це кривда нашим дітям"²⁰.

Значну увагу періодичні видання приділяли розвиткові навчально-виховного процесу в середніх школах. показовою є

стаття, в якій автор, аналізуючи письмові твори гімназисток VI класу зазначає, що не вбачає у них ніякої самостійності, оригінальності, а тільки копіювання з відомих письменників. Учениці на це відповіли, що їм тільки увесь рік диктують Котляревського та Сиповського, а пояснень не дають. “Такою роботою, - пише висновок автор, - випалюють учителі душу дитини”²¹.

Є в часописах і матеріали про матеріальну підтримку учнівської молоді. Зокрема, група публікацій присвячена висвітленню постанови Ради Міністрів “Про заснування при середніх загальноосвітніх школах 350 стипендій і про асигнування на це 77500 карбованців”. Цим стипендіям були надані імена визначних українських діячів та письменників: Г.Сковороди, І.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша, М.Вовчка, О.Стороженка, І.Нечуя-Левицького, С.Руданського, М.Старицького, Б.Грінченка, М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика, І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, Л.Українки, М.Коцюбинського, М.Лисенка, М.Чубинського, Г.Шерстюка, К.Михальчука, О.Русова. З 1 липня 1918 року ці стипендії вручались неможливим учням української національності²².

Отже, аналіз газетних джерел зазначеного періоду дозволяє зробити висновок про значні зрушення в справі українізації початкової і середньої школи, залучення до цього процесу широкого кола української інтелігенції.

ПРИМІТКИ

¹ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко // Передмова Ю.С.Шемшученка.-К.: Наукова думка, 1991.-С. 30-69.

- ² Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії).-Київ-Полтава.-1994.-С. 101-102.
- ³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920).-Мюнхен. 1969.-С. 246.
- ⁴ Інтерв'ю. Его светлость Пан Гетман об основах политики в стране (Беседа с сотрудником "Вечера").//Вечер.-Київ.-7 жовтня.
- ⁵ Науменко В. Какою должна быть школа на Украине.//Русский голос.-Київ.-1918.-13, 16 липня.
- ⁶ Вільний голос.-Полтава.-1918.-8 червня.
- ⁷ Волинська народня газета.-Житомир.-1918.-14 липня.
- ⁸ Вільне життя.-1918.-16 липня.
- ⁹ Вістник Олександрії.-1918.-7 вересня.
- ¹⁰ Шкільний рух.//Трудовая Волянь.-Житомир.-1918.-16 травня.
- ¹¹ Нова рада.-Київ.-1918.-8 червня.
- ¹² Волинська народня газета.-1918.-19 жовтня.
- ¹³ Дорошенко Д. Історія України.-Ужгород.-1930.-Т. 2.-С. 345.
- ¹⁴ Відродження.-Київ.1918.-16 липня.
- ¹⁵ Русській голос.-Київ.-1918.-8 червня.
- ¹⁶ Діло.-Львів.-1918.-7 червня.
- ¹⁷Русській голос.-Київ.-1918.-18 червня.
- ¹⁸ Наш степ.-Мелітополь.-1918.-21 липня.
- ¹⁹ Нова рада.-1918.-12 червня.
- ²⁰ Там само.-1918.-9 червня.
- ²¹ Роменський день.-Ромни. 1918.-26 травня.
- ²² Державний вістник.-1918.-10 серпня.

Г.П.Савченко, І.Срібняк

ЗАСНУВАННЯ ГОЛОВНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-АРХІВУ АРМІЇ УНР

Військова еміграція УНР пройшла тернистий шлях боротьби за збереження своєї армії, національних військових традицій. Він починався з 21-го листопада 1920 р., коли під ударами радянських військ Збруч перейшли сили Наддніпрянської армії. Вигнані, але не зломлені, з надією знову повернутися і повести боротьбу за незалежну Україну, в таборах для інтернованих опинились тисячі старшин і козаків армії УНР.

Політичне і військове керівництво УНР вживало всіх заходів, щоб відступ з рідного краю не призвів до анархії і розбрату в лавах

армії. Вже 23 листопада 1920 р. наказом Головного Отамана Військ УНР С.Петлюри і командуючого дієвою армією генерал-поручника М.Омеляновича-Павленка було заборонено розпускати будь-які відділи, які мали бути зосереджені “на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну”¹.

Правове становище інтернованих українських військ регулювалося інструкцією міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., згідно якої армія УНР вважалась дружньою та союзною. Інструкція зобов'язувала місцеву адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування вояків у таборах, підготувати необхідну кількість бараків, організувати харчування та медичне обслуговування².

Проте, умови перебування у таборах були дуже скрутними, а часом - нестерпними. Козаки і старшини мешкали у холодних, дощаних бараках, гостро відчуваючи брак одягу і взуття. Через намагання польської влади скоротити видатки на утримання інтернованих харчові пайки постійно зменшувалися. Майже повністю були відсутні в таборах українські книжки і підручники, часописи і газети. Таке становище вимагало негайного реагування з боку вищих державних інституцій УНР³.

Вбачаючи в особі інтернованих долю майбутньої України, голова Директорії С.Петлюра у листі 28 листопада 1920 р. до голови Ради Народних Міністрів А.Левицького підкреслював: “щоб усе, що уряд може зробити для полегшення їх долі, щоб все це було змобілізоване і витрачене на цих лицарів і мучеників нашої нації”⁴.

Добившись певного збільшення фінансувань з боку польської влади, командування розпочало напружену роботу по покращенню

життя інтернованих, задоволенню їх культурних потреб. Козаки і старшини власними силами влаштували в таборах читальні, бібліотеки, обладнували приміщення для виступів театральних труп та табірних церков. В ряді місць виникли театри, хори, струнні оркестри, містецькі, художні школи, спортивні товариства.

Поряд із задоволенням культурно-побутових потреб надзвичайно відповідальним завданням було і піднесення морального духу козаків та старшин, виховання з них справжніх громадян-патріотів УНР. Наскільки добре розуміло це вище керівництво УНР видно з листа (3 грудня 1920 р.) С.Петлюри до міністра пропаганди і агітації уряду УНР. Він підкреслював необхідність "...скріпити ідею єдності, державної одностайності та державної дисципліни всіх сил українського народу, що опинилися на чужій території після нашої військової невдачі". "Не розбрат, а консолідація сил ...є запорукою досягнення єдиної національної волі"⁵.

Зміцненню національно-державницьких прагнень інтернованої армії УНР мав послужити досвід, набутий нею в недавніх визвольних змаганнях. У зв'язку з цим постало питання збереження історичних пам'яток доби боротьби українського народу за соборність і самостійність України. Це б мало велике виховне значення в справі майбутнього відновлення національної державності не тільки для вояцтва, а й усіх осередків закордонного українства.

Ідея створення установи, яка б займалась вивченням військових проблем визвольної боротьби, прокладала собі дорогу ще під час бойових дій. 5 серпня 1920 р. міністр військових справ затвердив статут "Українського військово-історичного товариства", до складу якого мали ввійти переважно представники військового міністерства

УНР. Але, як стверджує управа товариства, розпочата праця “внаслідок несприятливих чинників кампанії 1920 року з часом припинилася, припинилася підтримка згори, розпоршилися члени товариства”⁶.

З розумінням справи поставилось до проблеми збереження реліквій збройної боротьби вище військово командування. Наказом Головної команди військ УНР (4 листопада 1920 р.) всі командири окремих частин армії були зобов'язані вжити заходів до збирання та подальшого збереження документів, матеріалів і особистих речей вояків, які мали історичну вартість⁷.

Робота продовжувалась і за межами України. Після того, як минулися перші труднощі перебування на чужині, при Генеральному штабі армії УНР 1 січня 1921 р. почав діяти військово-історичний відділ на чолі з М.Обідним. Штат відділу обмежувався двома співробітниками, що було вкрай недостатньо з огляду на величезний обсяг роботи. Спочатку відділ розташовувався у невеличкому загальному приміщенні Генштабу, де скупчувалася більшість його співробітників. Зрозуміло, що ці обставини аж ніяк не сприяли нормальному функціонуванню ні військово-історичного відділу, ні інших відділів Генштабу. Крім того, через катастрофічну нестачу коштів, співробітники центральних урядових і військових інституцій УНР по кілька місяців не отримували належної їм платні⁸.

Ось що писав з приводу стану української еміграції І.Мазепі у січні 1921 р. колишній міністр народного господарства УНР М.Шадлун: “Становище урядовців дедалі гіршає. Їх 2500 душ, на їх утримання треба в місяць коло 15 мільйонів марок, а уряд польський не дає їм нічого. Грунт для повного розкладу. Єдиний

вихід - радити всім шукати роботи на стороні, а не чекати коштів від уряду. Чим більше вдивляєшся в становище і перспективи для цих 2500 душ, тим більший сум і жах бере"⁹ . Не був виключенням з цього числа і начальник військово-історичного відділу М.Обідний, який довгий час не мав змоги в повній мірі зосередитися на справах відділу¹⁰ .

Та навіть такої збіг обставин не зупинив остаточно поточної роботи відділу, у якій продовжували надходити документи центральних військових установ УНР, накази Генштабу, часописи і газети, які видавалися в Українській армії. М.Обідний налагодив сталій зв'язок з культурно-освітніми відділами дивізій, з військовими організаціями армії УНР у Румунії, Болгарії, Туреччині¹¹ .

Збільшення обсягу діяльності військово-історичного відділу вимагало організаційного удосконалення. Навесні 1921 р. відділ було реорганізовано у Військово-історичну управу Генштабу, яку з 11 травня 1921 р. тимчасово очолював генерал-хорунжий Порохівщиків. А з 2 липня 1921 р. наказом Головної команди військ УНР при Військово-історичній управі створюється Головний військово-історичний музей-архів армії УНР. Згідно з наказом від 25 серпня 1921 р. у ньому мали зосереджуватись всі історичні матеріали доби визвольних змагань українського народу. Начальником Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР 22 листопада 1921 р. було призначено колишнього керівника військово-історичного відділу хорунжого М.Обідного, його помічником - підхорунжого Й.Уланівського¹² .

З метою кращого зберігання у майбутньому зібраних історичних документів і матеріалів планувалося розташувати Головний

військово-історичний музей-архів у Львові. Такі плани були зустрінуті з прохолодою, а часом і відвертою протидією польських властей. Музей-архів вирішено було розгорнути у місці перебування Уряду УНР в м.Тарнові, з тим, щоб полегшити його співробітникам збирання відповідних матеріалів.

Майже повна відсутність фінансування на потреби музею-архіву продовжувала гальмувати його роботу. Не вистачало палітурного приладдя, полотна, паперу, сургучу, ниток¹³. Не мав музей і власного приміщення. У вищих військових інстанціях ширилися чутки про доцільність скорочення штату музею до одного чоловіка. Польська влада робила обережні спроби перенести фонди музею до одного з таборів інтернованих, що в значній мірі паралізувало б його роботу.

Усі ці фактори переконували М.Обідного у необхідності шукати нейтральну, політично стабільну країну для розміщення там історичних пам'яток. З цією метою його співробітники склали проект статуту музею-архіву визволення України, скликали представників українських наукових товариств і університетів для обговорення справи його заснування. Після чотирьох засідань робочої групи проект статуту було дороблено. Разом з тим було вирішено, що Головний військово-історичний музей-архів матиме власні окремі фонди, які б склали органічну частку загальних, музею-архіву визволення України. На заключній нараді представники українських наукових осередків підписали спеціальний меморандум до Уряду УНР про створення музею-архіву визволення України. Але й після цього М.Обідному та Й.Уланівському довелося докласти багато зусиль, щоб провести меморандум законодавчим шляхом.

1 вересня 1921 р. Рада народніх міністрів ухвалила закон про заснування “музею-архіву визволення України”. В ньому мали бути зібрані всі пам’ятки українського національно-визвольного руху для збереження та наукового дослідження. Згідно закону, керівництво музеєм-архівом визволення України доручалось комітету з представників 1-го відділу Української Академії наук, Наукового товариства ім.Т.Шевченка, Українського наукового товариства в Києві, Українського державного університету в Кам’янці. Всі ці установи делегували в комітет по одному представнику. До складу комітету мали також входити чотири представники від Уряду УНР. Як загальноукраїнська інституція музей-архів визволення України мав завдання збирати історичні пам’ятки з усіх регіонів України. Утримання музею-архіву покладалося на всю українську націю (шляхом сплачування кожним свідомим громадянином УНР членських внесків)¹⁴.

Осінь 1921 р. внесла деякий сплеск у діяльність Головного військово-історичного музею-архіву, але з настанням зими його фінансовий стан значно погіршився. З настанням морозів гроші на придбання палива видавалися вкрай рідко та й виданих вистачало лиш на кілька днів. Як зазначав у своєму звіті військовому міністру Уряду УНР М.Обідний: “...Часом помешкання ставало пустою, стіни покривалися сніговим пал’ютом, навіть примерзали картини...”¹⁵. Не було коштів і для своєчасної сплати домовласникам грошей за аренду приміщення, де зберігалися фонди.

Проте, незважаючи на ці обставини, діяльність музею-архіву не припинялася: за період з 2 липня 1921 р. по 1 січня 1922 р. до музею надійшло 2620 одиниць різних документів і матеріалів.

Надходили малюнки, портрети та світлини; військові статuti, збірки наказів, звіти, газети і часописи, афіші і плакати, релігійні журнали; печатки та штампи; відозви та оголошення; зразки уніформи та ін.

Роботі сприяло військове міністерство, керівники якого постійно опікувалися цією надзвичайно важливою справою. У наказі (8 лютого 1922 р.) командирам дивізій і начальникам окремих частин, генерал-хорунжий А.Вовк підкреслював: “Ні одно страчене життя козацьке, ні одна крапля крові, пролітої в боротьбі за визволення України, не повинні залишатися безслідно. Славні бойові вчинки, як цілого війська так і поодиноких героїв, вимагають найширшого, найяскравішого і найбільш правдивого освітлення. Це потрібно для історії, потрібно для поколінь наших, потрібно для пошани славних лицарів. Зараз ці відомості в інтересах нашої національної справи вельми потрібні для правдивого освітлення нашої героїчної армії та її боротьби перед всіма народами світу”.

Командирам частин пропонувалось надіслати до 5 березня 1922 р. різноманітні матеріали: фотографії і малюнки про бойовий шлях та сучасне життя в таборах; фотографії і портрети командного складу; фотографії та малюнки різних зразків уніформи українського війська, а, по можливості, і самі відзнаки за весь час від 1917 року; всі періодичні і неперіодичні друковані і писані видання та інше“, що на Ваш погляд матиме значіння в очах світу”¹⁶.

Таким чином, командування намагалось зібрати реліквії українського війська. Поряд з цим, командирам пропонувалось негайно організувати і приступити до написання історії своїх частин, які потім представити до канцелярії військового

міністерства. Разом з історіями мали надсилатись журнали бойових дій, мапи і схеми бойових операцій, реляції, копії наказів про відзначення в боях частин та поодиноких героїв¹⁷.

Справі збирання і збереження історичних пам'яток доби визвольних змагань українського народу велику увагу приділяв голова Директорії і Головний отаман військ УНР С.Петлюра, який у цілій низці своїх листів, адресованих до вищих посадових осіб армії УНР неодноразово підкреслював їх виховне значення, цікавився рівнем опрацювання військово-історичних матеріалів у дивізіях.

Не пройшла повз його уваги робота по написанню історії 6-ої стрілецької дивізії, а також не зовсім вдалі спроби у цьому напрямку в інших частинах. "Тим часом справа ця має велике значення і повинна звернути на себе пильну увагу відповідних установ і начальників", - підкреслював Головний отаман у листі (27 грудня 1922 р.) генерал-інспектору армії УНР.

Зважаючи на важливість питання, С.Петлюра вимагав у двотижневий термін надати йому дані: в якому стані перебувають журнали бойових дій по окремих дивізіях і їх частинах, чи проводяться в дивізіях заходи по опрацюванню їх історій; де знаходиться архів штабу Дієвої армії і яку роботу "по опрацюванню нашої боротьби мілітарної за власну державність проводить Генеральний штаб". Звичайно, така позиція Головного отамана дала новий імпульс роботі по збиранню, збереженню та вивченню матеріалів з історії українського війська¹⁸.

Зусиллями співробітників Головного військово-історичного музею-архіву зібрані фонди були упорядковані, складені докладні описи. Ними також були опитані учасники бойових дій армії та

повстанських загонів, створено реєстр загиблих у боях та померлих під час інтернування, налагоджені зв'язки з осередками української еміграції у різних країнах. М.Обідний і Й.Улянівський готували методичні та лекційні матеріали з історії визвольних змагань українського народу. В пресі з'являлися їх статті, присвячені необхідності збереження і охорони історичних документів. Відгукувався як хто міг. Наприклад від інтернованих вояків табору Ланцут музей-архів отримав портрети Т.Шевченка, І.Франка і І.Котляревського¹⁹.

Поштовх діяльності музею-архіву визволення України був даний весною 1922 р., коли 22-23 квітня на першій сесії комітету було обрано президію в складі: голова - проф.П.Холодний, заступник голови - проф. д-р М.Кордуба, секретар - М.Обідний. Тоді ж було призначено і дирекцію: директором став проф.В.Прокопович, його помічником - проф.І.Шендрик, вченим секретарем - Ф.Слюсаренко. Тимчасовим місцем перебування музею-архіву визволення України було вирішено обрати Відень²⁰.

Заснування музейно-архівних установ УНР та їх подальший розвиток мали неабияке значення для наступного правдивого висвітлення бойового шляху Української армії і діяльності державного центру УНР. Матеріали, зібрані у фондах архівів слугували для протидії і викриття ворожої пропаганди, яка намагалася перекрутити історію українського національно-визвольного руху.

Існування та діяльність музеїв-архівів сприяла згуртуванню української еміграції в Європі, підготовці її кращих представників до продовження боротьби за відновлення самостійної соборної України.

ПРИМІТКИ

- ¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі - ЦДАВО України).-Ф. 1429, оп. 2, спр. 32.-Арк. 69.
- ² Там само.-Ф. 1075, оп. 4, спр. 28.-Арк.159.
- ³ Там само.-Ф. 1078, оп. 2, спр. 200.-Арк. 70-72.
- ⁴ Там само.-Ф. 1429, оп. 2, спр. 32.-Арк. 69.
- ⁵ Там само.-Арк. 75.
- ⁶ З життя Українського воєнно-історичного товариства//За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 1.-Каліш.-1929.-С. 186.
- ⁷ ЦДАВО України.-Ф. 1075, оп. 4, спр. 29.-Арк. 38.
- ⁸ Там само.-Оп. 2, спр. 827.-Арк. 228-233.
- ⁹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. Ч.3.-Прометей.-1950.- С. 76.
- ¹⁰ ЦДАВО України.-Ф. 1075, оп. 2, спр. 827.-Арк. 228-233.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.-Арк. 229 зв.
- ¹⁴ Там само.-Арк. 230.
- ¹⁵ Там само.-Арк. 229 зв.
- ¹⁶ Там само.-Ф. 1075, оп. 2, спр. 838.-Арк. 80.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.-Спр. 824.-Арк. 215.
- ¹⁹ Там само.-Спр. 827.-Арк. 231.
- ²⁰ Там само.-Спр. 813.-Арк. 11.

В.В.Іваненко, В.В.Ченцов, А.Голуб

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ВИРІ РЕПРЕСІЙ 30-х рр.

Однією з найсуттєвіших ознак у суспільстві, масовій свідомості, в оздоровленні самого мислення останнім часом став небувалий злет інтересу до української історії, особливо до складних і трагічних її сторінок. Адже бажання знати своє минуле, встановити з ним справжні духовно-генетичні зв'язки - дуже чутливий барометр, який показує ступінь культурності, цивілізованості будь-якого народу.

Щоб уявити собі масштаби сталінського терору проти українського народу, усвідомити сутність трагедії людей, які пережили справжній геноцид, необхідно уважно вивчити історію окремих регіонів України, дослідити зміни у складі робітничого

класу, селянства, інтелігенції та інших суспільних верств населення, простежити, що приніс сталінізм людям будь-якої професії, будь-якого походження, досягнути справжні масштаби розправ. І лише тоді розкривається ця трагедія.

Чи не найбільших переслідувань у роки сталінізми зазнала інтелігенція. І це не випадково. Притаманний їй в силу самої природи, високого рівня освіти і інтелекту дух опозиції не міг миритися з безправ'ям та порушенням елементарних людських норм. Кращі представники наукової і творчої інтелігенції мужньо й безкомпромісно боролися проти нової влади. Влада ж відповідала намаганням підпорядкувати духовне життя суспільства жорсткому контролю.

Ще 5 вересня 1922 р. голова ДПУ Ф.Дзержинський у записці на ім'я свого заступника з приводу вказівок В.Леніна відносно ставлення до антирадянських елементів зазначав: "Директиви Володимира Ілліча. Продовжити неухильно висилку активної антирадянської інтелігенції за кордон. Потрібно всю інтелігенцію розбити на групи. Приблизно: 1) Белетристи; 2) Публіцисти та політики; 3) Економісти; 4) Техніки; 5) Професори та викладачі і т.д. Відомості мають збиратися всіма нашими відділами і збігатися у відділ по інтелігенції. На кожного інтелігента має бути справа"¹.

Ці погляди, висловлені "нагорі", дублювалися на всіх рівнях партійно-державної структури, екстраполювалися в маси. Методи часів воєнного комунізму й "червоного терору" автоматично переносилися в час непу, доповнювали новими ланками низку елементів майбутнього сталінського режиму, взаємовідносин інтелігенції та суспільства.

Починаючи з 1921 р., коли у Києві відбувся перший в Україні політичний процес над представниками інтелігенції (в основному членами Української партії соціалістів-революціонерів), подібні процеси стали мало не буденною справою. Одночасно в суспільстві формувалося соціально-негативне ставлення до інтелігенції. Набула поширення система морального (а часом і фізичного) терору проти неї.

Прагнення знайти шляхи виходу з економічної і політичної кризи наприкінці 20-х років виявилось у пошуку правлячою елітою СРСР не стільки причин, стільки винуватців невдач соціалістичного будівництва. І позабаром “винуватці” були знайдені. Ними стали “уламки старого світу”: на селі - найзаможніші верстви селянства, а у місті - стара інтелігенція, службовці з “дожовтневим” стажем, науковці, літератори.

Великі можливості для ескалації напруженості на “фронтах класової боротьби” відкрило наприкінці 20-х років сталінське “теоретичне” положення - теза про загострення класової боротьби в країні у міру просування її по шляху до соціалізму. Положення, яке базувалося на гіперболізації класового підходу, швидко перетворилося на ідеологічний штамп, стало зручним приводом для придушення щонайменшого опору владі з боку інтелігенції.

Зокрема, в Україні на початку 30-х років відбулися великі судові процеси проти наукової інтелігенції, які освячувались здебільшого ідеєю боротьби проти “націоналістичної контрреволюції”. Найгучнішим із них був процес у Харкові (березень-квітень 1930 р.) у справі членів так званої “Спілки визволення України” (СВУ). Він дав поштовх проведенню подібних судових процесів і у інших регіонах республіки. Так, на Дніпропетровщині за причетність до

міфічної "СВУ" було заарештовано відомого історика, професора Інституту народної освіти (ІНО) В.Пархоменка, вчительку Л.Біднову, брата одного з "лідерів" "СВУ" С.Єфремова - П.Єфремова, лікаря Є.Павловського, економіста Л.Ненадкевича та ін.²

Зауважимо, що професор В.Пархоменко, приміром, давно вже знаходився у полі зору ДПУ, в документах обласного відділення якого ще у 1928 р. говорилося про антирадянські настрої "вищої шовіністичної інтелігенції", а також наводилися приклади розмов професорів В.Пархоменка, Д.Яворницького та Г.Євреїнова, в яких вони висловлювалися за необхідність роз'яснення селянству, хто його друзі, а хто вороги, патякаючи при цьому на ставлення до селян з боку сталінського керівництва³.

Арештованого у вересні 1929 р. Пархоменка звинуватили в "участі в організації, яка мала за мету повалення радянської влади". І хоча він рішуче відкинув усі звинувачення, а у листі до обласного прокурора прокаржився на застосовані до нього методи слідства (пічні допити і т.п.), які згубно впливали на його здоров'я, його було засуджено до 10 років заслання⁴. Лише завдяки наполегливим клопотанням його сестри тяжко хворому професору через три роки вдалося вирватися на волю.

На початку 30-х років у справі вигаданого "Українського національного центру" було позбавлено волі співробітника Дніпропетровського хімічного інституту Г.Коссака, а у справі такої ж надуманої "Української військової організації" - завідуючого кафедрою інституту інженерів транспорту Ф.Кондрацького⁵.

Вищезгадані судові процеси сприяли новій хвилі репресії по відношенню до прихильників ідеї національного відродження

України. Особливо постраждала система Наркомосвіти України. До листопада 1933 р. з її установ було “вичищено” понад 2 тис. чоловік, а також більше 300 наукових співробітників редакцій. Науково-дослідні установи та відновлені на початку 1933 р. університети в Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську втратили близько 270 професорів та викладачів⁶.

Більшу частину інтелігенції у 1933 - першій половині 1934 рр. репресували не за “участь” в якихось “організаціях”, а за “шкідництво”, співчуття “шкідництву”, “втрату пильності”, а також за “троцькістські” або “націоналістичні” погляди. Репресії проти інтелігенції інспірувалися доносами, рішеннями партійних органів, статтями у пресі тощо. Ось лише один з прикладів, як це робилося. 12 липня 1934 р. центральний орган ЦК ВКП(б) газета “Правда” “звернула увагу” дніпропетровських комуністів на те, що на їх очах відкрито діють “українські націоналісти”, зокрема професор держуніверситету Давиденко, який нібито називав соціалістичну революцію на Україні “національно-визвольною”, її гегемоном - буржуазію, а аббревіатуру “СРСР” вважав помилкою і пропонував замінити її на “СРНР” - “Союз Радянських Національних Республік”. В результаті “пильності” “Правди” професор Давиденко та його однодумець директор обласного історичного музею Карпенко були виключені з лав партії. Проте сталінським опричникам цього виявилось замало. 25 листопада того ж року у “Правді” з’явилася нова публікація, назва якої - “Буржуазні націоналісти розвінчані, а їх покровителі - ні” - промовисто свідчила про те, що справа “зброєносця націонал-опортунізму” професора Давиденка викличе до життя низку нових репресій, але вже проти університетського керівництва. Ленінградські події грудня 1934 р. прискорили їх.

Після вбивства 1 грудня 1934 р. члена політбюро ЦК ВКП(б) С.Кірова в СРСР розгорнувся тотальний терор проти опозиціонерів. Закритий лист ЦК КП(б)У до партійних організацій республіки під заголовком “Уроки події, пов’язаних зі злочинним вбивством С.М.Кірова” визначив долю її багатьох наших земляків, в тому числі ректорів державного університету М.В.Комаровського і М.Г.Куїса, професорів Н.М.Ягнетинської, М.О.Юр’єва, П.Г.Глузмана та ін.

У зв’язку з цим цікаво простежити механізм дії органів НКВС. Так, на 29 грудня 1934 р., коли обласна комісія по “чистці” партійних організацій виключила з партії ректора університету М.В.Комаровського, секретаря парторганізації вузу П.Глузмана, професора історії М.Юр’єва, проректора О.Брохіна, професора Н.Ягнетинську як “фракціонерів і поплічників троцькістсько-націоналістичних елементів”, більшість учасників трагічних подій була заарештована. Зокрема, 21 грудня така участь спіткала Н.Ягнетинську, яку звинуватили в “контрреволюційній троцькістській діяльності”, що виявилася в її участі у троцькістській опозиційній діяльності 1924 року, читанні твору Л.Троцького “Моя життя” та відході від марксизму-ленінізму. Особливу увагу слідство акцентувало на “притягуванні троцькістської пропаганди” Ягнетинською у чорнових начерках до історії заводу ім.Г.Петровського, які вона підготувала. 28 листопада 1935 р. Особлива нарада при НКВС СРСР винесла Ягнетинській вирок - 5 років виправно-трудових таборів (ВТТ)⁷. Її пощастило пережити репресії. Але це судилося далеко не всім.

У грудні 1934 р. Органи УНКВС заарештували завідуючого кафедрою історії партії держуніверситету П.Г.Глузмана. Окрім

різних минулих “гріхів” (зв’язок з троцькістами, читання творів “опозиційних” авторів і т.п.) його звинуватили у “систематичному протягуванні буржуазної контрабанди шляхом використання у лекціях великої кількості цитат із ворожих марксизму-ленінізму авторів...” Того ж дня, що і Ягнетинську, Глузмана було засуджено до 5 років ВТТ, які він відбував на будівництві Біломоро-Балтійського каналу. Не пройшло й двох років, як його за звинуваченням в участі в обласній троцькістській організації було розстріляно.

Жовтень 1937 р. став останнім місяцем у житті і професора держуніверситету М.Юр’єва, заарештованого ще у 1934 р. за аналогічними сфабрикованими звинуваченнями⁸.

Така ж доля спіткала й ректора університету М.Б.Комаровського. Перший раз він був заарештований за звинуваченнями у троцькізмі в грудні 1934 р., але у липні наступного року завдяки втручання першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М.Хатаєвича його звільнили з під арешту. Проте на волі він був недовго. У 1936 р. його знову заарештували як одного з діяльних членів “українського троцькістського центру”. Однак він не став зводити наклеп на себе і на своїх колег, відмовився давати свідчення і винним себе не визнав. Але це не врятувало його. Виїзна сесія Верховного Суду СРСР винесла йому вирок - розстріл⁹.

Найширшого ж розмаху репресії стосовно інтелігенції в Україні набули у 1937 р. На Дніпропетровщині, приміром, у квітні того року, був знешкоджений так званий “паритетний центр” - організація, яка нібито координувала антирадянську діяльність троцькістського і меншовицького підпілля.

За участь в цій організації 30 квітня 1937 р. працівники УНКВС заарештували колишнього ректора держуніверситету М.Куїса. Його допитували протягом 8 діб, але, очевидно, безрезультатно, бо протоколи допитів не оформлялись. Зрештою Куїса примусили підписати протоколи, в яких містилися його “зізнання” про “існування” у місті троцькістсько-меншовицької та інженерної організацій, об’єднаних під егідою єдиного керівництва у “паритетний центр”¹⁰.

До складу “троцькістсько-меншовицької організації” слідчі НКВС “зарахували” професора інституту фізичної хімії В.Фінкельштейна, декана історичного факультету М.Александрова, декана і завідуючого кафедрою геологічного факультету О.Мікея, доцента кафедри діалектичного матеріалізму С.Молчанова, у минулому ректора університету, професора Вищої комуністичної сільськогосподарської школи Л.Фельдмана, професора фізико-механічного інституту О.Реву та ін.¹¹. В залежності від посади, яку займав той чи інший арештант, слідчі й будували звинувачення. Наприклад, О.Мікею приписували “шкідницьку діяльність на ідеологічному фронті”, М.Александрову те, що він при підготовці до видання стенограм перших трьох Всеукраїнських з’їздів Рад у примітках та коментарях нібито “протягнув скріпниківські контрреволюційні твердження з національного питання, які лили воду на млинок українського буржуазного націоналізму” тощо¹². Виїзні сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР 14 вересня 1937 р. засудили до розстрілу М.Куїса, В.Фінкельштейна, Л.Фельдмана, 17 вересня - С.Молчанова, 3 жовтня - М.Александрова. О.Мікей на суді відмовився від своїх свідчень, які він дав на попередньому слідстві, заявивши, що обмовив себе під

впливом “жахливого становища у камері, де ув’язнені намагалися покінчити життя самогубством”. Йому присудили 10 років ВТТ¹³.

Розгром “правих” - прихильників ідей М.Бухаріна викликав на Дніпропетровщині нову хвилю арештів серед інтелігенції. Так, 9 червня 1937 р. за санкцією прокуратури був заарештований ректор університету І.Єфімов, якого звинуватили у членстві в обласній організації “правих опортуністів”. Не викликає сумніву абсурдність звинувачення: начебто І.Єфімов разом з парторгом університету О.Хохловим та помічником проректора з учбової частини В.Данішевським відправили до Москви групу “терористів” (асистента П.Симоненка та студента С.Новогрудського), які разом з військкерівником університету М.Поповим, котрий на той час вже перебував у столиці, мали здійснити замах на наркома НКВС М.Єжова. “Терористи”, за версією слідчих, буцімто планували влаштувати засідку на одній з поживлених московських вулиць й відкрити вогонь по машині Єжова в момент уповільненого її ходу. Ці абсурдні звинувачення будувались лише на тому, що так звані “терористи” дійсно знаходилися у той час у Москві, хто на стажуванні, хто у відрядженні, а хто у відпустці і, ясна річ, без зброї. Окрім того, зазначимо, що Новогрудський був “зарахований” до числа “терористів” як син троцькіста, а Симоненко - як один з багатьох учнів репресованого професора Мікея. Саме ці обставини й “визначили їх подальшу долю”¹⁴.

Тоді ж “троцькістськими контрреволюціонерами” були названі також аспірант професора Фінкельштейна Гореславець, який нібито займався “протягуванням троцькістської пропаганди у видавництві університету”, завідуючий університетською їдальнею, знайомий

Попова, Самшинський, котрого звинуватили у “шкідницькій роботі в їдальні” та інші працівники держуніверситету.

Судові засідання виїзних сесій військових колегій були, як правило, закритими і тривали вони у більшості своїй за стандартним зразком - присудженням звинувачених до найвищої міри покарання. Ректор університету І.Єфімов був страчений 15 вересня 1937 р.¹⁵.

Після арешту на початку липня 1937 р. у Києві колишнього першого секретаря Дніпропетровського обкому партії М.Хатаєвича, якого звинуватили у організації в області “блоку правої і троцькістської опозиції”, пройшли нові арешти і серед інтелігенції. Особливістю їх було те, що вони проходили здебільшого з акцентом на “націоналістичний ухил”. На Дніпропетровщині під цю категорію “ворогів народу” потрапили завідувачий обласним відділом народної освіти С.Крупко, професор гірничого інституту Г.Євреїнов, письменники М.Минко, О.Шнота, Й.Сановський та ін. “Фахівці” НКВС поступово готували і арешт академіка Д.Яворницького, котрий уже фігурував у їхніх документах як “патхненник українського націоналістичного підпілля”¹⁶.

Цілеспрямовані репресивні заходи застосовувалися і до членів родини “зрадників Батьківщини”. Скажімо, до концтаборів відправили дружину ректора університету І.Єфімова - Анастасію Федорівну, дружину доцента С.Молчанова, співробітника гідробіологічного інституту Р.Бикову та багатьох інших. Діти заарештованих потрапляли до інтернатів і не рідко назавжди розлучалися з батьками¹⁷.

Органам НКВС була притаманна манія шукати організаційні зв'язки між різними категоріями “ворогів народу”. Це втілювалося у довільному об'єднанні людей у різноманітні контрреволюційні

угруповання: шкідницькі, диверсійні, повстанські тощо. За такими звинуваченнями у в'язницях НКВС опинилися колишній меншовик, доцент Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту А.Скідельський, працівники держуніверситету - у минулому "білий" викладач технікуму С.Рипський, колишній прапорщик царської армії, професор історії народів СРСР А.Горб, "шкідники", студенти-біологи Я.Цимбалій та М.Галаур; колишній член Української комуністичної партії, викладач металургійного інституту С.Мостовий, який, до речі, вважав, що Україна "колонія Москви" та багато інших¹⁸.

Як відомо, під сталінських репресій на Дніпропетровщині припав на 1937 - перше півріччя 1938 р. Саме у цей час було заарештовано 3 млн. 424 тисячі чоловік, включаючи новонароджених і людей похилого віку. Отже було репресовано кожного 115-го жителя області¹⁹. І все ж згодом Сталін жалкував про те, що йому не вдалося виселити (або знищити.-Авт.) усіх українців, так само як це було зроблено з чеченцями чи калмиками²⁰.

Хвилю репресій децю збила постанова Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства", яка забороняла масові операції стосовно арештів і виселень, ліквідувала позасудові репресивні органи ("трійки" та ін.). Окремих в'язнів після перегляду справ було випущено на волю. Зокрема у грудні 1938 р. Криворізький міськвідділ НКВС змушений був звільнити від ув'язнення 60 арештантів²¹.

Проте дуже швидко маховик репресій був розкручений знову. У 1939-1940 рр. органи НКВС "підібрали" усіх тих, кого не встигли засудити раніше. Причому у 1940 р. порівняно з 1939 р. кількість

заарештованих органами НКВС громадян України різко зростає і досягла цифри 44303 чоловік (у 1939 р. заарештували всього 2438 чоловік).

Отже, загальна динаміка репресії в Україні протягом 30-х років виглядає таким чином: за так звані “контрреволюційні злочини”, за офіційними даними НКВС, у 1935 р. було заарештовано 24934 громадян, 1936 р. - 15717, 1937 р. - 159573, 1938 р. - 108006 чоловік. У рік репресії (1937-1938 рр.) до найвищої міри покарання було засуджено 122237 чоловік. Чимало з них було представників наукової і творчої інтелігенції Дніпропетровщини.

Таким чином, приклад нашої області красномовно свідчить, що масовий моральний і фізичний терор 30-х років, винищивши чи не все найталановитіше, найцікавіше, все несумісне в ній з тоталітаризмом, завдав величезної шкоди Україні. Сталінізм винен у зникненні колосального культурного та інтелектуального генофонду українського народу, у розриві спадкоємності, зв'язку поколінь і часів. Інтелігенція нового покоління, народженого українізацією і культурним відродженням 20-х років, тільки-но розпочала створювати підмурки оригінальної духовної культури, як її почали систематично знищувати.

Терор позбавив інтелігенцію таких споконвічно притаманних їй якостей, як свобода думки й незалежність, почуття гідності, на десятиріччя вкарбував у її свідомість страх, скував ініціативу. Інтелігенція деінтелектуалізувалася й дегуманізувалася. Нерідким явищем у її середовищі стали доноси, кар'єризм, користолюбство і соціальна апатія. Все це призводило до втрати інтелігенцією рис, завдяки яким вона виділялася з уніфікованого прошарку “працівників розумової праці”.

Після смерті Сталіна навесні 1953 р. та припинення у тому ж році антипартійної й антидержавної діяльності сталінського можновладця Л.Берії в Україні розпочався процес десталінізації і демократизації політичного життя. Зокрема, у вересні виїшов указ Президії Верховної ради СРСР, відповідно до якого союзний Верховний Суд одержав право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, “тріжок” НКВС та інших позасудових органів. Тоді ж було скасовано військові трибунали військ МВС, а також постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”.

Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) процес перегляду справ, реабілітації незаконно репресованих партійних, радянських господарських працівників, діячів науки і культури, військовослужбовців набув більш широких масштабів. Мова вже йшла не про окремі “справи”, а про всю незаконну практику масових репресій. На середину червня 1957 р. було реабілітовано близько 2900 тисяч безвинно засуджених і відновлено у партії (на 1 березня 1957 р.) 2307 комуністів, виключених з неї у 1937-1939 рр. за політичними мотивами²². Всього ж у 1954-1961 роках, переважно після XX з'їзду КПРС було реабілітовано 737182 чоловіка²³.

Проте з 1962 р. робота по реабілітації жертв сталінського свавілля була поступово згорнута; її відновлення відбулося лише у другій половині 80-х років, після того як політбюро ЦК КПРС 28 вересня 1987 р. утворило спеціальну комісію, метою якої стало детальне вивчення фактів і документів, пов'язаних з репресіями періоду 30-40-х і початку 50-х років²⁴.

Для координації цієї роботи в Україні у вересні 1988 р. було створено комісію політбюро ЦК Компартії України по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, які мали місце на території республіки в 30-40-х і на початку 50-х років. Було розпочато перегляд архівних документів про так звані “контрреволюційні центри” і “блоки”, антипартиїні групи і ухили, котрі нібито діяли на території УРСР в роки репресій. Завдяки цій роботі тільки за період з липня 1988 р. по жовтень 1989 р. було реабілітовано понад 108 тисяч чоловік, а загалом за період з 1956 до середини 1990 р. в Україні реабілітовано більше 500 тисяч громадян республіки²⁵. Навіть ці цифри, а вони, ясна річ, ще далеко не остаточні, дають уяву про розмах сталінського беззаконня в Україні, політичне життя якої з початку 30-х років визначала сталінська теза про загострення класової боротьби і наявність у радянських республік “повзучих” націоналістичних ухилів.

У наш час процес реабілітації жертв сталінського тоталітарного режиму набирає все більшої сили, маючи неабияке морально-політичне значення для будівництва демократичної правової Української держави. Історична справедливість має бути відновлена у повному обсязі і без будь-яких застережень. На Дніпропетровщині вже переглянуто понад 17 тисяч кримінальних справ і реабілітовано більше 20 тисяч чоловік. Ця непроста, копітка, багато в чому делікатна робота триває.

У даному контексті новий імпульс правовому і всебічному відтворенню подій радянської історії, сталінських репресій дає довгострокова державна програма “Реабілітовані історією”, прийнята у вересні 1992 р. Відповідно до неї у кожній області розгорнулася цілеспрямована робота, кінцева мета якої - поіменно

назвати всіх незаконно репресованих. Засуджуючи багаторічний терор висловлюючи співчуття тим, хто безвинно постраждав, важливо розібратися у причинах і сутності репресивної політики сталінізму, глибоко усвідомити, що трагедія народу не повинна повторитись.

ПРИМІТКИ

¹ Держинський Ф.Э. - председатель ВЧК-ОГПУ.-М., 1977.-С. 364-365.

² Архів Управління служби безпеки України (далі - УСБУ) Дніпропетровської області. - Ф.Н. - Спр. П-22274, П-22306): та ін.

³ Держархів Дніпропетровської обл.-Ф. 1393, оп. 1, спр. 10.-Арк. 10.

⁴ Архів УСБУ Дніпропетровської обл.-Ф. 4, спр. П-22306.

⁵ Див.: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії.-К., 1993.-С. 85.

⁶ Див.: На фронті культури.-К., 1935.-С. 96.

⁷ Архів УСБУ по Дніпропетровській обл.-Ф. 4, спр. П-5048.

⁸ Там само.-Спр.П-14501, 14803.

⁹ Там само.-Спр. П-4724.

¹⁰ Там само.-Спр. П-8099.

¹¹ Там само.-Спр. П-5167, П-7655, П-14083, П-14643.

¹² Там само.-Ф. 1, спр. 14.-Арк. 120.

¹³ Там само.-Ф. 4, спр. П-4675, П-755, П-8206.

¹⁴ Там само.-Спр. П-3825, П-7771, П-13640.

¹⁵ Там само.-Спр. П-3825, П-7770, П-7771, П-7773, П-13640.

¹⁶ Там само.-Спр. П-4728, П-7782, П-13674, П-13899, П-22674.

¹⁷ Там само.-Спр. П-4912, П-4931.

¹⁸ Там само.-Спр. П-2253, П-7125, П-22589, П-24221.

¹⁹ Там само.-Ф. 1, спр. 14.-Арк. 77-83, 107.

²⁰ Див.: Конквест Р. Большой террор//Нева., 1990.-№ 11.-С. 146.

²¹ Архів УСБУ Дніпропетровської обл.-Ф. 1, спр. 14.-Арк. 16; ф. 2, спр. 12.-Арк. 39-41; ф. 4, спр. П-2320, П-7099, П-22605, П-31059; Архів УСБУ Запорізької обл.-Ф. 4, спр. 23749.-Т. 1-5.

²² Див.: XX съезд КПСС и его исторические реальности. - М., 1991.-С. 53; Известия ЦК КПСС.-1989.-№ 11.-С. 48.

²³ Див.: Правительственный вестник. - 1990.-№ 7.-С. 11.

²⁴ Див.: Известия ЦК КПСС.-1989.-№ 11.-С.41-53.

²⁵ Див.: Сторінки історії Компартії України. Запитання і відповіді. - К., 1990ю - С. 180.

**КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ
в 20-х - першій половині 30-х років**

У піднесенні краєзнавства, в розробці його наукових засад в 20-х - першій половині 30-х років важливу роль відігравали архівні установи республіки, які зосередили увагу не лише на розкритті та опрацюванні архівних фондів, а й на розробці важливих проблем регіональної історії.

Одну з першорядних ролей у дослідженні рідного краю відігравали центральні архіви, і, в першу чергу, Центральний архів давніх актів у Києві, навколо якого об'єдналися такі видатні фахівці як М. Грушевський, Й. Гермайзе, В. Міяківський, О. Оглоблін, члени товариства "Нестора-літописця". З ініціативи працівників архіву в другій половині 20-х років була проведена велика робота по опрацюванню фондів монастирів, з'ясуванню наявних у них історико-культурних пам'яток. Особлива увага зверталася на охорону пам'яток матеріальної і духовної культури, що були неоправно втрачені для України¹.

Архівісти провели тематичний розпис документальних матеріалів партій і організацій, які вийшли на політичну арену на початку 20-го століття².

Винятковий інтерес являла діяльність архіву у вивченні і введенні в обіг документів, пов'язаних з визвольною війною українського народу середини XVII ст. Їх планувалось видати окремою збіркою під редакцією Л. Окіншевича³.

Аналізуючи наукові плани Центрального архіву давніх актів, можна помітити наявність в них регіональної тематики, присвяченої

взаємовідносинам України і Польщі в період середньовіччя. На початку 1930 року архівістами розроблялися такі теми як “Королевські привілеї 1502 року корсунським міщанам”, “Надання привілеїв Кременівці в кінці XIV ст.”⁴

По рекомендації Центральної комісії в справах національних меншин при ВУЦВК архівом опрацьовувались матеріали, присвячені історії і культури єврейського населення Волині.

Аналогічну роботу активно здійснювали місцеві архіви, ставши своєрідними осередками краєзнавства в регіонах. Показовою в цьому відношенні є діяльність Полтавського історичного архіву, заснованого в 1928 р. У вирішенні покладених на нього завдань архів спирався на таких відомих істориків як В.Щепотьєв, М.Будзинський, П.Клепацький, М.Гнип та ін. У другій половині 20-х - на початку 30-х років архівістами спільно з місцевими краєзнавцями-аматорами розроблялось чимало краєзнавчих тем. Серед них: “Матеріали до історії славетних полтавців”, “Матеріали для хрестоматій з історії поміщицьких господарств Полтавщини у першій половині XIX ст.”; “Фольклорні матеріали Полтавських губернських відомостей” та ін. Якщо названі проблеми розроблялися досить широким колом фахівців, то одночасно в планах архіву знаходимо теми, розраховані на окремих наукових співробітників. І.Гризла протягом тривалого часу досліджував селянські заворушення на Лубенщині в середині XIX ст. П.Г.Клепацький цікавився магпаськими господарствами на Полтавщині в першій половині XIX ст. В.Щепотьєв прагнув з'ясувати місце і роль родини Репніних в історії та культурі України⁵. Останній до того ж доклав багато зусиль для об'єднання краєзнавчих сил Полтавщини, виступив ініціатором створення

Полтавського наукового товариства при ВУАН, краєзнавчого осередку в м.Полтаві, ряду меморіальних музеїв⁶.

Опрацьовані архівістами Полтави матеріали публікувалися у виданнях історичних комісії ВУАН, кафедри української культури Д.І.Багалія, записках Полтавського інституту соцвиховання, Полтавського наукового товариства при ВУАН⁷.

Краєзнавча тематика посідала помітне місце в діяльності Чернігівського історичного архіву, який зосередив зусилля на виявленні і описуванні документальних матеріалів з історії фабрик і заводів, окремих галузей промислового виробництва. Цілеспрямовано працював в цьому напрямку директор архіву П.К.Федоренко. Ним було введено в науковий обіг маловідомі документи про видатні пам'ятки Чернігова - Спаський собор XI ст. і будинок Лизогубів XVII ст. Інтерес громадськості викликали опубліковані ним же матеріали про театральне життя Чернігова останньої чверті XIX ст.⁸ Характерно, що саме йому належить цікавий за змістом нарис про розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. Він підготував до друку фундаментальну працю "Опис Новгород-Сіверського намісництва 1761 р."⁹

На виявлення і введення в науковий обіг нових, раніше невідомих, матеріалів керівництво архіву орієнтувало місцеві підрозділи. Роменьський архів прагнув з'ясувати розстановку політичних сил у повіті на початку XX ст. Його співробітники підготували оригінальну наукову працю, яка отримала позитивні відгуки фахівців. Ніжинський архів узагальнив документи, присвячені становленню і розвитку преси на Ніжинщині. Стаття, підготовлена архівістом Єфімовським, була опублікована в наукових записках Ніжинського інституту соцвиховання.

Одеський історичний архів займався дослідженням історії спорудження окремих пам'яток архітектури, популяризацією пов'язаних з ними подій. Їх планувалося використати у путівнику по м.Одесі, який передбачалося видати в 1932 році.

Головна архівна управа УСРР запланувала дослідження ряду комплексних краєзнавчих тем з участю всіх державних архівів. 16 жовтня 1931 р. колегія Головуправи звернула їх увагу на необхідність розробки матеріалів з історії фабрик і заводів, надання консультативної допомоги авторам монографічних праць з цієї проблематики. На виконання постанови Харківський історичний архів організував виставку документів і матеріалів про Харківський електромеханічний завод, що як справедливо зауважує Є.М.Скляренко, сприяла приверненню уваги громадськості до історії згаданого підприємства¹⁰.

Наведені факти свідчать про те, що краєзнавча тематика займала одне з помітних місць у діяльності архівних установ України. Підготовлені архівістами матеріали широко публікувались на сторінках преси, наукових записок, збірників, використовувались в учбово-виховному процесі вищих учбових закладів, культурно-просвітницькій роботі серед населення. Разом з тим, у першій половині 30-х років, внаслідок політичних процесів, пов'язаних з наступом на українську інтелігенцію, краєзнавча діяльність архівів почала занепадати. Нові підходи до використання архівної спадщини зводили нанівець наукову дослідницьку роботу, відводили їм роль елементарного сховища документальних матеріалів. Працівників архівів, зацікавлених у розробці краєзнавчої тематики, висвітленні маловідомих сторінок історії України, піддавали необгрунтованій критиці, а ряд з них, необгрунтовано

звинувачених у націоналістичних збоченнях, піддали політичним репресіям.

З акту обстеження Центрального архіву давніх актів у Києві від 3 лютого 1934 р. досвідуємось, що на думку політичного керівництва згадувана установа є притулком “для роботи блоку націоналістично-контрреволюційного табору істориків”¹¹. А захоплення краєзнавчою тематикою, рекомендованою Центральною архівною управою УСРР, як відхід від класових позицій, дрібнотем’ям, нездатним подати історію України в узагальненому вигляді. Своєрідно “проаналізувавши” роботу архіву, комісія рекомендувала звільнити з роботи як “класово-ворожій елемент” ряд провідних співробітників. Серед них: директор архіву О.П.Оглоблін, звинувачуваний у потуранні “буржуазно-націоналістичним елементам”, науковці Тищенко та Баранович за “буржуазно-націоналістичне шкідництво в архіві”, пропаганду націоналістичних настанов М.С.Грушевського, старші асистенти Кокульська і Гришко за “буржуазно-націоналістичну пропаганду, змикання з класовим ворогом”¹².

Подібні рекомендації не викликали здивування О.П.Оглобліна, якому йі до цього не раз довелося відчути тиск з боку офіційних властей. В 1930 році О.П.Оглобліна було заарештовано, позбавлено посад в інститутах народної освіти та народного господарства, Комісії соціально-економічної історії України, яку очолював академік Д.І.Багалій. Після звільнення в 1934 році О.П.Оглобліну довелося пережити т.з. “диспути”, присвячені його науковій діяльності. Н.Д.Полонська-Василенко свідчить, що вони тривали в актовому залі університету три вечори і завершилися неприйнятною

для вченого резолюцією. Його праці були визнані “фашистськими, шкідливими, не науковими, націоналістично-буржуазними”¹³.

В надзвичайно складних умовах працювали й місцеві архіви. З невблаганною періодичністю піддавався перевіркам і політичним чисткам Полтавський архів. Ще в 1925 році було вислано до концтабору в північні райони країни його організатора і першого директора Ліщик-Мартиненка. Така ж доля спіткала його наступника В.Щепотьєва, засудженого у сумнозвісній справі Спілки визволення України¹⁴.

“Визнання” В.Щепотьєва, зрежисовані сценарістами ДПУ УСРР, як одного з керівників Полтавської філії СВУ наклало негативний відбиток на оцінку всієї діяльності не тільки архіву, а й Полтавського інституту соціального виховання, які розглядалися не інакше, як пізові ланки “антирадянської контрреволюційної організації”.

В ході фабрикації процесів “Української військової організації”, “Українського національного центру” було скомпроментовано директора архіву Рибаківа, чия стаття “Криза народництва і тероризм на Україні 1878-1879 рр.” розцінювалась як наслідок поглядів академіка ВУАН Матвія Яворського¹⁵.

Комісія Центральної архівної управи УСРР 1 березня 1934 р. констатувала, що “вся робота Полтавського архіву, починаючи з першого дня його існування, протягом десятка років, була одвертим служінням українському буржуазно-націоналістичному таборові, була виконавцем замовлень української контрреволюції”. Комісія висловила рекомендації: “Обласній архівній управі... звернути особливу увагу на Полтавський історичний архів. Це один з найбагатших своєю документальною базою архівів УСРР. Над його матеріалами особливо попрацювали різноманітні українські

націоналісти. Випекти цю спадщину і поставити документальну базу Полтавського архіву на бойовий пост широкого обслуговування марксистсько-ленінської історичної науки є першочерговим завданням історичного архіву для Харківської обласної архівної управи”¹⁶.

Аналогічним чином лихоманило Чернігівський архів, директору якого П.К.Федоренко інкримінувались “серйозні методологічні збочення” і навіть “політично шкідливі дії”¹⁷. В жовтні 1930 р. П.К.Федоренка було заарештовано у справі Спілки визволення України. Однак висунуті звинувачення були настільки хиткими, що знаного українського історика-архівіста було звільнено з-під варті. 20 серпня 1934 р. його було вдруге заарештовано. У звинувачувальних висновках йому приписали участь у міфічній “українській антирадянській контрреволюційній організації”. Незважаючи на шалений тиск органів державної безпеки, П.К.Федоренко не зрадив своїх життєвих принципів. Вже на першому допиті він з гідністю заявив: “У пред’явленому мені обвинуваченні, вищим себе не визнаю. В жодній контрреволюційній організації, яка б ставила своєю метою ведення боротьби проти радянської влади, я не перебуваю і не перебував. Про існування такої організації мені нічого не було відомо. Я чув про арешти ряду музейних і архівних працівників на Україні, але за що саме їх заарештували я не знаю”¹⁸. Цієї позиції П.К.Федоренко дотримувався й далі.

Але все це не завадило Головній архівній управі УСРР провести “кардинальні” кадрові зміни, докорінно переглянути план наукової роботи.

Як довідуємось з документальних матеріалів, тривалій час “ворожі елементи” “орудували” в Одеському історичному архіві, внаслідок чого були заарештовані і засуджені його директор Багров, старший науковий співробітник Рябінін¹⁹. Після проведення чисток провідні місця в архівних установах Одещини, інших архівів республіки зайняли працівники, що не мали навіть фахової освіти.

З викладеного можна зробити висновки:

- архівні установи України в 20-х - на початку 30-х років активно займалися розробкою краєзнавчих матеріалів, дослідженням важливих проблем регіональної історії;

- провідну роль в активізації краєзнавчої діяльності архівів відігравали відомі українські історики М.С.Грушевський, Й.Гермайзе, О.П.Оглоблін, В.Щепотьєв, П.К.Федоренко та ін.;

- згортання краєзнавчого руху в республіці в першій половині 30-х років обумовило відхід українських архівів від дослідження регіональної тематики, спрямовувало їх зусилля на опрацювання ідеологічно заангажованих тем.

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів Миколаївської області (даліДАМО).- Ф. 88, оп.1, спр. 29.- Арк. 99.

² Там само.-Арк. 98.

³ Там само.-Арк. 99; Полонська-Василенко Н.Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та долі істориків//Збірник на пошану українських вчених, знищених більшевницькою Москвою.-Париж-Чикаго, 1962.-С. 63-69.

⁴ ДАМО.-Ф. 88, оп. 1, опр. 29.-Арк. 104.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 5, спр. 746.-Арк. 35-36.

⁷ ДАМО.-Ф. 88, оп. 1, спр. 29.-Арк. 106.

⁸ Див.: Федоренко П.К. Труна М.М.Кропивницького у Чернігові//Україна.- 1929.-Кн. 36.-С. 95-97.

⁹ Федоренко П.К. Нариси з історії вивчення Чернігівщини//Записки Чернігівського наукового товариства.-Чернігів.- 1931.-Т. 1.-С. 5-38.

¹⁰ Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: историография проблемы. К.-Наукова думка, 1986.-С. 112.

¹¹ ДАМО.-Ф. 88, оп. 1, спр. 29.-Арк. 97.

¹² Там само.-Арк. 100-102

¹³ Полонська-Василенко Н.Д.-Вказ. праця.-С. 25.

¹⁴ ДАМО.-Ф. 88, оп. 1, спр. 29.-Арк. 103.

¹⁵ Там само.-Арк. 103-104.

¹⁶ Там само.-Арк. 107.

¹⁷ Там само.-Арк. 135.

¹⁸ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя//Репресоване краєзнавство.-К., 1991.-С. 251.

¹⁹ Державний архів Одеської області.-Ф. 11, оп. 11, спр. 1346.-Арк. 1.

О.А.Шевчук

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ в 60-80-х рр.

В збереженні української національної культурної спадщини, яскравих і багатовікових народних традицій виняткова роль належить кращим представникам інтелігенції, студентства, робітництва, які в умовах суцільної русифікації України активно і послідовно відстоювали безцінні надбання, створені талантом і розумом минулих поколінь.

Характерно, що на ідеях збереження національної культурної спадщини зростав і поширювався рух шістдесятників, який вже фактом свого існування кинув виклик всевладній та ідеологічно заангажованій системі. Яскравим підтвердженням цього стала діяльність Київського та Львівського клубів творчої молоді, які, незважаючи на протидію місцевих партійних, радянських та комсомольських органів, провели ряд заходів, пов'язаних з вшануванням пам'яті Т.Шевченка, Л.Українки, В.Симоненка, творчі вечори молодих українських поетів¹.

Надзвичайно важливим стало захоплення активу клубів творчої молоді краєзнавством, яке розглядалося ними як реальний крок повернення до власного національного коріння. В кінці 50-х - на початку 60-х рр. з ініціативи Київського клубу творчої молоді було

проведено ряд краєзнавчих експедицій, які охопили регіони Київщини, Полісся, Поділля².

Не можна також переоцінити кроків творчої інтелігенції по створенню самодіяльних ансамблів, хорових колективів, що ставили за мету не лише виявлення та пропаганду кращих зразків українського музичного мистецтва, а й переконливо демонстрували самотність і непересічність культури українського народу.

Одним з перших музичних колективів, які взяли на себе високу місію пропагандиста українського мистецтва, став мандрівний хор "Жайворонок", створений на базі студентської громади Київської консерваторії. Виступаючи в різних населених пунктах, учасники мандрівного хору не тільки виконували призабуті українські пісні, а й вели відверту розмову з аудиторією про стан та перспективи розвитку української мови і культури.

Власні підходи до пропаганди української культурної спадщини виробив інший самотній творчий колектив - етнографічний хор "Гомін" під керівництвом відомого композитора і мистецтвознавця Леопольда Яценка. Останній взявся за благородну справу - відродження багатобарвної за формою і глибокої за змістом української обрядовості. Для цього "Гомоном" безпосередньо в місцях народних гулянь виконувались колядки, щедрівки, демонструвались пошиті самими хористами національні костюми³.

Цілком очевидно, що несанкціоновані культурні ініціативи йшли врозрід з тогочасною політикою, зорієнтованою на ігнорування національних особливостей окремих народів і спрямованою на формування міфічної спільності - радянський народ. Внаслідок цього під тиском владних структур діяльність Клубів творчої

молоді, самодіяльних творчих колективів невинувато згорталася, а їх організатори зазнали різноманітних утисків і переслідувань.

Значно важче було ліквідувати осередки української культури, що групувалися навколо окремих ентузіастів, присвятивших цій справі все своє життя. Так, протягом кількох десятиріч займався виявленням і колекціонуванням безцінних витворів українського мистецтва відомий український скульптор і музейник Іван Гончар. Керівництво спецслужб неодноразово попереджало Міністерство культури України, виконком Київської міської Ради, інші відповідні інстанції про те, що розташована в приватному будинку І.Гончара колекція приваблює “націоналістичні елементи”, за своєю спрямованістю “здатна підживлювати націоналістичні настрої громадян”. Однак, попри всі зусилля, розпорошити і закрити для відвідування згадану колекцію так і не вдалося⁴.

Подібні приклади були непоодинокими. Останнє також засвідчила культурницька діяльність священика з с.Космач Косівського району Івано-Франківської області Василя Романюка. Звертаючись в проповідях до своїх парафіян, він настійно радив не відходити від багатовікових традицій власного народу, не забувати народних звичаїв, підтримувати ремесла тощо. В.Романюк не зраджував проголошених і вистражданих ним принципів. Хата священика нагадувала музей, в якому можна було побачити унікальні зразки українського декоративно-прикладного мистецтва⁵.

За покликанням серця, без будь-якої відчутної підтримки з боку місцевих владних структур зайнявся музейництвом завідувач методичним кабінетом Надвірнянського райвно Скрипник. Збираючи матеріали про письменника А.Могильницького, він

створив цікаву експозицію, яку, не кривчись, демонстрував своїм землякам, і в першу чергу, школярам місцевих шкіл⁶.

Інший напрямок культурницької діяльності зацікавив викладача Донецького медінституту І.Сука, що прагнув зібрати і систематизувати всю літературу про історію України від найдавніших часів до наших днів⁷.

Невдоволення відверто викривленим висвітленням історії України, кон'юнктурним трактуванням окремих подій і явищ, державних діячів послужило причиною виникнення в 60-80-х рр. ряду неформальних об'єднань і гуртків по поглибленому вивченню історичного минулого українського народу. Зокрема, такі гуртки існували в досліджуваній період в Тернополі, Львові, Харкові, інших населених пунктах. Характерно, що подібні гуртки створювались на базі вищих учбових закладів, музейних установ. Досить схильно поставилась до них і учнівська молодь. Учні Мильчицької восьмирічної школи Городоцького району Львівської області створили своєрідний гурток-“вертеп” і засобами самодіяльного театрального мистецтва пропагували маловідомі сторінки національно-визвольних змагань українського народу 40 - першої половини 50-х років.

Було б невірним зводити рух за збереження української національної культурної спадщини 60-80-х рр. лише до окремих несанкціонованих громадських ініціатив, залишивши поза увагою цілий ряд цінних починань, що реалізовувались науковою і творчою інтелігенцією в рамках державних програм, статутної діяльності офіційно зареєстрованих громадських організацій.

Відомо, що на початку 60-х рр. наукова і творча інтелігенція започаткувала велику та багатогранну роботу по увічненню

пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, а також спорудження величного козацького меморіалу на о.Велика Хортиця. Пропозиції, викладені науковцями Академії наук України, членами творчих спілок лягли в основу постанови Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. Цими та іншими наступними документами передбачалось спорудження на території республіки 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень проводирів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя, 14 мармурових меморіальних дошок тощо.

Вражаючим в проектних документах Запорізького філіалу інституту “Укрміськбудпроект” поставав музей-заповідник на о.Велика Хортиця. Десятиметрова скульптура “Козаки в дозорі”, пам'ятник Б.Хмельницькому, М.Кривоносу, І.Богуну та іншим, діорами “Козацька рада”, “Взяття Кафи”, “Корсунська битва”, “Січ у XVIII ст”, етнографічна експозиція мали послідовно розкривати виїняткову роль козацтва в історії українського народу⁸.

Робота по увічненню козацької слави знайшла широку підтримку вчених, митців, численних краєзнавців-аматорів на місцях. Вона стала важливим імпульсом збереження і музеєфікації пам'ятників козащини в різних регіонах республіки. Так, в цей період знову постали на порядок денний питання дослідження, реставрації та охорони пам'яток м.Чигиринна, Суботова і Холодного Яру.

Восени 1969 р. згаданий комплекс пам'яток обстежила спеціальна комісія у складі доктора історичних наук О.Компан, доктора мистецтвознавства Г.Логвина, кандидатів історичних наук О.Апанович, В.Барана, кандидата архітектури С.Кілессо, письменника О.Мпикитенка та інших. В пропозиціях, викладених нею, аргументувалась доцільність і своєчасність оголошення міст

Чигиринна і Суботова містами-заповідниками, а Холодного Яру - національним заповідником-парком, проведення археологічних і архітектурних досліджень Богданової гори в м.Чигирині, спорудження музейного комплексу “Коліївщина”⁹.

На жаль, цінні ініціативи української інтелігенції так і не були на той час повністю реалізовані. 8 січня 1974 р. політбюро ЦК КПУ своєю постановою перепрофілювало Державний історико-культурний заповідник на о.Хортиця в філіал місцевого краєзнавчого музею, визнавши всю попередню роботу “ідейно невтриманою”. Не знайшли своєї підтримки і пропозиції по мм.Чигирину, Суботову і Холодному Яру. Лише 7 березня 1989 р. унікальний комплекс пам’яток постановою уряду республіки був оголошений Державним історико-культурним заповідником¹⁰.

В своїх конкретних ініціативах наукова та творча інтелігенція намагалася спиратися на авторитет масових громадських організацій, провідну роль серед яких відіграло Українське товариство охорони пам’яток історії та культури. Біля витоків створення цієї громадської організації стояли такі національні авторитети як П.Тронько, М.Брайчевський, Г.Головко, К.Гуслистий, Є.Кирилюк, М.Бажан, І.Вільде, І.Ле, М.Стельмах, В.Касіян та інші.

Тому не випадково, що робота секцій та комісії Українського товариства охорони пам’яток історії та культури спрямовувалась, перш за все, на збереження національних реліквій, пам’яток фольклору, етнографії, церковної архітектури тощо. В зв’язку з цим позиція Товариства не задовольняла вище політичне керівництво республіки, яке в своїй постанові від 3 жовтня 1972 р. відзначало, що в роботі громадської організації спостерігається “надмірне

захоплення старовиною”, “ідеалізацією патріархальщини”, “залучення осіб з сумнівною громадською репутацією”.

Не менше роздратування викликала і інша ініціатива активу УТОПК, пов'язана з спорудженням Музею народної архітектури і побуту України. Ідея його створення виникла вже в перші повоєнні роки. Однак зосередженість на розв'язанні інших важливих завдань не дозволила втілити її у життя.

В грудні 1960 р. створити Музей народної архітектури і побуту закликала з шпальт газети “Правда України” письменниця Ванда Василевська. “Стрімко і неперестанно змінюється в наш час, - писала вона, - обличчя села. Нове будівництво приходить на зміну старому, промислове виробництво витісняє ручну працю. Стирається і далі буде стиратися існуюча різниця між містом і селом. Село в тому розумінні, яке у нас ще існує, скоро відійде в сферу історії. Для майбутніх поколінь воно буде легендою, відомою хіба що по літературі і живопису... Коли час не йде, а летить, коли життя міняється так стрімко, чи не є це “без п'яти дванадцять”? Чи не втратимо, чи встигнемо зібрати все те, що зберегти необхідно і що може безповоротно щезнути...”¹¹.

Надзвичайно важливо, що роботі по створенню Музею народної архітектури і побуту передувала велика пошукова і дослідницька робота, яку проводили громадські комісії, створені безпосередньо в областях і районах. Результати такої роботи були досить вагомими. Наприклад, лише громадськими комісіями Зіньківського та Диканьського районів Полтавської області було виявлено в 1969 р. 25 цінних пам'ятників народної архітектури. Досить плідна в науковому плані робота в 1970-1972 рр. сприяла виявленню понад 2

тис. пам'яток народної архітектури, близько 20 тис. етнографічних експонатів.

Розгортання роботи по виявленню та дослідженню пам'яток народної культури наштовхувалось на жорстку протидію ідеологічного апарату ЦК КПУ. Як довідуємось з доповідної записки в ЦК Компартії України від 11 грудня 1972 року, підписаної В.Маланчуком, О.Іващенком, С.Безклубенком в музеї вдалося виявити серйозні “ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки”. Йшлося про “милування патріархальною старовиною”, порушення класових принципів у висвітленні історичного процесу тощо. Однак, незважаючи на серйозну протидію, Український музей народної архітектури і побуту зріс до рівня найважливіх осередків української національної культури¹².

Звичайно далеко не завжди ініціативи громадськості досягали своєї мети. Так, не вдалося численним громадським організаціям, окремим представникам української інтелігенції зберегти у Києві будинок талановитої майстрині української сцени Марії Заньковецької. Не допоміг навіть лист-протест Українського товариства охорони пам'яток історії та культури від 15 січня 1980 року на ім'я першого секретаря міськкому Компартії України Ю.Єльченка. Унікальна пам'ятка була зруйнована. Дещо пізніше, зважаючи на протести громадськості, будинок М.Заньковецької було відновлено. Але споруджений наново, він ніколи не буде тим будинком, що зберігає неповторний подих епохи.

Демократизація радянського суспільства відкрила нові шляхи для реалізації громадських ініціатив. Зокрема, в Києві активно запрацював Український культурологічний клуб, який на своїх засіданнях обговорював гострі і маловідомі сторінки історії

українського народу. У Львові шану земляків здобула діяльність “Товариства Лева”, яке ставило за мету збереження пам’яток історії та культури старовинного міста. З ініціативи його членів були впорядковані окремі меморіальні ділянки Личаківського кладовища.

В другій половині 80-х років були втілені в життя важливі ініціативи громадськості, які протягом десятиріч не знаходили своєї реалізації. Свідченням цього стало прийняття Верховною Радою України “Закону про мови”, оголошення о.Хортиця Національним заповідником, спорудження пам’ятників та встановлення меморіальних дошок на честь відомих діячів українського народу, чії імена були десятиріччями незаслужено забуті.

Таким чином, кращі представники інтелігенції, робітництва, студентства відіграли в 60-80-х рр. важливу роль в збереженні багатовікових традицій українського народу, сприяли його духовному піднесенню в умовах розбудови Української незалежної держави.

ПРИМІТКИ

¹Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х - 80х років.- К., 1995.-С. 19.

²Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства “Меморіал”.-Ф. 103, папка “ПСХ”.-Арк. 111.

³Ященко Л. Відроджуємо в собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

⁴Бажан О.Г. З числа “небажаних осіб”//Краєзнавство.-1994.-№ 1-2.-С. 31-33.

⁵Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. ...Нас повинно об’єднати служіння народові”. Пам’яті Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира//Літер. Україна.-1995.-10 серпня.

⁶Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 131.

⁷Архів Управління Служби безпеки України по Донецькій області.-Спр. 32571-ПФ, т. 1.-Арк. 78.

⁸ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 54.-Арк. 71-82.

⁹Там само.-Спр. 262.-Арк. 25-28.

¹⁰ЗП.-1989.-№ 3.-С. 14.

¹¹Правда України.-1960.-11 декабля.

¹²ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 657.-Арк. 2-3.

III. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

В.І.Гусев

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ЄВСЕКЦІЙ (ВІДДІЛІВ) І ПАРТІЙНИХ КОМІТЕТІВ КП(б)У (грудень 1919- грудень 1920 рр.)

ЦК КП(б)У прийняв рішення про утворення єврейських секцій 18 серпня 1919 р. Перспективи їх діяльності були розглянуті на початку грудня 1919 р. на спільному засіданні Центрального бюро євсекцій при ЦК РКП(б) і Голоvbюро (далі Гb-В.Г) євсекцій при ЦК КП(б)У¹. У меморандумі “Про завдання і постановку єврейської роботи партії” підкреслювалось, що комуністична робота серед єврейських трудящих повинна стати органічною частиною загальнопартійної справи, викладалася програма політичних і культурно-освітніх заходів по залученню цієї частини населення у продуктивну працю по відбудові народного господарства республіки.

У грудні 1919 р. - на початку січня 1920 р. розпочало роботу Гb євсекцій при ЦК КП(б)У. Були затверджені його підрозділи, колегія, центральний друкований орган “Комуністіше фон”, ряд інших газет і журналів. На місяця відправлені перші циркулярні листи, в яких йшлося про посилення “впливу комуністичних ідей і Комуністичної партії між єврейськими робітниками і бідним населенням, що повинно привести єврейські маси до творчої соціалістичної роботи”².

В січні 1920 р. в Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові, Житомирі розпочали роботу бюро евсекцій при губкомах партії. За короткий час вдалося створити ядро секцій: в Одесі - 150-180 чол., в Харкові - 200 і т.д.³ Однією з форм роботи стала організація єврейських комуністичних клубів, бібліотек, читалень, проведення в них різноманітних заходів.

Завдання, поставлені перед ними, були конкретизовані на нараді представників різних міст Радянської Росії, яка відбулася у Харкові в березні 1920 р. У вироблених на ній рекомендаціях, евсекціям, в тому числі на Україні, належало перш за все вести боротьбу з відособленістю, замкнутістю, перешкоджати спробам створення окремих єврейських організацій. Їм необхідно стати апаратом, який "проводить від імені всієї партії агітацію і пропаганду серед широких єврейських робітничих мас і розвиває комуністичну свідомість членів партії"⁴, поповнює свої лави найбільш свідомими робітниками.

Але в процесі розгортання роботи, як зазначалося в прийнятому меморандумі, евсекції могли зіткнутися з непорозумінням доцільності їх існування з боку окремих комітетів КП(б)У. Зверталася увага на те, що недооцінку комуністичної роботи серед євреїв відзначила VII конференція РКП(б)У у резолюції "Про Радянську владу на Україні". Негативне ставлення до колишніх комфарбандівців почало складатися в ряді місць ще під час переговорів про об'єднання, спільної підпільної роботи і особливо давалися взнаки зараз, при переході до мирних умов праці⁵.

Підтвердженням цього були непоодинокі факти. Уже в грудні 1919 р. в ГБ при ЦК КП(б)У надходили сигнали про те, що на місцях виникають конфлікти між парткомками і секціями. "Ми точно

не знаємо інструкції, де і як повинні бути організовані єврейські секції, - писали з Кременчука, - ви повинні нам прислати уповноваженого, який повинен роз'яснити парткому, щоб він визнав євсекцію точними інструктивними вказівками, по-друге, нам самим привезти дані про прийом нових членів в секцію і в яких справах ми самостійні, і як технічно зв'язана секція з парткомом”⁶.

Вичерпної відповіді на подібні запитання не було. Воно було розв'язано в Москві в середині січня 1920 р.⁷. Проте в ЦК КП(б)У повністю не поділяли “точку зору московської конференції (1919 р. - В.Г.) на становище євсекції”⁸, як постанову липневої (1919 р.) наради Комфарбанду з цього питання⁹.

Відчувалася гостра потреба в чіткій інструкції. Її проект, підготовлений керівництвом ГБ, в цілому незабаром схвалений ЦК КП(б)У. В ньому визначалися умови створення цих органів, функціонування виконавчих структур, строки проведення зборів, конференцій, нарад, а також форми діяльності (лекції, мітинги, курси, партшколи для підготовки кадрів і т.п.)

Ця інструкція певною мірою відрізнялася від постанови, прийнятої ЦК в серпні 1919 р. “Про злиття Комфарбанду з КПУ”. Це давало можливість парткомам по-своєму тлумачити її зміст. Полтавський, Подільський губкоми партії вважали, що взагалі не існує потреби в такому підрозділі¹⁰. У Херсоні та Миколаєві спочатку створили секції, але зразу ж розпустили¹¹. Аналогічні факти мали місце в Кременчуці, Одесі, Луганську, Чернігові та інших центрах України.

15 квітня 1920 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про розпуск національних, в тому числі єврейських секції при парткомах і створення при них відповідних відділів агітації і

пропаганди¹². Відзначалося, що дана акція “спрямована не для того, щоб ліквідувати агітаційну і пропагандистську роботу на єврейській або якійсь іншій мові, а виключно на ліквідацію непотрібних паралельних апаратів, щоб у такий спосіб підпорядкувати цю роботу загальнопартійному контролю”¹³.

Наголошувалося, що створювані відділи повинні “слідкувати за партійною роботою даної національності”, “помічати і доповідати комітету про необхідні міри агітаційного і організаційного характеру з метою посилення роботи, “випускати відповідну пропагандистську літературу, проявляти ініціативу в справі проведення різних міроприємств”¹⁴. Вся діяльність нових структур суворо регламентувалася секретаріатом або відповідним відділом парткому.

ЦК КП(б)У направив усім парткомом лист, в якому визначалася структура евідділів при губкомах і повітових комітетах, в містах із значним єврейським населенням, а також коло питань, форми і методи їх розв’язання¹⁵.

Реакція євсекції на постанову ЦК КП(б)У була негативною. На нараді їх представників з Києва, Житомира, Кременчука висловлювалися вимоги про терміновий перегляд постанови, відміну інструкції про розпуск секцій. Про це ж йшлося на засіданнях ГБ 9 і 26 травня 1920 р., в численних листах і заявах у ЦБ при ЦК РКП(б)¹⁶. В них відмічалася поспішність прийняття такого рішення, невиконання завдань, поставлених у грудневому (1919 р.) меморандумі ЦБ і ГБ євсекції.

Але “бойовий” настрій тривав недовго. Вже у другій половині травня 1920 р. євсекціями було заявлено, що час “обговорення і оцінки постанови ЦК про відміну національних секцій і заміни їх

відділами агітації і пропаганди”¹⁷ мінув і потрібно вживати заходів по покращенню політичної роботи серед єврейського пролетаріату. Зверталася увага на участь у відділах комуністів-євреїв, керівництво діяльністю секцій при радянських органах¹⁸.

Розпуск національних секцій і заміна їх відділами в Україні став відомий ЦК РКП(б). 30 травня 1920р. Оргбюро, заслухавши це питання, вказало ЦК КП(б)У на недопустимість відступу від відповідної постанови ЦК РКП(б), без його санкції¹⁹. Українським товаришам було запропоновано надіслати до Москви доповідь з роз’ясненнями мотивів дій і стану роботи серед єврейської робітничої маси²⁰.

Потрібна доповідь з Харкова була отримана на початку червня 1920 р. Проблема існування секції чи відділу в ній кваліфікувалася як “формально-юридичний момент”²¹. А взагалі ЦК КП(б)У стоїть “цілком” на позиції ЦК РКП(б) про необхідність самої серйозної уваги на агітацію і пропаганду серед національних меншин, для чого і виділені відповідні відділи²². Думається, що в Москві вирішили не влаштовувати дискусії з цієї проблеми, надати можливість на практиці перевірити, наскільки виявиться кращою робота з національними меншинами у рамках відділу. Тому постанову ЦК КП(б)У було затверджено.

Звіт керівництва євсекцій (відділів) КП(б)У про роботу з грудня 1919 р. по травень 1920 р. констатує зневажливе ставлення до потреб цих підрозділів, відсутність у парткомів інтересу до проведення ними політичної роботи серед єврейського населення²³. До того ж ГБ не мало сталих зв’язків з губерніями, своєчасно не отримувало інформації з місць, не могло по-справжньому виконувати своїх обов’язків.

Особливу тривогу викликав загальний песимізм рядових членів секцій - єврейських комуністів, які стали відмовлятися від активної роботи в них. Та й трудящі, які нещодавно відвідували організовані секціями мітинги, концерти, втрачали інтерес до цих міроприємств. Якщо їй вдавалося проводити якісь заходи, то вони зводилися до обговорювання одного питання: чого ліквідували євсекцію? Що послідує за цим? Потрібні були радикальні міри, щоб відновити життя секцій. Таке складне завдання їм виявлялося не під силу. Та й постанова ЦК КП(б)У від 15 квітня 1920 р. застала їх зненацька. Чимало з них поспішили розпустити, частина розпалася. ГБ довелося провести засідання, щоб вирішити питання про ліквідацію свого апарату. Це було зроблено, але виявилося, що нікому передавати документацію, бо ще не існував єввідділ ЦК²⁴, який лише 1 червня 1920р. приступив до виконання своїх обов'язків²⁵. Значного покращення в його роботі не відбулося. Доводилося переборювати негативне ставлення парткомів, які вперто не бажали організовувати єврейські органи у своєму складі. Так було в Полтаві, Катеринославі, Миколаєві, Донецьку, Юзівці.

Не зважаючи на труднощі єввідділи комітету КП(б)У продовжували свою діяльність, їх керівний орган при ЦК КП(б)У розглядав стан справ, рекомендував зміцнювати зв'язки з підприємствами, на яких працювали єврейські трудящі, посилювати боротьбу з проявами антисемітизму, роботу з молоддю, жінками, проведення культурно-освітніх заходів.

Єввідділ при ЦК КП(б)У виступив з ініціативою створення в Україні Народного комісаріату в справах національностей. Вона була принципово схвалена Політбюро ЦК у грудні 1920 р.²⁶ Але проблема не знайшла свого розв'язання, як і пропозиція про

проведення безпартійних єврейських робітничих конференцій. Їх дозволили скликати, але тільки в окремих містах, не допускаючи участі в них єврейських службовців²⁷.

Єввідділи змушені були визначити своє ставлення до еміграції, яка в той час набувала неорганізованого характеру. В листі, відправленому у грудні 1920 р. у губкомі партії, ГБ пропонував вести рішучу боротьбу з емігрантськими настроями, викривати тих, хто штовхає на цей шлях, перш за все, бідноту²⁸. Наголошувалося на небезпеці нелегального виїзду з країни, без належного оформлення документів, який організували спритні ділки, сумнівні установи.

Одним з напрямків діяльності єввідділів комітетів КП(б)У стало надання посильної допомоги населенню, яке постраждало від погромів. Значну роботу в цьому проводив спеціально створений Всеукраїнський центральний комітет, який, розуміючи вкрай обмежені можливості Радянської влади, змушений був звернутися до світової громадськості із закликком врятувати від голоду і вимпрання двухмільйонне єврейське населення республіки²⁹. Єввідділи організували компанію допомоги українським євреям з Америки, ряду країн Західної Європи³⁰.

У розв'язанні цих та інших питань єввідділи вступили у суперництво з місцевими організаціями Єврейської Комуністичної партії (П.-Ц.), створеної в серпні 1919 р. У них існували давні принципові розбіжності з ряду питань.

Між обома претендентами на головну роль у єврейському робітничому русі не могло бути її мови про укладення угод про спільні дії. В листонаді 1920 р. ЦБ евсекції при ЦК РКП(б) у циркулярному листі губкомам партії нагадував, що "ідейна

боротьба з цією партією повинна проводитися ще з більшою рішучістю”³¹. Єввідділ при ЦК КП(б)У запропонував не тільки посилювати пропаганду проти екапістів, а й оголосити їх поза законом³².

Боротьба ЄКП(П.-Ц.) проти єввідділів парткомів була такою жорстокою, що ЦК КП(б)У відправив у Головний комітет цієї партії на Україні ультимативний лист, в якому засуджував некоректну форму ведення їх ідейних сутичок з єввідділами, підкреслював необгрунтованість звинувачень останніх в асиміляторстві, опортунізмі і клерикалізмі. Було чітко наголошено, що така діяльність екапістів являється наклепом на КП(б)У³³.

Без сумніву, зробити можна було б значно більше, якби не перешкоди, які намагалися влаштувати єввідділам місцеві парткоми. В Києві, наприклад, довго вирішували справу про доцільність випуску його друкованого органу³⁴, в Миколаєві вважали непотрібною агітацію на єврейській мові, бо “єврейські робітники і по-російському розуміють”³⁵. В Полтаві заборонили проведення зборів єврейських комуністів, бо секретарю губкому не сподобався текст об’яви в газеті. Коли вони все ж відбулися і на них прозвучала гостра критика на адресу партійних керівників, то через кілька днів єввідділ був розпущений³⁶.

Багато зусиль доводилося витратити єввідділам, щоб домогтися відкриття своїх робітничих клубів: у Києві - заборонили без усяких пояснень, в Житоїрі - аргументували можливістю погромів³⁷, в Донецьку - послалися на те, що “червоноармійці будуть кидати каміння у вікна клубу”³⁸, а в Катеринославі заявили, що він “повинен працювати після 6 годин вечора, коли по вулицях ходити небезпечно”³⁹. Єввідділу Волинського губкому партії практично

забороняли все, що він пропонував робити: відкрити газету, організувати мітинги, лекції, створювати відділи в повітах, послати туди інструкторів тощо. У листі завідуючого відділом в ГБ говорилося: “Волгубком пропонує мені дякувати за те, що мені взагалі дозволили утворити відділ в Житомирі, в повітах єввідділи непотрібні”⁴⁰.

Про становище в єввідділах України йшлося на III Всеросійській конференції євсекції у липні 1920 р. На ній, відзначалося, що парткоми КП(б)У легко, а інколи зневажливо, ставляться до цих підрозділів, “незважаючи на неодноразові наполегливі нагадування з боку євсекції”⁴¹, засуджувався розпуск останніх. ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) звернув увагу Оргбюро на те, що “ЦБ може нести відповідальність за єврейську роботу на Україні при наявності чітких директив і інструкцій від ЦК РКП, обов’язкових і для ЦК КПУ”⁴². В кінці серпня 1920 р. вирішено було просити ЦК розіслати інструкцію, яка б передбачала створення єввідділів в усіх губерніях республіки, а також проконтролювати її виконання⁴³.

Ознайомившись із звітом про діяльність єввідділу при ЦК КП(б)У з 15 квітня по 15 жовтня 1920 р. ЦБ підготувало доповідну записку, в якій викладені факти негативного ставлення парткомів до єввідділів⁴⁴.

Прочитавши документ, секретар ЦК РКП М.Преображенський наклав резолюцію: “Тов.Чемеринський (один з керівників ЦБ - В.Г.). Зробіть так. Напишіть все тут викладене у формі Вашого звернення в ЦК КПУ і лише після відповіді його що-небудь постановимо. Так вирішив я і Крестинський”⁴⁵.

5 червня 1920 р. у газеті “Коммунист” та інших партійних виданнях був опублікований циркулярний лист, в якому парткомам

нагадувалося, що евідділи створюються для того, щоб “розвинути саму широку партійну роботу серед єврейських робітників і бідноти, для зміцнення серед них впливу нашої партії. “Заміна євсекцій відділами, - говорилося в листі,- не повинна сприйматися як відмова або послаблення партійної роботи серед трудящих мас національних меншин і євреїв зокрема”⁴⁶.

Але ці роз'яснення не принесли позитивних результатів. 30 червня 1920р. цей же лист знову з'явився на сторінках журналу. В ньому був доданий пункт, у якому евідділам пропонувалося “негайно налагодити апарат і приступити до активної партійної роботи, особливо необхідної у даний момент”⁴⁷. Йшлося про напад Польщі на Радянську Росію і можливі наслідки для єврейських трудящих у випадку поразки Радянської влади.

Та й це нагадування вплинуло не на всі губкоми партії, бо 25 серпня 1920 р. у черговому циркулярі, в якій вже раз, губкомам пропонувалося організувати евідділи агітації і пропаганди, ставитися до них як до органічної частини своєї діяльності, не розглядати “роботу серед єврейських робітників і бідноти як справу другорядну і необов'язкову”⁴⁸.

ЦК КП(б)У змушений був нагадати губкомам, що Комуністична партія “в цілому зацікавлена у розповсюдженні комуністичних ідей серед робітників усіх національностей і мов і найбільш придатними органами для цієї роботи є відділи національних меншин”.

Однак, домогтися докорінних змін у покращенні їх діяльності не вдалося. В грудні 1920 р. евідділ при ЦК КП(б)У зазначав у листі: “...Робота розвалилася... Постійно не вистачає кадрів. У багатьох містах створилося таке становище, що немає майже

жодного активного партійного працівника, і тільки вжиттям самих активних заходів... можливо буде зберегти роботу евідділів"⁴⁹.

Доля більшості з них цілком залежала від парткомів. "У містах, де на чолі парткомів стоять товариші з широким політичним кругозором, робота ведеться більш - менш успішно"⁵⁰, відзначалося у звіті евідділу при ЦК КП(б)У за квітень-жовтень 1920р.

Такими підсумками закінчився перший рік існування есекцій (відділів) у складі комітетів КП(б)У.

ПРИМІТКИ

¹ Російський центр зберігання і вивчення документів повітряної історії (далі РЦЗВДНІ).-Ф. 446, оп. 1, спр. 1.-Арк. 67.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 20, спр. 338.-Арк. 16.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 339.-Арк.216.

⁴ Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1920, 24 марта.

⁵ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 90.-Арк. 2.

⁶ РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 63.-Арк. 17.

⁷ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 338.-Арк. 108.

⁸ РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 5.-Арк. 78.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.-Спр. 63.-Арк. 127.

¹² Коммунист, 1920, 17 апр.

¹³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 339.-Арк. 33.

¹⁴ Коммунист, 1920, 17 апр.

¹⁵ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 338.-Арк. 3.

¹⁶ РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 14.-Арк. 142; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 338.-Арк. 170.

¹⁷ РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 14.-Арк. 142; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 338.-Арк. 170.

¹⁸ Там само.-Арк. 137.

¹⁹ Там само.-Арк. 137.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.-Арк. 2.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.-Спр. 72.-Арк. 46.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 6, спр. 7.-Арк. 120.

²⁷ Там само.-Арк. 118.

²⁸ Там само.-Оп. 20, спр. 338.-Арк. 28.

- 29 Житть національностей, орган Народного комиссарната РСФСР по делам национальностей, еженедельная газета, 1920, 27 апр.
- 30 РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 40.-Арк. 223, 324.
- 31 Житть національностей, 1920, 7 нояб.
- 32 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 338.-Арк. 173-174.
- 33 Там само.-Спр. 339.-Арк. 73.
- 34 Там само.-Спр. 72.-Арк. 50.
- 35 Там само.-Спр. 40.-Арк. 360 об.
- 36 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 72.-Арк. 50.
- 37 Там само.-Арк. 49.
- 38 Там само.-Спр. 63.-Арк. 82.
- 39 Там само.-Спр. 40.-Арк. 268.
- 40 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 20, спр. 339.-Арк. 227.
- 41
- 42 РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 2.-Арк. 127.
- 43 Там само.-Арк. 105.
- 44 Там само.-Спр. 40.-Арк. 292.
- 45 Там само.-Арк. 292 зв.
- 46 Коммунист, 1920, 5 июня.
- 47 Коммунист, 1920, № 3, 30 июня.
- 48 Коммунист, 1920, 1 сент.
- 49 РЦЗВДНІ.-Ф. 445, оп. 1, спр. 72.-Арк. 34.
- 50 Там само.

Н. П. Ставицька

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРИ ВУЦВК

Президія ВУЦВК 29 квітня 1924 р. визнала доцільним створення при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті Центральної постійно діючої комісії¹ в справах національних меншин (ЦК нацмен).

Її апарат у 1924/25 бюджетному році складався з 36 губернських і повітових працівників, а з переходом на трьохступеневу систему управління збільшився до 58. В 1927 р. їй було підпорядковано 173 штатних фахівця².

ВУЦВК і РНК України в постанові від 29 лютого 1928 р. "Про Центральну комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та

16. Історія України

місцеві органи влади в справах національних меншин”, підписаної Г.Петровським, В.Чубарем, А.Буценком³, уточнили її завдання і функції. В ній йшлося про піднесення статусу Центральної комісії та її місцевих органів, конкретизувалися основні напрями діяльності. Відповідно до нього перед ЦК нацмен ставилися завдання:

а) виступати з законодавчою ініціативою в справах національних меншин;

б) збирати, розробляти та узагальнювати матеріали, пов'язані з історією, культурою, побутом тогочасного життя різних національних груп;

в) проводити експедиції, обстеження, опитування з залученням до цієї роботи фахівців різних галузей знань;

г) здійснювати заходи, пов'язані з розвитком національних мов;

д) організовувати культурно-масову роботу серед національних меншин⁴.

У першій половині 20-х років Центральної комісії вдалося провести перевірку в ряді районів компактного проживання національних меншин і відзначити суттєві недоліки, викликані “недостатньо уважним ставленням до національних і релігійних особливостей цього населення”. В обіжнику від 19 серпня 1924 р. за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського та заступника голови ЦК нацмен В.Сударського окружні, міські та районні виконавчі комітети зобов'язувалися надалі будувати свою роботу виходячи з рекомендацій фахівців з урахуванням особливостей історичних та культурних традицій кожної окремо взятої національної меншості⁵.

Реалізація державної політики щодо національних меншин знайшла відображення у нормативних документах Центральної

комісії, в перспективних та поточних планах її роботи. З плану роботи на 1925/26 рік довідуємося про конкретні завдання по вивченню історії, традицій і побуту ряду малочисельних національностей⁶. А ще раніше, в червні 1923 р. ЦК нацмен і Раднацмен при НКО поставили питання перед політичним керівництвом, вищими органами державної влади і державного управління про забезпечення необхідною кількістю кваліфікованих фахівців⁷ роботи по дослідженню польського населення. Це питання обговорювалось ґрунтовно на засіданні Президії ВУЦВК в серпні 1925 року. Члену ЦК нацмен В.Сударському було доручено проінформувати ВУЦВК про хід і результати діяльності в даному напрямку⁸.

Певні здобутки у дослідженні історії та традицій польської діаспори в Україні відзначили учасники V Всеукраїнської конференції польських працівників освіти, яка відбулася восени 1926 р. Водночас вони наголосили на необхідності втілення результатів досліджень в практику організації культурно-освітньої роботи серед польського населення⁹,

В центрі уваги ЦК нацмен знаходилися також питання дослідження німецького населення. Заслухавши на своєму засіданні 29 квітня 1926 р. спеціальну доповідь, вона накреслила розгорнутий план діяльності в даному напрямку¹⁰.

ЦК нацмен підтримала ініціативу професора В.Жирмунського щодо проведення комплексного дослідження німецького населення. Заслухавши інформацію вченого, Раднацмен при НКО 20 жовтня 1926 р. прийняла резолюцію.

“-- питання про подальшу наукову роботу професора В.Жирмунського по вивченню історії, побуту і культури німецьких колоній поставити в президії Укрнауки;

- скласти проект відозви до німецьких вчителів у справі збирання матеріалів ...німецьких колоній;

- надрукувати в бюлетені Народного комісаріату освіти звітний матеріал професора Жирмунського про його наукові відрядження по німецьких колоніях;

- просити Укрнауку включити до свого плану на 1926/27 рік одне наукове відрядження до німецьких колоній України, збільшивши кількість учасників (експедиції) до трьох осіб;

- видати діалектологічну анкету професора Жирмунського за рахунок видавничих сум Раднацмену¹¹.

У середині 20-х років перші реальні кроки були здійснені на шляху вивчення болгарського населення України. Це відзначила, зокрема, Всеукраїнська болгарська конференція, яка проходила з 5 по 10 квітня 1925 р. Враховуючи її рекомендації, спрямовані на підготовку і видання історичної, соціально-економічної та іншої літератури про життя та діяльність болгар в Україні, Раднацмен НКО в грудні 1926 р. розглянув питання про можливість видання дослідження професора Державіна “Болгарите в Украйне и тяхното минало и сегошно”.

Аргументуючи доцільність і своєчасність видання цієї праці перед Раднацменом, науковець Арнаутов відзначав: “Гадаю, що книгу можна надрукувати, оскільки, вона є першим науковим твором в галузі вивчення болгарських колоній... Вважаю, що праця професора Державіна є найбільш прийнятною з усіх праць, що їх досі видано у справі вивчення болгарських колоній України”¹².

Його думку повністю поділив голова Раднацмену Я.П.Ряппо, який назвав працю професора Державіна "цінним вкладом в науково-дослідницьку роботу по вивченню болгарських колоній України". Все це обумовило прийняття рішення про видання узагальнюючого дослідження про болгарське населення України за рахунок коштів Раднацмену¹³.

Дослідження болгарського населення в 20-х роках дозволило здійснити низку практичних заходів. На основі узагальнення матеріалів експедиції, з'ясування мовної ситуації серед болгарського населення були підготовлені і затверджені в 1930 р. Основні правила нового болгарського правопису, схвалені Всеукраїнською нарадою болгарських культурно-освітніх працівників і постановою колегії Народного комісаріату освіти України¹⁴.

Чимало зусиль доклали ЦК нацмен при ВУЦВК та Раднацмен при НКО для організації роботи по дослідженню грецького населення. Ще в 1920 році грецька секція при губнаросвіті в Одесі провела обстеження грецьких колоній в Одеському і Тираспільському повітах, склала про це докладні наукові звіти¹⁵.

На рахунку ЦК нацмен при ВУЦВК організація і проведення дослідження татарського населення в Артемівському, Луганському і Сталінському округах. Ознайомившись 20 травня 1926 р. з інформацією голови комісії Аїізатуліна, ЦК нацмен рекомендувала ширше залучати до цієї роботи відповідних фахівців Татарської республіки, висловила побажання з'язатися з цією метою з Народним комісаріатом освіти ТатарАРСР¹⁶.

В контексті розгортання досліджень національних меншин в Україні, ЦК нацмен при ВУЦВК виняткову роль відводила

співробітництву з Українським комітетом краєзнавства. 16 червня 1926 р. в своїй постанові “Про роботу краєзнавчих організацій в місцях проживання національних меншин” постановила: “Вважати за необхідне приступити до вивчення побуту, історії, культури тощо національних меншин України по лінії краєзнавчих організацій. Просити Український комітет краєзнавства і Раднацмен Наркомосу на одному з найближчих своїх засідань зробити доповідь щодо організаційних форм цієї роботи стосовно національних меншин”¹⁷.

24 червня 1926 р. ЦК нацмен заслухала доповідь відповідального секретаря Українського комітету краєзнавства О.Лазаріса “Про організаційні форми краєзнавчої роботи стосовно національних меншин”. У прийнятому рішенні проведення краєзнавчої роботи серед національних меншин, особливо серед національностей, що не мають в Україні своєї літератури, “визнавалося вкрай бажаним і важливим”¹⁸.

Одночасно вважалося доцільним:

а) залучати до краєзнавчої роботи на місцях весь місцевий актив культурно-освітніх працівників, а також і саме населення;

б) найбільш великим округам виділити з місцевого бюджету кошти на проведення краєзнавчої роботи для менш міцних округів;

в) приступити до видання зібраних вже матеріалів (етнографічних збірників);

г) поставити перед Народним комісаріатом освіти питання про включення до складу Комітету краєзнавства представника Центральної комісії у справах національних меншин, а в місцеві органи представника обласного бюро національних меншин;

д) висвітлювати краєзнавчу роботу серед національних меншин в журналі Українського комітету краєзнавства, а також в республіканському та національному (органах) друку;

є) виділити до складу Українського комітету краєзнавства представника Центральної комісії у справах національних меншин і доручити йому розробити план своєї роботи¹⁹.

22 липня 1926 року представник ЦК нацмен в Українському комітеті краєзнавства С.Ялі доповів конкретний план дій, підпорядкованих комісії центральних та місцевих органів²⁰.

Розроблений ЦК нацмен і УКК план краєзнавчої роботи знайшов відображення в обіжнику всім окрбюро та округовим краєзнавчим організаціям. Його підписали заступник голови Центрального комісії у справах національних меншин Піотрович та відповідальний секретар УКК Лазаріс. В ньому, зокрема, говорилося: “На підставі постанови ЦК нацмен від 24 червня 1926 року по доповіді УКК, яка визнала краєзнавчу роботу серед національних меншин за дуже важливу, цим пропонуємо поставити це завдання одним із своїх чергових міроприємств²¹.”

Аналізуючи спільні документи ЦК нацмен та УКК можна помітити певну заідеологізованість порушених в них питань. Водночас, надзвичайно важливо відзначити, що з комплексу досліджень не випадали питання етнографії і побуту національних меншин, інші важливі проблеми, пов’язані з їх історичним минулим і традиціями.

Аналогічні контакти були встановлені ЦК нацмен з Всеукраїнським археологічним комітетом. Українською комісією охорони пам’яток та ін. Спільними зусиллями комісії та Українського комітету охорони пам’яток культури була проведена

масштабна експедиція по обстеженню пам'яток єврейської культури в округах Правобережної України, результати якої 18 січня 1928 р. схвалив народний комісар освіти М.О.Скрипник²².

За пропозицією ЦК нацмен при ВУЦВК, Раднацмену при НКО ряд унікальних пам'яток національних меншин був взятий під охорону держави. Постановою колегії Наркомосу від 22 грудня 1928 р. пам'ятником республіканського значення оголошувався будинок стародавньої синагоги в Погребищах Бердичівської округи²³.

Без попередньої згоди НКО заборонялося проводити перебудову, реставрацію пам'ятки, догляд за якою було покладено на Український комітет краєзнавства та Київську крайову інспектуру. При цьому не виключалася можливість передачі синагоги у користування релігійній громаді при умові збереження історико-культурної цінності пам'ятки.

Обґрунтовуючи необхідність збереження і пропаганди нерухомих і рухомих пам'яток історії та культури ЦК нацмен та Раднацмен активно ставили питання про необхідність створення Центрального музею національних меншин України. Заступнику голови Раднацмену Макогону вдалося заручитися підтримкою Укрнауки, яка обіцяла на 1928/29 бюджетний рік виділити необхідні субсидії. Водночас передбачалося створення спеціальних відділів, присвячених окремим національним меншинам, в окружних музеях. Польський відділ планувалося сформувати при Волинському окружному музеї, німецький - при Волинському та Одеському окружних музеях²⁴.

Завдання згуртування кращих наукових і культурних сил з числа національних меншин, належної організації їх творчої праці

обумовили пошуки нових нетрадиційних форм роботи серед малих народів. Це особливо стосувалося тих національних меншин, які не мали в Україні території компактного проживання. В 1921 р. за поданням Латвійського бюро при НКО було організовано показовий латиський клуб, згодом реорганізований у Центральний латиський народний будинок освіти. При ньому діяли бібліотека, політичний клуб, історичний гурток та інші підрозділи. У стінах Народного дому регулярно читалися лекції з актуальних питань історії та культури латиського населення. Цікавими, на наш погляд, є підготовлені активістами Народного дому довідки про латиське населення в Україні, присвячені найбільш визначним діячам латиського народу²⁵.

Набутий латиським Народним будинком освіти досвід знайшов позитивну оцінку і відіграв важливу роль у розгортанні аналогічної роботи серед інших національних меншин.

В 1925 р. ЦК нацмен та Раднацмен виступили з ініціативою відкриття у Києві в 1925 р. Будинку народів сходу, який би являв собою своєрідний центр, що об'єднував навколо себе малочисельні східні народи²⁶. Будинок народів сходу, виконуючи ряд функцій: економічних, правових, культурно-освітніх, не залишав поза увагою питання дослідження малочисельних етнічних груп. Зібрані та узагальнені ним матеріали, не втратили свого наукового значення і сьогодні, можуть бути використані на сучасному етапі розвитку Української держави.

Найбільш активно в рамках діяльності Будинку народів сходу працювали корейська, китайська, грецька, тюрксько-персо-татарська колонії, які поширювали свою роботу далеко за межі Києва, мали

тісні зв'язки з різноманітними організаціями на території Радянського Союзу і за кордоном.

Важливу роль у становленні Київського будинку народів сходу відіграли його голова Біт-Шумун, секретар-Согомонян, члени правління: Бухман, Ханаміров, Окроперідзе, Біт-Каяю, Дан-Су-Як та ін.²⁷.

Викладене дозволяє зробити висновок, що в 20-х роках в ході реалізації державної національно-культурної політики Центральною комісією в справах національних меншин при ВУЦВК, Раднацменом при Народному комісаріаті освіти, їх місцевими органами була проведена значна робота по налагодженню наукових досліджень національних меншин, активізації їх державних та громадських форм, формуванню методичної та матеріально-технічної бази для підготовки висококваліфікованих фахівців.

ПРИМІТКИ

¹ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 2.-Арк. 63.

² Там само.-Спр. 252.-Арк. 15 зв.

³ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 1.-Арк. 146.

⁴ Там само. - Арк. 146 зв. - 147

⁵ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 28.-Арк. 24-26.

⁶ ДАКО.-Ф. 112, оп. 1, спр. 1137.-Арк. 91.

⁷ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 2, спр. 1767.-Арк. 32.

⁸ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 3.-Арк. 38.

⁹ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 150.-Арк. 69-70.

¹⁰ Там само.-Спр. 161.-Арк. 49.//Ф. 166, оп. 6, спр. 1163.-Арк. 8.

¹¹ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 6, спр. 709.-Арк. 54.

¹² Там само.-Арк. 51 а.

¹³ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 6, спр. 709.-Арк. 51.

¹⁴ Бюлетень Народного комісаріату освіти України.-1930.-№ 55.-Арк. 2.

¹⁵ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 2, спр. 617.-Арк. 4.

¹⁶ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 158.-Арк. 88.

¹⁷ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 159.-Арк. 94 зв.

¹⁸ Там само.-Арк. 116.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.-Спр. 160.-Арк. 32.

²¹ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 156.-Арк. 7.

²² ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 8, спр. 40.-Арк. 4.

²³ Бюлетень Народного комісаріату освіти України.-1929.-№ 2.-Арк. 4.

²⁴ ЦДАВО України.-Ф. 413, оп. 1, спр. 353.-Арк. 35.

²⁵ Там само.-Ф. 166, оп. 2, спр. 616.-Арк. 17.

²⁶ ДАКО.-Ф. 112, оп. 1, спр. 1164.-Арк. 57.

²⁷ ДАКО -Ф. 112, оп. 1, спр. 1164.-Арк. 58-59.

А.І.Кудряченко

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЛАШТУВАННЯ НІМЦІВ УКРАЇНИ

Україна, здобувши вистраждану незалежність, розпочала зведення будівлі цивілізованої держави. В її межах проживають десятки національностей, в тому числі німці - спадкоємці попередніх поселенців, 38 тисяч громадян¹. Це менше однієї десятої тієї кількості, яка проживала за часів проведення політики коренізації. В межах колишнього Радянського Союзу, або ж нинішніх кордонах СНД, згідно із даними перепису 1989 р., мешкало понад 2 млн.громадян німецької національності². Зараз йде відтік, виїзд чималої кількості громадян німецького походження. В 20-ті роки майже 40% громадян німецької національності, що проживали в кордонах СРСР, знаходились на українській землі. Тому природнім постає питання: чи існує майбутнє німців України? Чи можливе більш сприятливе становище нащадків таких працелюбних, старанних, миролюбних трударів у нашій державі? Відповідь на це повинна бути стверджувальною. Проте практика творення міжнаціональних, міжетнічних стосунків - завдання з багатьма невідомими.

Відомо, як важко, з значним запізненням проходила реабілітація безвинно постраждалих народів колишнього Радянського Союзу. Дуже довгий час, починаючи з 1941 р. до 1987 р. у засобах масової

інформації колишнього Радянського Союзу практично не було публікацій по історії, культурі, традиціях, проблемах громадян німецького походження. А якщо повідомлення й траплялись, то це були або браві повідомлення про передовиків виробництва, або ж розгромні статті “про відщепенців”, що вирішили виїхати на постійне проживання до ФРН.

В межах північної території України наприкінці 30-х років проживало 550 тис. німців³. Вони з давніх часів селилися тут. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в ході реалізації указів від 1762-63 рр. імператриці Катерини II⁴. Освоюючи вільні та виділені землі, переселенці наполегливою працею сприяли просуванню країни на шляху прогресу. В ХХ ст. німці разом з іншими народами пережили тяжкі випробування: дві світові війни, революційні потрясіння, громадянську війну та дві насильницькі депортації. В 20-ті - на початку 30-х рр. під час політики коренізації, звичайно, були здійснені деякі заходи на шляху задоволення потреб їх національно-культурного розвитку. Однак сталінська тоталітарна машина злочинно розтоптала ці здобутки. Німців, як і ряд інших народів бувшого СРСР, було поставлено поза законом.

Назвемо лише деякі рішення кінця 30-х - початку 40-х рр., на підставі яких офіційна влада здійснювала злочини. Постанова Раднаркому СРСР 1939 р. “Про виселення з УРСР і господарське влаштування в Карагандинській області Казахської РСР 15000 польських і німецьких господарств”, постанови 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) “Про німців, які проживають на території Української РСР” та ДКО СРСР “Про переселення німців із Запорізької, Сталінської і Ворошиловоградської областей”. До серпня 1942 р.

майже все німецьке населення було виселене з території України в східні райони колишнього Союзу ⁵.

А далі після виселення відомо: дорослих чоловіків - усіх поголовно в ГУЛАГ (брали, до речі, й жінок з підлітками), решту - на спецпоселення з тавром "фашисти". У нещодавньо опублікованих документах НКВС кількість спецпереселенців німців на жовтень 1946 р. становила 774178; мобілізованих - 121459; фольксдойче - 2681 ⁶. Вислалися німці України й до рейху. За передвоєнні та воєнні роки потрапило туди їх близько 200 тисяч ⁷.

Надто тривалій період не аналізувались, замовчувались факти насильницької депортації не лише німців України, Криму, а й Поволжжя, Москви, Ленінграду, Кавказу, ствердження, що переселення було життєво необхідним. Драматизм ситуації поглиблювався й тим, що радянські німці у свідомості багатьох людей асоціювались з фашистською Німеччиною. До цього підштовхувала пропаганда.

Не принесла німцям СРСР очікуваного визволення й перемога над фашистською Німеччиною. Правда, до кінця 1947 р. трудармія була в основному демобілізована, більшість німців отримала дозвіл повернутись на ті місця, з яких їх вислали в 1941 р. Але 28 листопада 1948 р. було прийнято новий Указ Президії ВР СРСР, в якому говорилось: "...німці, калмики, інгуші, чеченці, фіни, латиші та ін. переселені в надані райони навечно і... виїзд їх з місць поселення без особливого дозволу органів МВС карається каторжними роботами до 20 років" ⁸.

13 грудня 1955 р. Президія ВР СРСР прийняла Указ "Про зняття обмежень в правовому становищі з німців та членів їх сімей, що знаходились на спецпоселенні". Указ дозволяв зняти з

спецобліку як спецпоселення, так і звільнити від адміністративного нагляду органів МВС німців і членів їх сімей, виселених на спецпоселення в роки Великої Вітчизняної війни, а також німців - громадян СРСР, котрі після репатріації з Німеччини були направлені на спецпоселення. Одночасно другий пункт цього ж Указу стверджував: "Встановити, що зняття з німців обмежень по спецпоселенню не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, що вони не мають права повертатися в місія, звідки вони були виселені" ⁹.

Дозвіл на повернення в рідні місця німцям СРСР (в тому числі й вихідцям з України) було надано лише в 1974 р. Проте до середини 80-х рр. німцям Радянського Союзу чинились всілякі перепони, заборонялась прописка в ряді регіонів СРСР: Прибалтиці, Калінінградській області РРФСР. Стримувалось переселення також і на Україну.

В сьогоденній Росії, республіках Середньої Азії, в Казахстані проблеми німецького етносу вирішуються дуже складно. З них не знято відчуття людей другого сорту, їх позбавляють надії на повне відновлення прав та компенсації.

В Україні, на відміну від інших держав СНД, ряд питань, пов'язаних з реабілітацією і поверненням громадян німецького походження на місця їх попереднього поселення вирішуються більш успішно, закладаються підвалини для цивілізованого вирішення у майбутньому всього комплексу питань. Верховною Радою України прийнятий закон "Про національні меншини в Україні", створено Українсько-німецький фонд, проводиться в життя ряд заходів. Ведеться відповідна роз'яснювальна робота на місцях.

Слід також визначити детерміновані, економічні чинники, які враховувались керівництвом України та південних областей при прийнятті рішень щодо розміщення переселенців німецького походження. Адже на півдні України показник забезпечення сільських жителів сільгоспугіддями майже в два рази вище аналогічних показників у республіці в цілому. Водночас по таким трудомістким галузям, як виноградарство, плодоовочеві та бахчеві культури в Херсонській та Миколаївській областях показник забезпечення людськими ресурсами вдвічі нижче. Цей регіон має сприятливі кліматичні умови (175-190 днів із середньодобовою температурою вище 10°C). частина угідь зрошувального землеробства тут не використовується (не має змоги) для відповідного розвитку трудомістких галузей.

В останні роки господарство цих областей, як і всієї України, переживає серйозні труднощі. Поряд із загальними (падіння обсягів виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, інфляція, дефіцит споживчих товарів, порушення господарських зв'язків тощо) тут є ціла низка специфічних проблем, викликаних здебільшого, наявною демографічною ситуацією, зокрема статево-віковою структурою сільського населення, яка не обіцяє "сплесків" найближчими роками.

Особливо скрутне становище склалося в окремих районах Херсонщини й Одещини, де демографічна криза сягнула критичної межі. В Одеській області, наприклад, питома вага старшого за 50 років населення у містах становить 23%, а в селі - 33%. Кожний четвертий сільський житель - пенсіонер. За даними обласного управління статистики, приріст населення області тримається тільки за рахунок міграційних процесів. Загальний рівень зайнятості у

господарському комплексі області сягнув 93,6%, а це значить, що резерви робочої сили практично вичерпані.

У цьому зв'язку реалізація в повному обсязі програми переселення на територію південних областей України громадян німецької національності, активного залучення їх до господарського життя (сільське виробництво, промисловість, соціальна сфера, зовнішньоекономічна діяльність, підприємництво) дозволяють сподіватися на позитивні наслідки.

Повернення частини німецьких сімей у сільські райони південних областей України могло б прислужитися відродженню традиційного землеробства й тваринництва, переробних галузей АПК, розвитку інших виробництв.

Ефективність виробничої діяльності в АПК регіону буде багато в чому визначатися умовами, формами й методами господарювання. Вони повинні не накидатися "згорі", а визначатися самими переселенцями. Враховуючи наявний досвід, а також нові тенденції в АПК України, можна передбачити, що провідними типами ведення сільськогосподарського виробництва в областях регіону будуть фермерські або невеликі колективні господарства за умов забезпечення їх у необхідному обсязі фінансовими, матеріальними та енергетичними ресурсами, - засобами малої механізації.

Виходячи з попередніх розрахунків, найбільшій за чисельністю контингент репатріантів готова прийняти Одеська область, значна частина яких буде зайнята в галузях АПК. Проте орієнтація лише на аграрний потенціал недостатня. Для працевлаштування решти німців-переселенців необхідно буде створити нові робочі місця у промисловості, будіндустрії.

На думку спеціалістів, найдоцільнішими здаються три напрями трансформації промислового комплексу Одеської області.

Перший - створення нових поселень з набором промислових виробництв переважно товарів народного споживання, які потребують високої технологічної та виконавчої дисципліни й використовують найсучасніші ресурсозбережні технології.

Другий - організація у місцях компактного розселення репатріантів своєрідних "дублерів" ряду одеських машинобудівних заводів трудомісткого профілю (верстат- й приладобудування, будівельно-шляхового машинобудування, інструментальної промисловості тощо).

Третій - будівництво у німецьких поселеннях підприємств виразної експортної спрямованості - з орієнтацією на ринок Німеччини. У створенні подібних виробництв, певне, виявлять зацікавленість фірми й банки Німеччини.

Прогноз очікуваної кількості переселенців до Одеської області дав можливість облвиконкому визначити приблизні обсяги додатково необхідних будівельних матеріалів й шляхи їх забезпечення. Намічено, зокрема, здійснити заходи по збільшенню виробництва стінових матеріалів. Серед них - завершення будівництва Орловського цегельного заводу потужністю 60 млн.умовних штук цегли на рік; продовження реконструкції Кодимського цегельного заводу з приростом потужності 25 млн.ум.шт.цегли на рік; створення нових потужностей виробництва керамічної черепиці на базі Кучурганського цегельного заводу й цегли з комірчастих бетонів на Кучурганському родовищі пісків, цементу - до 2 млн.т на рік - на базі Червоноокнянських родовищ вапняків.

У промисловості Миколаївської області можливими ділянками використання праці громадян німецької національності слід вважати будіндустрію, підприємства по переробці сільськогосподарської сировини й, можливо, навіть невеликі підприємства машинобудування наукоємкого профілю. Тут вже є конкретні плани. Аналогічні розробки існують також і в інших областях.

Можна впевнено стверджувати, що територіально-економічний аналіз не дає сумнівів у доцільності залучення допоміжних трудових ресурсів на Південь України. Тому нагальність вимог до здійснення проектів переселення переходить в площину комплексного вирішення проблем розміщення, влаштування німців-переселенців з інших країн СНД. При цьому необхідно бачити всі скрути німців (як і інших народів), потребу внутрішнього задоволення, повної реабілітації тих, кому була завдана у свій час травма.

Важливе місце мають зайняти питання компактного розселення німців, забезпечення відповідними промисловими, сільськогосподарськими потужностями, сучасною інфраструктурою та соціальною базою. Створення нормальних умов для життя, праці, відпочинку, навчання, задоволення культурно-етнічних потреб - запорука успішного здійснення цього широкомасштабного, важливого проекту.

Аналіз законодавчих актів суверенної України, що торкаються міжнаціональних відносин, підтверджує, що вони можуть стати доброю базою для виваженої політики в цьому напрямі ¹⁰. Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство України у справах

національностей та міграції. При міністрстві функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України.

Держава гарантує всім громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Україною гарантуються всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, користування й навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації та ін.

У державному бюджеті України передбачаються асигнування на розвиток національних груп.

Систематичну роботу державних органів по підготовці та переселенню громадян німецького походження започаткував Указ Президента України від 23 січня 1992 р. за №51 "Про утворення Українсько-німецького фонду". Фонд створюється для організації та фінансування заходів по поверненню депортованих німців у місця їх історичного проживання на території України, а також сприяння соціальному, економічному та культурному розвитку областей України, в які вони повертаються. Фонд взаємодіє з міністерствами, іншими центральними і місцевими органами державної влади та управління України, підприємствами, установами й організаціями усіх форм власності.

Українсько-німецький фонд акумулює фінансові і матеріальні ресурси, інвестує їх у програми, проекти; бере участь у створенні і

розвитку сільськогосподарських, промислових підприємств і інших організації; купує житлові будинки, фінансує будівництво будинків, інших споруд для потреби влаштування переселенців. На Фонд покладені завдання по фінансуванню професійної підготовки і перепідготовки в Україні і за кордоном осіб німецької національності, програм мовного навчання і національно-культурного розвитку громадян у місцях переселення. За рахунок своїх коштів Фонд може відряджати у зарубіжні країни громадян України для навчання, стажування, вивчення передового досвіду у центрах науки і культури.

Уряд України для цієї мети виділив відповідні кошти. Фондом разом із державними відомствами була розроблена Концепція програми організованого переселення німців на Україну¹¹. Над розробкою Концепції працювали Київський інститут "Гипроград", РПС, кілька фірм ФРН. По прогнозам до 2000 р. очікується переселення на Україну біля 400 тис. громадян німецького походження¹².

В областях та районах, приймаючих переселенців, підкреслює генеральний директор Українсько-німецького фонду Е.І.Лір, були обстежені міста й села, де в свій час проживали етнічні німці, визначені місця їх можливого розселення. Існують місцеві розробки навіть селищних Рад, звернення господарств районів¹³. У Херсонській області, наприклад, під переселення закладені серйозні економічні розрахунки. Тут готові прийняти й компактно розселити до 2000 р. 120 тисяч чоловік. Але що характерно? Це те, що ні тут, ні в інших районах ніхто не ставить питання про звільнення "життєвого простору" від місцевих жителів, - підкреслює голова республіканського товариства "Відергебурт" М.К.Айрих¹⁴.

Аналогічні проробки, розрахунки є й в інших областях. Доречно зауважити, що на початку роботи Фонду мова йшла про готовність 6-ти, потім 7-ми, то тепер 9-ти областей України прийняти переселенців, готуються відповідні розрахунки.

Згідно із домовленістю на міждержавному рівні між Україною і ФРН, уряд, ряд фірм останньої надають діяльну підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД на Україну. Цю підтримку й конкретні заходи Німеччина здійснює з огляду на великий потік переселенців та бажаючих виїхати до країни, яка є ядром німецького етнополітичного організму.

Лише в 1991 р. в Німеччину переїхало 220 тисяч переселенців, з них - 150 тисяч з бувшого Радянського Союзу. За останні три роки Німеччина прийняла понад 1 млн.німецьких переселенців з країн Східної та Південно-східної Європи¹⁵. У об'єднаній Німеччині виникло чимало проблем у сфері забезпечення житлом та робочими місцями, а також в зв'язку з напливом емігрантів, що претендують на статус політичного біженця.

Німеччина стала приваблюючим центром етнополітичного організму громадян німецького походження. В Польщі, наприклад, ця кількість після досягнення єдності Німеччини подвоїлась¹⁶.

В силу великого напливу переселенців та внутрішніх труднощів у ФРН уряд дотримується тези про надання допомоги етнічним німцям інших країн за умов "допомоги заради самопомоги". Це означає, як роз'яснює уповноважений Федерального Уряду Німеччини у справах переселенців д-р Хорст Ваффеншміт - парламентський статс-секретар у Федеральному міністерстві внутрішніх справ, що уряд останньої хоче і в майбутньому вести

адресну допомогу для громадян німецького походження, які проживають компактно в країнах СНД.

Така допомога по своєму обсягу, роз'яснюється в листі ФРН, повинна залежати від кількості німців, що будуть проживати в такому районі. Д-р Хорст Ваффеншмідт оцінює як "хороші" та "перспективні" можливості для переселення німців із країн СНД на південь України.

Уряд Німеччини виділив вже 53 млн.німецьких марок¹⁷, які підуть на забезпечення переселенців робочими місцями, житлом тощо. Німецькі фірми збудують на Україні малі заводи, підприємства, поставлять оргтехніку та інше обладнання.

На кінець 1992 р., згідно із контрактом з німецькою фірмою "ДА" - Українсько-німецькому фонду виділені 1000 контейнерів-будинків. Ряд організацій України провів монтаж під ключ житлових котеджів, контейнерів-будинків. Це дало можливість у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях розпочати будівництво 12 постійних житлових поселень для приїжджаючих. За півтора роки роботи Фонду на Україну переїхали і розмістились в належних умовах 1500 переселенців. Із них 600 чоловік в Херсонській області¹⁸.

Організації та фірми ФРН допомагають Фонду, областям України у вирішенні як невідкладних, так і перспективних завдань. Втілюється в життя домовленість про організацію та оснащення необхідною технікою, механізмами двох будівельно-монтажних організацій; проводиться стажування, підготовка у Німеччині майбутніх фермерів, спеціалістів. Інститутом Гете виділена квота в 45 стипендій для студентів із числа етнічних німців-переселенців.

Німецька сторона бере участь в організації відпочинку й оздоровленні дітей, реставрації і відкритті культових приміщень, організації гуманітарної допомоги. Але це лише початок великої і надто важливої спільної роботи.

Здійснення такої масштабної програми переселення репатріантів потребує значних капітальних вкладень. За розрахунками Одеського облвиконкому (1992р.) капітальні витрати на одного переселенця разом з облаштуванням, створенням необхідних робочих місць, інфраструктури і об'єктів соціально-культурної сфери коливаються від 0,45 до 0,7 млн. карбованців. Уряд Німеччини оголосив про свою готовність, починаючи вже з 1992 р., надавати всіляку, в т.ч. фінансову, підтримку здійсненню переселення німців на Україну (як і у відновленні республіки німців Поволжжя).

Ймовірні вкладення банків та федерального уряду в цю справу в Україні оцінюються у 26-40 млрд.крб. Це становитиме 22% загальної вартості програми. Основну частку - (70%) програми доведеться витратити держбюджету.

Аналізуючи комплекс проблем, пов'язаних з репатріацією німців, як і інших національних меншин та етнічних груп, слід розглядати їх як відновлення історичної справедливості і невід'ємну норму функціонування демократичної держави. Подолання тяжких наслідків недавнього минулого має довести реальність цивілізованого шляху, по якому йде незалежна Україна.

ПРИМІТКИ

¹ Див. докладніше в: Национальный состав населения СССР; По данным всесоюзной переписи населения 1989 г./Гос.ком.СССР по статистике. М., Финансы и статистика. 1994 - С. 12.

² Там само. С. 5.

³ По підрахунках автора на підставі: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги (АН СССР Ин-т истории СССР) сост. Н.А.Араловех и др. М., 1991.-С. 85, 94, 97, 98.

⁴ Див. докладніше: История немцев России в документах. М. 1993.

⁵ Кудряченко А.І. Доля німців України //Трибуна. 1993. № 6.- С. 26.

⁶ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия. М., 1992.¹

⁷ Марков К.А. Переселенцы и их организации в Западной Германии. Днепронетровск. 1992.-С. 5.

⁸ Фитц А.В. Боль в наследство. Советские немцы. История через судьбы. Ташкент. 1990.-С. 17.

⁹ Фитц А.В. Боль в наследство. Советские немцы. История через судьбы. Ташкент. 1990.-С. 28-31.

¹⁰ Закон України "Про національні меншини в Україні". К., 1992.

¹¹ Матеріали Українсько-німецького фонду.

¹² Известия. 1992, 5 фев.

¹³ Газета Deutscher Kanal: Німецький канал. 1993, шоль-авг. № 6-7.

¹⁴ Айріх М.К. До чого прагнуть німці України //Політика і час. 1992, № 6.-С. 67.

¹⁵ Українсько-німецький фонд. З листа Уповноваженого урядом ФРН у питаннях переселенців. 1992.

¹⁶ Українсько-німецький фонд. З листа Уповноваженого урядом ФРН у питаннях переселенців. 1992.

¹⁷ Известия. 1992 - 4 нояб.

¹⁸ Німецький канал. 1993, шоль-авг. № 6-7.

IV. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

В. А. Войналович

ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В КІНЦІ 50-х - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр.

Переважає більшість дослідників проблем державно-церковних відносин стверджує, що зазначений період посідає особливе місце в загальній акції поборювання релігії і Церкви в Україні, здійсненої атеїстичним режимом. Масове закриття церков і монастирів, духовних навчальних закладів, зняття з реєстрації священнослужителів, виконавчих органів релігійних громад були звичним явищем тогочасної дійсності.

Симптоми нового курсу у відношенні Церкви виявили себе ще на початку 50-х років. В періодичній пресі з'явився ряд статей з закликами до посилення антирелігійної пропаганди, ідеологічний базис якої був обґрунтований у постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. "Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення". Констатуючи факт активізації діяльності Церкви, партійна директива недвозначно наголошувала на необхідності реалізації цілого комплексу пропагандистських заходів антирелігійного спрямування, висувала відповідні вимоги перед партійними і радянськими органами, громадськими організаціями, культурно-освітніми закладами¹. Щоправда, через 4 місяці (10 листопада 1954 р.) у новій постанові ЦК КПРС "Про помилки у

проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення” відверто засуджувались свавілля і приниження віруючих та духовенства, якими супроводжувались антирелігійні кампанії². Проте призупинення наступу на Церкву та певна “лібералізація” релігійного життя тривали недовго. Їх поступове згортання співпадає з часом завершення суперництва угруповань у вищих ешелонах партійної влади, що мало місце після смерті Сталіна, та остаточним визначенням змісту політичного курсу радянського режиму.

Як справедливо відзначав відомий дослідник історії російського православ'я Д.В.Поспеловський, “не більш м'яка листопадова постанова, а більш жорстка липнева стала основою політики держави у відношенні до Церкви”, як це “часто буває з політичними системами, заснованими на примусі і несправедливості”³.

В умовах всезростаючих потреб антирелігійної політики державу не могли задовольнити ні численні цикли лекцій, ні спеціальні курси з питань атеїзму, що стали обов'язковими в учбових закладах, ні індивідуальна робота з віруючими і священниками, спрямована на їх відвернення від релігії і Церкви. Нові завдання вимагали більш рішучих заходів і, в першу чергу, тих, які б підірвали економічний стан та матеріальну базу релігійних інститутів, дали б можливість ліквідувати “гнізда релігійного мракобісся”, якими були названі православні монастирі. З огляду на це, цілком логічною стала постанова Ради Міністрів СРСР від 16 жовтня 1958 р., у відповідності з якою вводився підвищений податок на продаж свічок, культового інвентаря і практично унеможливлювалось подальше існування багатьох храмів, релігійних громад, свічних заводів, майстерень. Одночасно відповідними рішеннями значно

обмежувалась господарська діяльність православних монастирів, заборонялось паломництво до святих місць, будівництво нових культових споруд, у більш жорстких рамках визначалися правила прийому до духовних навчальних закладів.

Згаданими заходами не лише істотно звужувалася сфера діяльності Церкви, але й значно розширювався фронт наступальних дій атеїстичного режиму. Відомо, що на 1 січня 1960 р. за весь повосенній період в Україні було знято з реєстрації 1552 православні громади. Процес цей відбувався досить нерівномірно. У 1955 р. знято з обліку 18 громад, у 1956 - 17, у 1957 - 10, у 1958 - 64, у 1959 р. - 262 ⁴. Пояснюючи причини такого інтенсивного зростання, уповноваженій Раді у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР (далі РСРПЦ) по Україні Г.Пінчук у доповідній записці до ЦК Компартії України, датованій 25 січня 1960 р., з неприхованою вдовolenістю зазначав: "Протягом 1958-59 рр. уповноважені Ради у справах руської православної церкви стали більше вивчати церковне життя, більше аналізувати стан церковних громад, що розкладалися, та й сама Рада у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР не затримувала цього процесу, як це було раніше...Більш рішучий тиск на духівництво і вдумливий підхід до цієї справи уповноважених Ради дасть можливість і в 1960 році зняти з реєстрації, а значить і припинити діяльність чималої кількості релігійних об'єднань"⁵. Слід віддати належне прозорливості головного державного наглядача за діяльністю православної Церкви в Україні, тим більше, що весь подальший хід подій не зрадив його думок і намірів. На додаток своїх висновків Г.Пінчук наводив чимало "аргументів", які стосувалися наявності достатньої кількості церковних громад, що

“розкладалися”, все зростаючої тенденції до зменшення їх прибутків. На його думку, остаточний розклад таких громад штучно затримувався заходами Патріархії та єпархіальних управлінь, які продовжували виділяти дотації на капітальні ремонти культових споруд та матеріальне забезпечення священників. Непокоїло уповноваженого і те, що з метою зміцнення церкви духовенство сконцентрувало у своїх руках керівництво парафіями.

На завершення Г.Пінчук закликав посилити вимогливість до церковників, діяльність яких в цілому ряді випадків виходила за межі суто релігійні⁶.

Подібні доповідні записки не були поодинокими. В масовому порядку вони регулярно надходили у партійні та урядові інстанції містили в собі детальний аналіз релігійної ситуації на місцях, визначення “найболючіших проблем”, і обов’язково конкретні практичні рекомендації, спрямовані на досягнення успіху у проведенні генеральної лінії партії щодо масової атеїзації суспільства. Врешті-решт, вони ставали своєрідними підбурювачами чергових директив та рішень, які чим раз частіше надходили на місця “для неухильного керівництва і виконання”. Початок 1960 р. був позначений прийняттям постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. “Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культури” та відповідної постанови ЦК Компартії України від 19 березня 1960 р.), а також ряду урядових рішень, які визначали завдання на найближчу перспективу.

Відверте переслідування релігії і Церкви, обумовлене необхідністю відновлення ленінської “соціалістичної законності”, розпочинається з часу прийняття постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. № 263 “Про посилення контролю за

виконанням законодавства про культури". Нічим не відрізнялася від неї постанова уряду України, прийнята 29 квітня 1961 р. Дозволяючи апаратам уповноважених РСРПЦ та Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР (далі: РСРК) по Україні спільно з виконкомом місцевих Рад провести у 1961 р. облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і майна, що знаходиться у користуванні церковних органів, уряд разом з тим створював всі необхідні можливості для подальшого скорочення мережі церков та інших культових споруд. Питання реєстрації і зняття з обліку релігійних об'єднань, відкриття і закриття молитовних будинків мало проводитись тепер за рішеннями виконкомів обласних Рад, погоджених з РСРПЦ та РСРК.

Приймаючи рішення "про обмеження дзвону, якщо це викликається необхідністю і підтримується населенням", Рада Міністрів України фактично санкціонувала його заборону. Згаданою постановою підтверджувався порядок оподаткування духовенства, церковних прибутків за статтею 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1946 р., у 81%. Від оподаткування звільнялася матеріальна допомога особам у зв'язку з хворобою, що надавалася релігійними об'єднаннями⁷.

Підписана головою Ради Міністрів України В.Щербицьким з поміткою "не для друку", постанова певний час залишалася невідомою не лише для віруючих, але й для церковної ієрархії. Зобов'язуючи місцеві органи влади, міністерства і відомства "усунути недоліки та вжити необхідних заходів по докорінному поліпшенню атеїстичного виховання трудящих і посилити контроль за виконанням духовенством і релігійними об'єднаннями законодавства про культури"⁸, урядовий документ націлював

керівників владних структур на розгортання широкомасштабної антирелігійної акції.

Особлива увага приділялася зосередженню всіх зусиль, що малися у розпорядженні атеїстичного режиму на боротьбу з релігією. Впродовж 1962 р. працівники апарату уповноваженого РСРПЦ по Україні відвідали 20 областей і провели у службових відрядженнях 212 днів, “перевіряючи діяльність духовенства по розповсюдженню релігійних вірувань” і надаючи практичну допомогу партійним і радянським органам в роботі по “зниженню релігійності населення”. В цей же час переважна більшість уповноважених областей побувала у Києві на різного роду інструктивних нарадах⁹.

В областях були проведені паради та семінари працівників партійних і радянських органів, лекторів, агітаторів-атеїстів, що мали зайняти передові позиції на фронті ідеологічної боротьби з релігією. Під неослабний контроль “за дотриманням законодавства про культури” взяли виконкоми обласних та районних Рад. Лише у Львівській області була заслухана робота більш ніж 10 райвиконкомів по виконанню партійних та урядових постанов. Виконком Київської обласної Ради відзначив недоліки “в організації контролю за дотриманням законодавства про культури” в Києво-Святошинському, Бориспільському, Яготинському та Згурівському районах, зобов'язав районні Ради усунути їх, “посилити контроль за діяльністю церковників і сектантів”. Грубі порушення законодавства про культури, які стали “нормою поведінки не лише керівників та активу, але й переважної частини віруючих” викрив у громаді євангельських християн-баптистів виконком Рубежанської міської Ради¹⁰.

Великі надії покладались на спеціально створені при обласних комітетах партії т.зв. позаштатні ради по атеїстичному вихованню трудящих, які мали стати координуючими центрами для всіх організації та установ, що займалися антирелігійною пропагандою¹¹.

У безпосередньому контакті з вищезгаданими радами працювали “комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культури”, створені при міських та районних Радах. Як відзначалося у “Положенні про діяльність комісій”, вони мали керуватися не лише законами, постановами, розпорядженнями вищих законодавчих та виконавчих органів влади, але й поясненнями та інструкціями РСРПЦ і РСРК при Раді Міністрів СРСР.

Для того, щоб чіткіше зрозуміти коло завдань та функціональних обов'язків таких комісій, звернімося до одного з інструктивних листів РСРПЦ від 14 липня 1965 р., який за підписом її голови В.Куроедова був надісланий уповноваженим на місцях. В ньому, зокрема, говорилось: “Комісія має слідкувати за тим, щоб не допускалось:

а) порушення встановленого порядку управління церквою, втручання релігійних центрів і духовенства у фінансово-господарські справи релігійних громад;

б) використання служителами культури і релігійними громадами молитовних зібрань віруючих для політичних виступів, що суперечать інтересам радянського суспільства, спроб змусити віруючих відмовитись від виконання своїх громадських обов'язків, ведення пропаганди, спрямованої на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і громадсько-політичному житті країни;

в) здійснення релігійних обрядів на квартирах і в будинках віруючих, тобто поза церквою та молитовним будинком, крім випадків, дозволених законодавством про культу;

г) здійснення обряду хрещення дітей без згоди обох батьків;

д) благодійницької діяльності релігійних громад (надання матеріальної допомоги, грошових позик і т.д.);

е) проведення спеціальної роботи з дітьми - влаштування дитячих і спортивних майданчиків, організації бібліотек і читалень, гуртків, дитячих зборів і т.п.;

ж) проведення примусових стягнень, зборів і обкладань віруючих на користь релігійної громади і на будь-які інші цілі, застосування до віруючих засобів примусу чи покарання;

з) організації паломництва віруючих до так званих "святих місць", здійснення обманних дій з метою збудження вірувань в масах населення для отримання таким шляхом яких-небудь благ (оголошення всякого роду "чудес" і т.п.);

і) діяльності незареєстрованих релігійних громад, а також відправлення церковних служб, релігійних обрядів чи будь-якої іншої церковної діяльності бродячими, заштатними служителями культу, колишніми монахами і монахинями і т.п."

І далі: "Комісії сприяння, крім здійснення безпосереднього контролю за дотриманням законодавства про культу, вивчають форми і методи діяльності церковників, їх вплив на населення, особливо на молодь; пристосовництво духовенства до сучасних умов, його проповідницьку діяльність"¹². Про всі виявлені факти "порушень" комісії сприяння мали своєчасно інформувати виконкоми міських та районних Рад, які спільно з уповноваженими вживали б необхідних заходів. Успіх діяльності комісій, як

акцентувалося в інструктивному листі, в першу чергу залежав від правильного добору її складу і глибокого знання її членами законодавства про культу: “до цієї справи слід залучати лише політично підготовлених людей із числа місцевого активу, інтелігенції, пенсіонерів і т.д.”¹³.

Як правило, головами комісії призначалися заступники голів виконкомів міських та районних Рад, що мало ствердити статус і повноваження таких громадських формувань. У відповідності з вимогами місцеві органи влади підходили до формування їх складу. Так, до участі в роботі комісії сприяння Дніпропетровської області було залучено 130 чоловік партійного, радянського і профспілкового активу, в тому числі 60 голів та депутатів селищних і сільських Рад, 50 учителів шкіл, 40 пенсіонерів, 6 лікарів, 18 культосвітніх працівників, 33 чоловіка з колгоспного активу¹⁴. У своїх щорічних звітах уповноважені РСРПЦ та РСРК по Україні Г.Пінчук і К.Литвин високо оцінювали роботу комісії сприяння Донецької, Львівської, Одеської, Дніпропетровської, Харківської, Черкаської, Чернівецької, ряду інших областей і відзначали, що саме за їх активної участі вдалося “встановити постійний нагляд за діяльністю релігійної громади і кожного служителя культу, виявити багато порушень законодавства”¹⁵. При цьому слід зауважити, що у своїй практичній діяльності по виконанню покладених на них завдань члени комісії сприяння, перетворившись у громадських агентів - інформаторів владних структур, нерідко припускалися відвертого адміністрування у відношенні віруючих і священнослужителів. Широкого застосування отримали такі “форми роботи”, як виклики на засідання батьків хрещених дітей, священників, членів виконавчих органів мирян, де заслуховувалися їх пояснення з приводу тих чи

18. Історія України

інших питань релігійного життя. Відвідуючи церкви і молитовні будинки, члени комісії під різними приводами втручалися у хід богослужіння, створювали всілякі перепони для їх проведення. Чимало зусиль докладалося для налагодження “індивідуальної” роботи, спрямованої на вихід віруючих з релігійних громад та їх виконавчих органів¹⁶.

Як бачимо, могутній механізм насильницької атеїзації суспільства, відвертого переслідування Церкви в Україні, в якому, до того ж, особливе місце відводилось і правоохоронним органам, працював на повну потужність. Результати його діяльності позначилися на істотному скороченні кількості зареєстрованих релігійних громад, мережі церков і молитовних будинків. Якщо на 1 січня 1961 р. в Україні існувало 7460 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, то станом на 1 січня 1965 р. їх залишилось 4565. За 4 роки кількість релігійних громад РПЦ скоротилася в Україні на 2895, або 40 відсотків¹⁷.

Закриття церков і молитовних будинків, зняття з обліку релігійних громад супроводжувалось масовим адмініструванням місцевих органів влади у відношенні віруючих. Прикриваючи без будь-яких підстав церковні споруди, вони тривалий час не дозволяли віруючим арендувати чи пристосувати до культових потреб приватні будинки, а потім вносили пропозицію про зняття релігійної громади з реєстрації як такої, що “розпалася і припинила діяльність”.

Особливо відзначились в цьому плані керівники Одеської області, яким в 1960-1964 рр. вдалося закрити 190 церков, що становило 70 відсотків загальної кількості релігійних об'єднань станом на 1 січня 1960 р. Зняття їх з реєстрації відбулося не

внаслідок “відходу віруючих від релігії”, як запевняло місцеве керівництво, а шляхом грубого адміністрування, про що свідчили численні скарги та наступна їх перевірка¹⁸.

В селі Должанка Свердловського району Луганської обл. у 1960 р. райвиконком анулював угоду з релігійною громадою євангельських християн-баптистів. (ЄХБ) і закрив молитовний будинок. Арендувати під збори інше приміщення не дозволили, а через рік порушили клопотання про зняття громади з реєстрації у зв'язку з тим, що тривалій час вона не мала молитовного будинку, організаційно розпалась і припинила діяльність. Фактично ж ніякого розпаду не відбулося. Громада повністю зберегла кількість віруючих, склад “двадцятки”, свій керівний орган, пресвітера і змушена була впродовж кількох років домагатися відновлення реєстрації¹⁹.

У квітні 1964 р. в с.Заставці Летичівського району Хмельницької обл. місцеві органи влади вирішили закрити церкву методом “розкладу” “двадцятки”. Голова сільської Ради за підтримкою місцевої учительської інтелігенції викликав на співбесіду членів громади і запропонував подати заяви про те, “що ніякої згоди вступити до “двадцятки” вони ніколи і нікому не давали. Віруючим рекомендували передати ключі від церкви, а вразі непокорі, їх рідні і близькі будуть зняті з посад бригадира, завфермою, бухгалтера і т.д. Коли ж віруючі не піддались на погрози, до сільради був викликаний священник Романюк, якому запропонували залишити село. У травні 1964 р. подібна ж ситуація, породжена свавіллям голови сільради та секретаря парторганізації колгоспу, склалася в с.Курочнін Дунаєвського району: під погрозою вилучення присадибних ділянок від частини віруючих отримали

заяви про вихід з громади, а священника відправили в єпархіальне управління за отриманням призначення на іншу парафію²⁰. Справа на цьому не завершилась. Віруючі разом з священниками звернулися за підтримкою до уповноваженого РСРПЦ у Хмельницькій області Ф.Попова, який, відвідавши Дунаєвецький район, повідомляв уповноваженого РСРПЦ в Україні Г.Пінчука: “Перевіряючи ці заяви, я переконався в тому, що в Дунаєвецькому районі керівників сіл у справі адміністрування у відношенні церкви і релігії якоюсь мірою підтримує районна влада. Справа в тому, що Дунаєвецький район по релігійності займає перше місце в області. В районі сильно розвинутий католицизм, є і баптисти і інші сектанти, а також багато православних. Природно, район піддається критиці на зборах активу, семінарах і т.д. І ось районне керівництво тисне на сільських керівників, а ті, не відчуваючи опору, вдаються до методів адміністрування”²¹. Подібних прикладів штучно форсованого скорочення релігійної мережі можна було б наводити безліч. Всі вони зайвий раз підтверджують незаперечні факти, що Церква, як важливий соціальний і духовний чинник суспільного життя, була позбавлена права на існування в майбутньому комуністичному устрої, а її ліквідація окреслювалась досить вузькими і чітко визначеними хронологічними рамками.

Напевне, цій же меті мав слугувати і процес неухильного скорочення інституту служителів культу. На 1 січня 1965 р. релігійні громади, що знаходилися на території України обслуговували 14 архієреїв, 3278 священників, 158 дияконів, 1906 псаломщиків. У порівнянні з 1960 р. кількість священників і дияконів зменшилась відповідно на 1428 і 87 чоловік²². Лише за 1960 р. проповідників сект скорочено з 7000 до 3600 чоловік.

Керівництво багатьма сектантськими громадами було послаблено шляхом заміни спільних організаторів і красномовних проповідників менш підготовленими²³.

Послаблення інституту священнослужителів здійснювалось за рахунок стримування вступу в духовні навчальні заклади, обмеження планів набору, а згодом - і повного закриття переважної більшості духовних семінарій. Із загальної кількості духовенства (5356 чоловік), що обслуговувало релігійні громади РПЦ на 1 січня 1965 р., лише 446 чоловік закінчили духовні навчальні заклади після 1945 р. В духовній сан священників і дияконів у 1962 р. було висвячено 26 чоловік, в 1964 р.- 19, ще є зовсім мізерним, особливо ж у порівнянні з 1951 р., коли в сан священника і диякона висвячено 126 чоловік²⁴.

Багато зусиль докладав режим, для того, щоб якомога більше священників схилити до відмови від духовного сану. Серед 418 служителів культу, що залишили церковну службу у 1962 р., таких нараховувалося 26 чоловік. Серед них: диякон Чернівецького собору Сильвестр Деметрюк; секретар Чернівецького єпархіального управління Григорій Б. (мав вищу духовну освіту та 25 років церковної діяльності); священник Олексій Савченко із с.Ростовця Попільнянського району Житомирської обл.; магістр богослов'я Буц-Бодревич, чия стаття "Перестаю служити християнській цивілізації" була опублікована у львівській газеті "Вільна Україна" 9 травня 1962 р. Подібні приклади відмови духовенства від сану мали місце в Івано-Франківській, Київській, Харківській, Черкаській та інших областях²⁵. Подібне зрадництво дорого коштувало Церкві. Переважна більшість ренегатів виступила авторами брошур і статей, що містили нападки на релігію, критику

основ релігійної догматики. Деякі навіть отримали вчені ступені, пропагуючи ідеї атеїзму.

Характерним явищем було масове переміщення священників з однієї парафії в інші, що значно послаблювало керівництво єпархіальним життям, створювало різного роду конфліктні ситуації, а значить і привід для втручання в них органів влади. Подібна практика широко застосовувалась і до архієрейського складу РПЦ в Україні.

Впродовж років уповноважені РСРПЦ в Україні інформували партійні і урядові органи про нецелояльність Екзарха і бажаність його заміни. Саме такі висновки і поради містилися в листі уповноваженого РСРПЦ в Україні Г.Пінчука секретареві ЦК Компартії України А.Скабі від 20 лютого 1964 р.: "...Екзарх, митрополит Іоанн (Соколов І.О.) маючи 87 років не може, а то й не хоче вирішувати будь-які справи, припинив прислухатися до наших рекомендацій, не буває у нас. Іоанн відсторонився від будь-яких питань, пов'язаних з діяльністю церкви, монастирів, з додержанням духовенством законодавства про культу...

На нашу думку треба скористатися невдоволеністю патріарха екзархом Іоанном, - а останній, являючись членом Синоду, не виїжджає на сесії до Москви, - і замінити його іншою особою.

Такі рекомендації патріархії може дати тов.Куроедов²⁶. ...Кандидатом на пост екзарха може бути нинішній архієрей Вінницький Іоасаф (Лелюхін В.М.), який проявив себе позитивно як на цій посаді, так і в Дніпропетровській єпархії в роки 1959 до 1961...

Прошу Ваших вказівок"²⁷.

Двадцятирічне перебування Митрополита Іоанна (Соколова І.О.) на посаді Єкзарха України скінчилось у тому ж 1964 р., а на його місце призначено було Митрополита Іосафа (Лелюхіна В.М.)

Не кожному архіерею вдавалося витримувати екзамен на лояльність існуючому режиму та готовність сприяти органам влади у здійсненні їх антирелігійних акцій. Саме за цієї причини стала традиційною заміна правлячих єпископів. Питання контролю за їх діяльністю було поставлено на постійну основу і займало чільне місце в планах роботи апарату уповноваженого РСРПЦ в Україні²⁸. Доповідаючи РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР про діяльність єпархіальних управлінь в Україні в 1964 р., Г.Пінчук зазначав: “Більшість правлячих архієреїв прислуховується до рекомендацій уповноважених Ради, рахується з ними, самі не порушують законодавства про культу і дають служителям культу відповідні вказівки. Кожний архієрей, буваючи в екзархаті, як правило, буває на прийомі і в республіканського уповноваженого Ради. Проте, серед архієреїв три чоловіки, а саме: єпископ Чернівецький - Мефодій (Мензак М.М.) єпископ Полтавський - Феодосій (Процюк І.І.) і вікарій Одесько-Херсонської єпархії єпископ Антоній (Мельников А.С.), не дивлячись на зовнішню лояльність до заходів органів влади у відношенні церкви, в практичній діяльності ухиляються від їх виконання, всіляко намагаються активізувати релігійну діяльність духовенства і церковних громад”²⁹.

Як і в інших подібних випадках Г.Пінчук не утримався від рекомендацій РСРПЦ сприяти переведенню згаданих єпископів на інші єпархії чи відкликання їх з України.

Своєрідною мірою покарання та методом “перевиховання” служителів культу було зняття їх з реєстрації, яке широко

застосовувалось апаратами уповноважених в ході роботи по виявленню “порушень” законодавства про культу. Ходіння з молитвою за межами церкви та збір грошей серед віруючих, здійснення обрядів хрещення без згоди батьків і спроба організації навчання релігії дітей, тривалі церковні служби в робочий час чи в розпал літніх польових робіт, втручання духовенства у фінансово-господарську діяльність релігійних громад, виїзди в інші населені пункти, де відсутні діючі церкви та нелегальне здійснення там релігійних служб і обрядів - такий далеко не повний перелік дій священнослужителів, що класифікувалися як “незаконні”.

Лише у 1962 р. органами влади з допомогою комісії сприяння було виявлено 487 випадків подібних “порушень”, за які з реєстрації знято 225 священнослужителів РПЦ, в тому числі: у Львівській області - 28, Одеській - 13, Вінницькій - 12, Дніпропетровській - 11, Житомирській - 9, Миколаївській - 6. У тому ж році більше 250 чол. духовенства за допущення “окремих порушень” були суворо попереджено. У 37 випадках “порушення” законодавства виявлено з боку виконавчих органів релігійних громад, за що 26 з них відлучено від управління громадою³⁰. У тому ж 1962 р. було знято з реєстрації 88 служителів релігійних культів, контрольованих РСРК при Раді Міністрів СРСР, та 328 членів виконавчих органів. Переважна більшість з них - пресвітери та віруючі сект євангельських християн-баптистів і адвентистів сьомого дня. В 64 релігійних громадах були повністю зняті з реєстрації виконавчі органи, а в 11 - розпущені “двадцятки”³¹. “Відлучення від активної релігійної діяльності такої кількості служителів культу і членів виконавчих органів, більшість з яких були досвідченими і красномовними проповідниками, - засвідчував

уповноважений РСРК в Україні К.Литвин, - до певної міри сприяло послабленню інституту проповідництва цих сект і обмежило їх вплив на віруючих”³². Рішення про зняття з реєстрації діячів релігійних культів і членів виконавчих органів приймалися уповноваженими РСРПЦ та РСРК на термін від 1 до 3-х місяців. Проте, завершення терміну покарання не означало автоматичного відновлення їх прав. Всілякі зволікання з поверненням реєстраційних довідок призводили до припинення на тривалий час релігійних служб і збільшення кількості так званих “затухаючих парафій”. Згодом, не зважаючи на численні прохання і скарги віруючих, вони підлягали зняттю з державного обліку.

У загальній акції переслідування релігії і Церкви в Україні особливе місце відводилось репресивним заходам, до проведення яких активно залучались правоохоронні органи республіки. Практика судочинства першої половини 60-х років, як правило, стосувалася розгляду кримінальних справ, порушених у відношенні керівників та активних учасників нелегальних сектантських організацій у відповідності з ст.209 Кримінального кодексу України, яка передбачала кримінальну відповідальність за посягання на особу і права громадян під приводом здійснення релігійних обрядів і проведення релігійних вірувань. По ст.209 КК України було засуджено у 1962 р. 295 чоловік, у 1963 р. - 80, а в першому півріччі 1964 р. - 30. Найбільша кількість вироків була винесена судами Чернівецької, Дніпропетровської, Донецької, Одеської та Харківської областей³³. У 1964 р. практика розгляду кримінальних справ у відношенні керівників і учасників релігійних сектантських організацій була вивчена Верховним судом України. Матеріали перевірки обговорені на його пленумі за участю представників ЦК

комсомолу України, апарату уповноваженого РСРК при Раді Міністрів СРСР та Прокуратури республіки. Голова Верховного суду України В.Зайчук 17 вересня 1964 р. проінформував голову Президії Верховної Ради України Д.Коротченка. Як довідуємось з листа, чи не єдиним недоліком у діяльності судових органів було те, що “при розгляді справ суди нерідко обмежувались лише встановленням факту належності осіб до релігійної секти”. В.Зайчук запевняв, що “Верховним судом УРСР вживаються заходи до усунення наявних недоліків і підвищення рівня судової діяльності в боротьбі зі злочинами релігійних сектантів”³⁴.

Між тим, картину реального стану справ з судочинством в республіці змальовували численні скарги і заяви, що надходили у партійні та урядові органи. Мова в них йшла про безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності, відверте свавілля, яке вчиняли органи правосуддя над віруючими. Подальша перевірка в більшості випадків підтверджувала їх обґрунтованість. Лише у Харківській області за 1961-1964 рр. було притягнуто до кримінальної відповідальності 25 віруючих, в тому числі 19 членів груп ЄХБ. В результаті втручання Прокуратур СРСР і України значну кількість рішень народних судів було скасовано за недоведеністю складу злочини³⁵.

У січні 1964 р. Донецьким обласним судом був засуджений до позбавлення волі на 5 років забійник шахти м.Горлівки Базбей. Болгарин за національністю, батько 10 дітей, Базбей 12 років працював у трудовому колективі шахти. Його добросовісна праця відзначалася похвальними грамотами, преміями, почесним знаком “Шахтарської слави”, статтями в місцевій пресі. У секту ЄХБ вступив у 1963 р. Суд висунув звинувачення в тому, що він є

учасником забороненої секти баптистів, займається пропагандою релігійних вірувань, примушував своїх дітей відмовлятися від участі у громадському житті школи, відвідувати кінотеатри, бути на зборах сектантів, застосовував знущання за відмову стати членом секти³⁶.

При цьому зауважимо, що секти баптистів не були заборонені, і належність до них не могла стати підставою для засудження. До того ж, дочка Ніна була комсомолкою, мала похвальну грамоту за хорошу роботу з жовтенятами. Ще шестеро дітей Базбея були піонерами.

Правосуддю не залишалося нічого іншого, як вдатися до методів слідства, які за всяку ціну гарантували доведеність злочину. Саме про них і повідала Ніна у своєму листі до Москви: “В протокол допиту вносили всяку брехню і змушували мене підписати, запевняючи, що мого батька чіпати не будуть. Але коли я дізналась, що батька притягають до кримінальної відповідальності, я заявила, що відмовлюсь на суді від своїх свідчень і розповім суду всю правду”³⁷.

Після цього Ніну, цілком здорову людину, насильно відправили в Горлівську психіатричну лікарю, де тримали півтора місяці. В наступні 2 місяці примусове лікування для неї продовжувалось у Донецькій обласній лікарні.

Після втручання у цю справу Генерального прокурора СРСР міра покарання для Базбея була пом'якшена і він звільнився із в'язниці. Але влаштуватися на роботу не зміг. Зі струсом мозку, проломом черепа та іншими тяжкими ушкодженнями, нанесеними злочинцями, особи яких так і не були встановлені, він тривалий час був прикутий до ліжка. Лише в кінці 1964 р. вирок у справі Базбея

було скасовано³⁸. Проте, погрози, залякування, атмосфера відвертого презирства, організовані затятими атеїстами та їх прислужниками, продовжували переслідувати сім'ю. "Ми просимо, - писали діти Базбея у черговому листі, - захистити нас від свавілля, яке чинить нашій сім'ї місцева влада. Допоможіть повернути здоров'я нашому батьку, щоб він знову був працездатним, і дайте йому роботу. Наша сім'я з 12 чоловік живе на заробіток 90 карбованців на місяць. Мати лежить хвора від всіх хвилювань. До яких пір будуть знущатися над віруючими Коли перестануть бити вікна в нашому будинку? Коли ми зможемо спокійно ходити до школи, не боячись, що нас знову хтось зустрине з ножем і буде погрожувати нам вбивством, що ми, діти, часто чуємо?"³⁹.

Перед нами постала доля лише однієї родини, єдиним "злочинном" якої була віра в бога. Знівечена, піддана нарузі і знущанням, та все ж - не зламана.

Більш ніж п'ятирічне переслідування релігії і Церкви в Україні за часів так званої "хрущовської відлиги" дещо припинилось з падінням режиму Хрущова. Настав час підвести перші підсумки тієї широкомасштабної антирелігійної кампанії, яка на своєму завершальному етапі мала б привести до повного і остаточного знищення Церкви. Цілком вірогідно, що етап цей, виходячи з ідеологічного постулату про недопустимість релігії в комуністичному суспільстві, мав хронологічно співпадати із часом завершення його будівництва. На користь цього говорять і ті численні звіти та інформації в партійні і урядові органи, в яких розлад релігійних громад і закриття церков, припинення діяльності духовних навчальних закладів та зліття монастирів пояснювалось не інакше, як всезростаючим відходом віруючих від релігії та її замиранням.

Між тим, реальний стан справ менш усього стверджував подібні висновки. На масове закриття церков і молитовних будинків, адміністративне втручання у внутрішні справи Церкви, дискримінацію і переслідування віруючі і духовенство відповідали потоком скарг, заяв на адресу партійних і урядових органів, центральних установ, редакцій газет і журналів. Лише за 1962 р. уповноваженому РСРПЦ в Україні надійшло 375 скарг з вимогою відновлення на обліку знятих з реєстрації релігійних громад і священників, повернення раніше вилучених з користування культових споруд, призначення священників та ін.⁴⁰ За 1963 та перше півріччя 1964 р. РСРПЦ при Раді Міністрів було отримано подібних заяв від віруючих Чернігівської обл. - 117, Тернопільської - 106, Херсонської - 84, Вінницької - 74, Полтавської - 71, Львівської - 69, Харківської - 68, Житомирської - 60 і т.д.⁴¹

Не скоротив кількості віруючих і адміністративний тиск, спрямований на зменшення релігійних обрядів. Дані офіційної статистики свідчать, що в роки найвищого піднесення антицерковних акцій (1961-1962) кількість їх зросла. Якщо в 1961 р. питома вага охрещених від загальної кількості новонароджених в Україні становила 41 відсоток, то в 1962 р. - становила 41,2. В ряді областей даний показник значно превищував загальний по республіці і складав: у Волинській - 69,3, Житомирській - 67,7, Рівненській - 65,7, Тернопільській - 58, Чернівецькій - 57,5⁴².

Безпосереднім результатом антирелігійної політики стало і те, що з метою збереження впливу на віруючих, підтримку їх релігійних уподобань Церква змушена була пристосовуватись до реальної дійсності, змінюючи тактику і форми своєї діяльності. Запровадження нової практики заочного відправлення релігійних

обрядів, завуальований зміст проповідей пізніше будуть названі радянськими релігієзнавцями своєрідною “модернізацією” церковного життя, яке значно важче піддавалося державному контролю. Очевидними були і поширення підпільних форм існування Церкви, активізація сектантських організацій та наростання опозиційних настроїв, що стали відповіддю віруючих на спрямованість і зміст релігійної політики держави.

Життя постійно диктувало атеїстичному режиму необхідність вироблення нової моделі державно-церковних відносин.

ПРИМІТКИ

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.-Т. 6.-К, 1980.-С. 499-502.

² КПРС в резолюціях і рішеннях...Т. 6.-С. 513-517.

³ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке.-М., 1995.-С. 281.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5205.-Арк. 14.

⁵ Там само.-Арк. 14, 15.

⁶ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5205.-Арк. 17, 19, 22.

⁷ ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 3, спр. 295.-Арк. 2-4.

⁸ Там само - Арк. 4.

⁹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 20, 21.

¹⁰ Там само.-Арк. 72.

¹¹ Там само.-Арк. 93.

¹² ЦДАВО України.-Ф. 46-48, оп. 3, спр. 307.-Арк. 9-10.

¹³ Там само.-Арк. 11.

¹⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 73.

¹⁵ Там само.-Арк. 73, 92.

¹⁶ ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 3, спр. 307.-Арк. 8, 9.

¹⁷ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 96; спр. 6007.-Арк. 4, 5.

¹⁸ ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 3, спр. 294.-Арк. 5.

¹⁹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 83.

²⁰ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 83.

²¹ Там само.-Арк. 47.

²² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6007.-Арк. 8.

²³ Там само.-Спр. 5347.-Арк. 36.

²⁴ Там само.-Спр. 5663.-Арк. 97; спр. 6007.-Арк. 8, 9.

²⁵ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 97.

²⁶ Куроедов В.А. - голова РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР.

²⁷ ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 3, спр. 295.-Арк. 7, 8.

²⁸ Там само.-Спр. 305.-Арк. 6.

²⁹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6007.-Арк. 9.

³⁰ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 95.

³¹ Там само.-Арк. 76.

³² Там само.

³³ ДА Хмельницької обл.-Ф. 338, оп. 9, спр. 156.-Арк. 259.

³⁴ ДА Хмельницької обл.-Ф. 338, оп. 9, спр. 156.-Арк. 258-263.

³⁵ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6007.-Арк. 64.

³⁶ Там само.-Арк. 66.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.-Арк. 67.

⁴⁰ Там само. Спр. 5663.-Арк. 48.

⁴¹ ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 3, спр. 294.-Арк. 14.

⁴² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5663.-Арк. 52.

О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк

“НАС ПОВИННО ОБ’ЄДНАТИ СЛУЖІННЯ НАРОДОВІ”

**(пам’яті Патріарха Київського
і всієї Руси-України Володимира)**

Обрання предстоятелем Української православної церкви - Київський патріархат архієпископа Володимира (в миру - Василя Омеляновича Романюка) було сприйнято неоднозначно. В піднесенні колишнього політв’язня дехто вбачав даннну тогочасній кон’юктурі. Інші ж із заздрісною переконаністю наполягали на тому, що саме ця, сповнена великого життєвого досвіду людина, зможе, попри всі негаразди, подолати міжконфесійні суперечки, інтриги створити всі необхідні умови для розвитку православ’я. Як би там не було, і хто б не був правий, але сходження архієпископа Володимира на найвищий щабель церковної ієрархії стало незаперечним фактом нашої історії. Спливатимуть роки, і ми ще не раз звертатимось до особистості, яка в складний і тривожний для України час не побоялася взяти на себе відповідальність за долю Української православної церкви.

В дитинстві Василя Романюка годі шукати риси майбутнього Патріарха. Невеличке мальовниче село Химчнн, що на Прикарпатті, здавалось, дало йому все необхідне для щастя - не дуже заможну, але й не бідну родину, трьох легінів-братів, посіяло в душі любов до праці, прилучило до цілющих криниць народної мудрості.

Василь мало чим відрізнявся від своїх однолітків, народжених наприкінці першої чверті нашого неспокоїного століття. Хіба тим, що попоравшись по господарству, він подовгу засиджувався над книгами, і в першу чергу над Святим письмом, яке відкривало для нього досі незрозумілий світ Добра і Зла. Пройде зовсім небагато часу і юнак не по-писаному, а на власній долі відчує всі кривди життя, жорстокість і несправедливість, підступність і зраду.

1 липня 1944 року Василя Романюка, разом з сімома його односельцями, було заарештовано органами НКВС. Підставою для арешту послужили його зв'язки з Химчннською кущовою організацією ОУН бандерівського напрямку¹. Привід, як на нашу думку, виглядав досить надуманим, оскільки в підтримці ОУН-УПА на той час можна було звинуватити ледь не кожного жителя регіону. Нескореним українським патріотам, що протистояли одночасно двом тоталітарним режимам, допомагали хто чим міг - грішми, продуктами, медикаментами, а інколи й просто добрим словом.

Більше двох місяців перебував Василь Романюк під опікою слідчих НКВС. Скільки вистачало сил вигороджував себе і товаришів. Не знав він тоді, у свої дев'ятнадцять років, що доля заарештованих була вже вирішена наперед безсердечними тлумачами радянського правосуддя - 20 вересня 1944 року військовий трибунал військ НКВС по Станіславській області виніс у

справі свій немилосердний вердикт: двоє з “подільників” В.Романюка засуджувалися до смертної кари, інші ж, в тому числі сам Василь, отримали від 10 до 20 років ув’язнення в концтаборах.

Для В.Романюка двадцять років суворої ізоляції здавалися цілою вічністю, яка відділяла його від життя, позбавляла рідних і друзів. Тому з якоюсь надією і внутрішнім заспокоєнням зустрів він рішення вищої судової інстанції - військового трибуналу IV Українського фронту, який “підправив” своїх надто ревних колег і удвічі зменшив йому термін покарання².

Чим компенсувалося згадане “милосердя”, Василь Романюк довідається значно пізніше. Вже в таборі до нього дійде звістка про те, що у квітні 1945 р. за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР його батьки - Омелян Семенович та Ганна Якимівна - разом з трьома малолітніми дітьми - Дмитром, Володимиром і Танасієм, як родина члена ОУН-УПА, були виселені на спецпоселення в селище Харбатово Іркутської області³.

Перші непоправні втрати очікували Романюків вже на українській землі. Під час зупинки ешелона на станції Коломия, чи то відстав від поїзда, а може просто втік з-під конвою, чотирнадцятирічний Танасій. Згодом його, по-звірячому вбитого, було знайдено в одному з навколишніх сіл. Серед людей пошепки говорили, що це - кара за непокору “Совітам”.

Близько дванадцяти років перебувала родина Романюків далеко від батьківщини. Так і не зміг пригнупитися до рідної землі Омелян Семенович. Його остання домівка згубилася десь серед тисяч могил вигнанців з України. Під тиском різних життєвих обставин поступово втрачала сили Галина Якимівна. Пішли гаврованими у життя Дмитро і Володимир.

Та чим міг зарадити своїй родині Василь Романюк, який і сам знаходився на іншому, далеко не всім відомому, боці радянської дійсності. Відразу після оголошення вироку і з'ясування цілого ряду процедурних питань, засудженого Романюка відправили спецконвоем в Кустолівську сільськогосподарську колонію №17 управління НКВС по Полтавській області. Наслухавшись про зловісні володіння ГУЛАГу, він вважав цей варіант далеко не найгіршим. До того ж звична фізична праця аж ніяк не лякала хлопця з мозолястими руками.

Навчений гірким досвідом, Василь Романюк в колонії уникав якихось широких контактів. Все частіше звертався подумки до Творця, молив його принести на скривджену українську землю хоча б краплину справедливості, просив бути милосердним до тих, хто з чиеїсь злої волі став на згубний шлях ненависті. Загартовуючись духовно, Василь відчув у собі силу, здатну підняти з колін пригноблених, розрадити знедолених, зупинити і поставити на місце знахабнілих. Чи не за це, останнє, йому довелося вже вкотре заплатити надто дорогою ціною.

У квітні 1946 року оперативне чекістське відділення виправно-трудових таборів УНКВС по Полтавській області порушило кримінальну справу щодо в'язнів Кустолівської сільськогосподарської колонії №17, звинувачених в організації контрреволюційного антирадянського формування "Український січовий стрілець"⁴. У відповідності з наперед написаним сценарієм згадане формування ставило за мету здійснення втеч в'язнів з колонії і приєднання їх до організованих загонів ОУН-УПА. Очевидно, полтавським чекістам не давала спокою та злива нагород, якими відзначались за боротьбу з українськими націоналістами їх

колеги з західних областей України, от і вирішили довести, що й вони не лямком шиті. Нехай і невеличка націоналістична організація, але своя...

Для організації "Український січовий стрілець" похапцем добиралось кілька полтавчан, а оскільки більшість з них навіть не чула про січових стрільців, то на чолі її було поставлено п'ятидесятирічного педагога із Старого Збаражу Тернопільської області Миколу Редчука і молодого, енергійного Василя Романюка. Далі вже все йшло за накатаною схемою - контрреволюційні розмови, дискредитація політики Комуністичної партії і радянської держави, вихваляння ОУН-УПА, підготовка до втечі з колонії.

Аргументи слідства були настільки хиткими, що справа буквально розвалювалася на очах. Щоб підкріпити попередню версію, слідчим доводилось вибивати з заарештованих все нові і нові свідчення.

Чи не знав їх вартості державний обвинувачувач, заступник прокурора Полтавської області Куриленко, який в засіданні спеціального суду, що проходив 17-18 червня 1946 року в тюрмі №1, вимагав для звинувачених М.Редчука, В.Романюка та П.Мошинця вищої міри покарання. Чи може кимось був введений в оману найгуманніший радянський суд, який без будь-яких коливань засудив М.Редчука до смертної кари, а всіх інших, в тому числі В.Романюка, до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах віддалених районів країни. Ніхто із засуджених у це не вірив. Не вірив і В.Романюк, який попри всі поради і рекомендації категорично відмовився подавати апеляцію.

Визначене судом покарання В.Романюк відбував у Магаданській області. Звільнився, з врахуванням робочих днів, у серпні 1953

року. П'ять наступних років проживав у Магадані, працював кіномеханіком кінотеатру "Гірник". Там у 1954 році познайомився з ровенчанкою Марією Антонюк, яка стала надійною опорою, найближчим другом, матір'ю його єдиного сина - Тараса.

Марії Марківні Антонюк, як і її чоловіку, випав у житті нелегкий жереб. В березні 1944 року двадцятирічну учасницю ровенської організації ОУН під псевдонімом "Іскра" захопили органи контррозвідки "Смерщ"⁵. Слідство було нетривалим, оскільки заарештована власної провини не заперечувала, точніше, просто її не бачила. "Хіба, - запитувала вона, - боротьба за незалежність своєї Батьківщини може вважатися державним злочином?" На це питання відповів 7 квітня 1944 року військовий трибунал 13 армії, який засудив Марію Антонюк до десяти років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах.

В 1958 році Василь Романюк із своєю малочисельною родиною повертається в Україну⁶. Спираючись на неспростовні документи і свідчення, домагається реабілітації. Отримана роком пізніше довідка від Військової Колегії Верховного Суду СРСР відкрила Василеві шлях до здійснення заповітної мрії - стати священиком. Вступив на богословські курси, а згодом архієпископом Івано-Франківським і Коломійським Йосифом був висвячений у диякони. Останній також підтримав прагнення молодого богослова вчитися далі і рекомендував його до вступу в Московську духовну семінарію.

В 1964 році в Новоселицькому районі в Чернівецькій області з'явився новий священик, що помітно виділявся своєю ерудицією, внутрішньою культурою, глибоким знанням народних традицій⁷. Не обійшли своєю увагою отця Василя і місцеві владні структури та органи КДБ, для яких він залишався "добре замаскованим

націоналістом”. Перші інциденти виникають вже в кінці 60-х років, після призначення В.Романюка священником в с.Космач Косівського району. Освячений іменем Довбуша, Космач здавна вважався місцем неспокійним, то зйомки відомих параджанівських “Тіней...”, то вигівки залітних любителів старовини, то відверта непокора когось з місцевих. Добре, що хоч актив надійний...

Саме цей “актив” взявся відразу ж за “виховання” новопризначеного священника. Зокрема, секретар сільської партійної організації і директор місцевої школи М.Дідух за будь-яку ціну намагався переконати В.Романюка в недоцільності відвідування церкви його сином Тарасом. З запалом головного героя роману І.Ільфа та Є.Петрова космацький парторг доводив священнику, що релігія є опіумом для народу. Важко також передати той переполох, який викликало у місцевого керівництва звернення отця Василя до селян, в якому він закликав гуцулів не відрікатися від своїх славних традицій, не відходити від глибоких за змістом та яскравих за формою обрядів, пропонував ходити в національному одязі, збирати та записувати перлини народної творчості⁸.

Характерно, що й сам священник показував приклад шанобливого ставлення до власної історії та культури. Створив у своїй хаті своєрідний невеличкий музей, колекціонував кращі зразки народного мистецтва - писанки, вишиванки, різьблення, захощував до праці самобутніх народних майстрів⁹.

Слава про космацького священника, його реальні кроки, спрямовані на збереження пам'яток матеріальної та духовної культури, розійшлась далеко за межами Прикарпаття. Близьче познайомитись з В.Романюком виявили бажання письменник Б.Антоненко-Давидович, поет М.Осадчий, журналіст В.Чорновіл,

історик В.Мороз, художники Г.Севрук та О.Заливаха¹⁰. В кінці 60-х - на початку 70-х років вони не раз бували в його гостинній оселі, де до світанку читалися маловідомі вірші П.Тичини, В.Симоненка, співалися призабуті пісні, точилися розмови, які в повідомленнях органів держбезпеки характеризуватимуться як антирадянські.

Василя Романюка намагалися поставити на місце, напоумити, врешті-решт залякати. На початку 1970 р. церковна община с.Космач була розпущена, а сам священник позбавлений права богослужінь. Однак і це не стало уроком для непокірного правдолюбця. Довідавшись про арешт Валентина Мороза, він звертається з відкритою заявою до Верховного Суду УРСР, в якій рішуче засуджує вищезначений акт сваволі. Протест космацького священника широко оприлюднила радіостанція “Свобода”¹¹.

У зв'язку із справою В.Мороза у Василя Романюка 4 травня 1970 р. був проведений обшук, під час якого було знайдено... текст вірша “Ще не вмерла Україна”, книги М.Возняка “Історія української літератури”, М.Аркаса “Історія України-Руси”, релігійні календарі і кілька власноручних рукописів “антирадянського змісту”. Як на той час речових доказів було цілком достатньо для порушення нової кримінальної справи¹².

Сьогодні нам важко сказати, чому охоронці підвалів радянської держави виявили таку невластиву поблажливість, але кримінальна справа проти В.Романюка була порушена лише 19 січня 1972 року¹³. Діючи за принципом “на безриб'ї і рак налим”, слідчі Івано-Франківського управління КДБ з малозначущих, на перший погляд, дрібничок зводили каркас звинувачень. “Зберігав антирадянську літературу”. Експертів з органів держбезпеки мало цікавило, що вилученими раритетними виданнями могла пишатися

будь-яка культурна нація. “В першій половині 60-х років надіслав два листи на адресу закордонних радіостанцій, слухав їх передачі”. А як же тоді з правом на інформацію, закріпленим у всіх міжнародних документах? “Виготовляв документи антирадянського змісту...” Спробуємо розібратися, які саме.

Перед нами невеликі, звичні на вигляд, шкільні зошити. В них, залишаючись наодинці з собою, майбутній Патріарх розмірковував про шляхи дальшого розвитку української держави, національної культури, висловлював щире занепокоєння повзучою русифікацією, все зростаючою зневагою до народних традицій. “Тут виникає питання, - занотовував він свої думки, - що було тією рушійною силою, тим живим джерелом, з якого нація черпала свої сили через довгі століття, щоб зберегти своє національне обличчя? І тут напрошується відповідь: джерелом тим є національні традиції, без котрих жодна нація не зможе зберегти себе в умовах постійної окупації... Наші національні традиції є тісно пов'язані з християнською релігією, бо більша частина виникла тоді, коли ми формувалися як нація, як окрема етнічна одиниця. В сучасну пору, коли ведеться боротьба проти релігії - порушуються національні традиції і національна культура, отруюється криниця з живою водою...”¹⁴.

Висловлення власних нестандартних думок завжди було непомірною розкішшю в радянській державі. Що ж стосується 70-80-х років, то в ці сумні десятиріччя переслідування інакодумства досягло своїх крайніх меж. За таких умов нетрадиційно мислячі індивідууми стали на заваді всесильній системі. До останніх належав і Василь Романюк...

12 липня 1972 року Івано-Франківський обласний суд, керуючись статтею 62 ч.ІІ засуджує Василя Романюка до семи років позбавлення волі і трьох років заслання¹⁵. Більше того, на основі чинного законодавства суд визнає священника “особливо небезпечним рецидивістом”, визначає йому не виправдано суворий режим утримання.

Перебуваючи у виправно-трудових таборах, а потім на засланні, в селищі Сангари Якутської АРСР, Василь Романюк ще раз переконався в необхідності розгортання широкої та багатопланової діяльності, спрямованої на дотримання в радянській імперії прав і свобод громадян, проголошених в “Загальній декларації прав людини”, Заклучному акті Гельсінських угод, інших міжнародних документах. В листі, підписаному ним у кінці 1977 року разом з відомим правозахисником Олексою Тихим, говорилося: “...Ситуація, яка склалася в Україні, зобов’язує всіх українських патріотів як на батьківщині, так і за її межами, взяти на себе відповідальність за долю нації... Прийшов час заявити про наші прагнення і зобов’язання, які дають нам звання борців за громадські права. Ми демократи, нам осоружні і неприйнятні всі форми тиранії, диктатур, зневажання прав будь-яких націй і народів та нехтування прав людини. Нам близькі і зрозумілі прагнення всіх народів до незалежності та сприяння демократичних країн і ООН таким прагненням...”¹⁶.

В згадуваному документі, поширюваному у самвидаві, накреслювалась конкретна програма боротьби за громадянські свободи і права, найбільш можливі і прийнятні шляхи її реалізації. В зв’язку з цим стає зрозумілою позиція В.Романюка, який в 1979 році виступив одним з ініціаторів створення осередку сприяння

виконанню Гельсінських угод в селищі Соснівка Мордовської АРСР, увійшов до складу Української Гельсінської групи¹⁷. Влітку цього ж року, разом з сімнадцятьма українськими політв'язнями - І.Гелем, Л.Лук'яненко, П.Рубаном, М.Руденком, О.Тихим, Ю.Шухевичем, О.Бердником та іншими, В.Романюк підписав "Звернення українського національно-визвольного руху", в якому пропонувалося "...включити українське питання в порядок денний нарад наступної сесії Генеральної Асамблеї ООН та вжити заходів для прискорення звільнення України від російської окупації"¹⁸.

Цілком очевидно, що подібна правозахисна діяльність, небажання коритися системі загрожували В.Романюку новим суворим покаранням. Безконтрольна репресивна машина вже була майже приведена в дію і лише чекала слушної нагоди. Важко сказати, як би склалося життя майбутнього Патріарха, коли б на його захист не стала світова громадська думка. Рішуче й послідовно вимагали звільнення В.Романюка предстоятель УАПЦ в діаспорі митрополит Мстислав і першоієрарх Російської православної церкви за кордоном митрополит Віталій. Вони зуміли зацікавити долею політв'язня Вселенського патріарха Дмитрія, багатьох ієрархів зарубіжних православних, католицьких і протестантських церков, лідерів ряду політичних партій, громадських організацій. Завдяки їх спільним зусиллям, помноженим на стійкість українських правозахисників, отцю Василю вдалося вийти на волю і приступити до виконання своїх пастирських обов'язків.

Ще перебуваючи в таборах, Василь Романюк заявив про свою вірність Українській Автокефальній православної церкви. Прийнявши чернецтво під ім'ям Володимира, він доклав чимало зусиль для відродження церкви, яка десятиріччями жорстоко

переслідувалась в Радянському Союзі. Пізніше, зайнявши високе становище в ієрархії УАПЦ, він виступив одним з поборників ідеї її об'єднання з УПЦ, оскільки прекрасно усвідомлював, що молода незалежна держава може жититися лише з духовних джерел єдиної Української православної церкви. Роз'яснюючи свою позицію, першоієрарх УПЦ-КП писав: "Наша церква завше одстоювала єдність українського православ'я, необхідність об'єднання всіх православних християн у лоні єдиної незалежної церкви - наступниці церкви св.Володимира та Петра Могили. Нас об'єднує єдиний обряд, єдина церковна традиція, служіння одному й тому ж українському народові"¹⁹. В цих словах, мабуть, і є визначення тієї високої мети, якій Патріарх Володимир присвятив все своє життя.

ПРИМІТКИ

¹Архів Управління Служби безпеки України по Івано-Франківській обл.-Спр. №10123П.-Т. 2.-Арк. 63.

² Там само.-Арк. 65.

³ Там само.-Арк. 74.

⁴ Там само.-Т. 1.-Арк. 62-63.

⁵ Там само.-Т. 2.-Арк. 75.

⁶ Там само.-Т. 1.-Арк. 30.

⁷ Там само.-Арк. 32.

⁸ Там само.-Арк. 146.

⁹ Там само.-Арк. 253.

¹⁰ Там само.-Арк. 32-33 зв.; 124-125.

¹¹ Там само.-Арк. 154.

¹² Там само.-Арк. 3.

¹³ Там само.-Арк. 87.

¹⁴ Там само.-Т. 2.-Додатки.

¹⁵ Там само.-Т. 1.-Арк. 349.

¹⁶ Український правозахисний рух. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор, 1978.-С. 50-51.

¹⁷ Вести из СССР. Права человека. Мюнхен, 1989.-Т. 1.-С. 103.

¹⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: У 3 т.-Мюнхен, 1983.-Т. 3.-С. 370-375.

¹⁹ Прилука В. Берег любові владика Володимира//Українська газета.-1993.-№ 16

ВІРНИЙ ПАСТОРСЬКОМУ ОBOB'ЯЗКУ (Г.РАТ)

Ім'я Георгія Георгійовича Рата (1865-?) сьогодні мало кому відоме. Між тим, в 1900-1920-х рр. його добре знали не тільки в повітовому Олександрівську (що потім був перейменований в Запоріжжя), а й Катеринославі, Києві, Москві, Одесі, Петербурзі, Ризі. Своєю різносторонньою діяльністю Г.Г.Рат зробив великий внесок у розвиток національної культури, просвіти населення міста та повіту, де значну частину жителів склали громадяни німецької національності - нащадки колишніх німців-колоністів.

Г.Г.Рат походив з німецького роду, який подібно сотням інших сімей-емігрантів прибув у Причорномор'я на початку ХІХ ст. Він народився в сім'ї хліборобів лютеранської колонії Гофнунгсфельд Одеського повіту Херсонської губернії (нині - територія Арцизького району Одеської області) 19 (31) січня 1865 р.

Після закінчення початкової школи і навчання в центральному училищі колонії Грослібенталь, що знаходилась в Маріїнському повіті поблизу Одеси, здібний юнак продовжив навчання в Саратській класичній гімназії, а згодом закінчив богословський факультет Дерптського університету.

В 1892 р. в Москві, посвяченням у духовний сан, починалась його церковна кар'єра. Спочатку служив помічником пастора в Москві, потім - з 1892 до 1894 р. в Києві. В 1894 р. був направлений на парафію в колонію Нейштутгард в Таврійській губернії біля Бердянська. До 1905 р. там він опікувався духовними

справами своїх парафій, часто буваючи в Олександрівську, лютеранське населення якого до того часу не мало власного пастиря і молитовного будинку.

За активної організаторської діяльності Г.Г.Рата в 1907 р. у Олександрівську було засновано самостійну євангелічно-лютеранську парафію, котра об'єднала не тільки міське населення, а й населення землеробських лютеранських колоній повіту та лютеранське населення менонітських колоній Хортицького повіту з числом сім тисяч чоловік.

В Олександрівську Г.Г.Рат розгорнув енергійну діяльність церковної ради громади, членом якої його постійно обирали. До активної роботи в церковній раді вдалося залучити відомих та авторитетних жителів міста: заводчика Я.Я.Бадовського, начальника дільниці Катерининської залізниці К.І.Філіпа, лікаря Г.Б.Бера, провізорів В.А.Тавоніуса та Л.І.Петцгольда, поселянину-власника, а згодом- редактора місцевої німецької газети Т.М.Ейзенбрауна¹ та ін.

При церковній парафії започаткували школу для дітей парафійан, де Г.Г.Рат, маючи десятирічний досвід учительської праці в німецьких школах Києва і Бердянська взявся викладати не тільки Закон Божий, а й німецьку мову.

Водночас він був законоучителем в чоловічій і жіночій гімназіях м.Олександрівська.

У період діяльності антинімецьких законів царського уряду, під час I світової війни, Г.Г.Рат, проявляючи принциповість, відстоював права місцевих німців на здійснення богослужінь на рідній для них мові, прагнув відвернути закриття німецьких шкіл, прийняв на себе тягар обслуговування Старошвецької парафії Херсонської губернії, пастора якої було вислано до Самарської губернії. Водночас займав

патріотичну позицію: здійснював богослужіння за здоров'я імператора та перемогу російської армії.

Як свідчать архівні документи, піклуванням пастора вже в лютому 1906 р. було одержано дозвіл на відкриття в м.Олександрівську дитячого садка. Більше десяти років спільно з церковною радою лотеранської релігійної громади він домагався закладення в місті психіатричної лікарні². З 1913 р. Г.Г.Рат обійняв посаду директора повітового відділення попечительної Спілки про тюрми. З дозволом німецькій меншині міста видавати газету "Бюргер Цайтунг", на пастора Г.Г.Рата Катеринославським губернатором В.Якушиним було покладено обов'язки наглядаючого за цим виданням³.

З початком революції 1917 р. і активізацією національного руху в країні та створенням "Союзу російських громадян німецької національності і менонітів" Олександрівський комітет цього союзу поступово перетворювався на керівний регіональний центр об'єднання німецької меншини, що мешкала на території Катеринославської, Полтавської, Харківської та частини Херсонської губерній. Пастор Г.Г.Рат, як голова комітету брав участь у перших його з'їздах, що проходили в Одесі (серпень 1917) та Москві (вересень 1917 р.)

Очолований ним комітет союзу підтримував проголошення Української Народної Республіки, приймав активну участь у підготовці виборів до Всеросійських та Українських установчих зборів. Налагоджувалася його співпраця з українською повітовою радою.

За радянської влади діяльність пастора Рата проходила в незмірно тяжких умовах - релігійне життя та всілякі прояви

ініціативи в галузі національної культури підпали під жорстокий заборонний прес. Займав посаду пастора до грудня 1927 р., коли рішенням загальних зборів, парафія змінила традиціоналістську орієнтацію і перейшла до так званої “вільної церкви”. Рішення було навіяне подихом часу. Аби вижити, лютеранська, як і інші церкви, трансформувалася під впливом радянської дійсності. Пастора Г.Г.Рата було звільнено з посади.

На недовгий час - до 1931 р. його служіння продовжилось в колонії Іосифівці (Іосефсталь) Карло-Марксівського району на Дніпропетровщині, де він виконував обов'язки пастора і пробста. Мешкав поблизу Іосифівки - в с.Рибальському⁴.

В останні роки життя Г.Г.Рату, подібно тисячам священнослужителів, довелося пізнати на собі рецидиви класової політики більшовицьких властей: закриття парафіяльної школи та позбавлення можливості поряд з релігійною діяльністю займатися викладацькою роботою; неодержання пенсії, хоча вчителював протягом тридцяти років; сплачування непомірної квартирної плати тощо.

Але й тоді, коли саме служіння церкві стало розцінюватися, як прояв політичної опозиційності, Г.Г.Рат не лякався піднести свій пастирський голос на захист національної культури та релігійних традицій. В 1925 р. він письмово звертався до юридичного відділу газети “Известия”, висловлюючись проти бездумного закриття шкіл, що діяли при молитовних будинках.

Життя його обірвалося трагічно і, водночас, типово для багатьох співвітчизників - на засланні⁵. Де і коли, на жаль, невідомо.

Непроста доля, глибоко людяні вчинки, щедрість душі і добрі починання цієї невтомної людини, одержимої ідеєю національного розвитку і блага для свого народу, частинкою якого він був сам, по праву повинні бути оцінені нащадками.

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів Запорізької обл.-Ф. 112, оп. 1, спр. 17.-Арк. 4 зв.

² Там само.-Спр. 23.-Арк. 68, 123.

³ Там само.-Спр. 30.

⁴ Там само.-Ф.Р.-316, оп. 3, спр. 32.-Арк. 69.

⁵ Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch - lutherischen Kirche in Siedrußland von 1789-1910 // Heimatbuch.-1959.-S. 87.

М.І. Михайлуца

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1944-1945 рр.)

По визволенню радянськими військами території Херсонської, Миколаївської та Одеської областей в лютому, а в серпні й Ізмаїльської області, стало відновлюватись мирне життя. Своєрідним було й церковно-духовне життя. На жаль, ця, з рештою як і багато інших, проблема не знайшла в історичній літературі достатньо об'єктивного висвітлення. Вона мала яскраво виражений пропагандистський характер, метод дослідження, побудований не стільки на науково-історичному підході, скільки на псевдоатеїстичних закидах в бік церкви¹.

Наукові праці та студії вчених діаспори та церковна література² хоча й зробили певний крок в цьому напрямку, але того занадто мало. Крім того, ця література носить більше історико-теологічний або межконфесіональний характер та аналіз, а не соціоісторичний. Зрештою, вона присвячена західному регіонові нашої держави, де

історично існував релігійний плюралізм: Греко-католицька, Українська автокефальна православна (УПАЦ), Руська православна (РПЦ), Католицька церкви тощо. Південь же України лишився поза дослідженнями.

Сьогодні маємо змогу розглянути, яке було насправді становище в православній церкві на півдні України.

Тоталітарна система виключала з державного життя церкву. Довгорічне люте нищення святих храмів і священнослужителів більшовицькою владою, жорстокість ставлення системи до церков - автокефальної, греко-католицької, накінець і православної, хоча значно меншою мірою, не мають рівних прикладів в історії людства. Наслідком такої політики була невелика кількість у регіоні парафій. Винятком може бути тільки Ізмаїльська область, яка адміністративно-територіально була утворена у 1940 р., після того, як певна україномовна частина Бесарабії увійшла до складу УРСР. Там, на тому терені, церква та монастирі існували, але перед війною були закриті комуністами-атеїстами. Але зразу ж, з окупацією румунами та німцями, більшість церков були відновлені і відродили церковний культ. У Херсонській області за час окупації з 1941 по 1944 рр. було відкрито 3 собори і 102 церкви³. Якщо розглядати за роками, то це виглядатиме таким чином: у 1941 році було відкрито 53 церковні установи, в 1942 і 1943 роках відповідно - 41 та 34⁴. Так було і в інших областях. За румунської окупації в Трансністрії було 300-400 церков у тому числі в Одесі 30 з 617 священниками і 12 монастирів⁵. Релігійний центр православної церкви знаходився в кафедральній церкві при монастирі св.Іллі в Одесі. "Румунська православна місія", яка була надіслана румунським патріархатом, організувала дві духовні семінарії, одна

з них була заснована в Одесі, де навчались в основному українці, але навчання було російською, або румунською мовами.

Відновлення церковно-приходських інституцій було важливим мотивом у сподіваннях населення на демократичність нової влади з її "новим порядком". Та незабаром ці надії були сплюндровані і спростовані окупантами, які не мріяли про зміцнення церкви в окупованій Україні. Трагедійність ситуації, в якій знаходився народ, та й віруючих людей особливо, полягає у тому, що якась частина їх стала на бік окупантів. Залишаючись глибоко віруючими, вони знаходили самореалізацію своєї душі у співробітництві з системою, чи то паче, вбачали в цьому служіння Богові. Система ж відшкодовувала від церкви та віруючих все, що її виправдовувало б. Дехто співпрацював з ворогом маючи надію церковного відродження, бо за більшовиків церква тільки нищилась. Тому певна частина служителів культу та віруючих пристосовувалась всіляко до системи. При сприянні окупаційних властей вони займали під церковні та культові потреби різні споруди (клубні, шкільні тощо). Інша ж частина духовенства православної церкви під впливом соціальних перетворень довоєних десятиліть прийняла радянську владу і в роки війни еволюціонували свою соціально-релігійну доктрину. Більшість єпископів священнослужителів РПЦ зайняли патріотичну позицію - засудили агресію та закликали віруючих радянських людей стати на захист соціалістичної Батьківщини. Сергій (Старгородський) патріарх Московський і всієї Русі, за роки війни більше 20 разів звертався до прихожан православних храмів з патріотичними посланнями⁶. У листівці від 22 червня 1942 р. з приводу першої річниці нападу німецьких агресорів та скрутного становища на радянсько-німецькому фронті,

20. Історія України

патріарх Сергій з Ульяновська, звертаючись до українського народу і його славної історії, наголошував: “В їх пам’яті безперечно живе одвічна боротьба православного козацтва і його заслуги перед Церквою і Батьківщиною. Згадаймо, як у найскрутнішу для правослвної Церкви в Україні ніч, коли велика церква Київської Печерської Лаври здійснювала висвячення православних архиєреїв, в ровах навколо Лаври зі зброєю в руках стояли православні козаки готові лягти кістями за рідну церкву...”⁷

Звертався до “чад нашої спільної Матері святої православної церкви” й митрополит Київський і Галицький Микола, не разнаголошуючи, що “кров убієних і розорені святині благають про помсту”⁸. Теж саме робили єпархіальні архиєреї та приходські священники.

ЗБИТКИ, НАНЕСЕНІ ЦЕРКВІ

Неоднозначно можна оцінювати те, що після себе залишили окупанти. Зрозуміло одне - усвідомлюючи програшність ситуації, німці та румуни робили, все щоб вивезти цінне церковне майно у Німеччину чи Румунію, а що було неможливо - мало бути зруйновано, брутально знищено, спалено. Вандалізм творився у той час скрізь, за масштабами та сутністю міг зрівнятись лише з більшовицькими “войовничим безбожеством” 20-30-х років. До нас дійшли важливі документи, які свідчать про збитки нанесені німецьким та румунським окупаційними режимами. Так, 7 жовтня 1944 р. секретарем обласної комісії по збитках у Херсонській області С.Новаком було складено “Реєстр актів про збитки заподіяні німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками”, де говорилось про масштаби злочину проти релігії,

духовенства та віруючих-мирян. У згаданій області було зруйновано, пограбовано 15 релігійних культових споруд, серед них православні собори в Цюрупінську та Каховці, Успенський собор у Херсоні. Загальна сума збитків становила 6 млн. 890 тис. 299 крб.⁹ Натворили лиха у містах і селах Миколаївської області німецькі окупанти не менше, особливо в Жовтневому та Братському районах, у Вознесенську. У с.Погорілівці Жовтневого району була зірвана церква вартістю 285 тис.крб., знищено та пограбовано майна на 41 тис.крб., з церкви с.Костянтинівка того ж району було вкрадено майна на 39 тис.крб. У Вознесенську було зірвано церкву вартістю 1500 тис.крб., знищено культового майна на суму 505 тис.крб. У селі Братське Братського району нацистські безбожники зруйнували церкву, пограбували іконостас, вивезли 29 ікон, ритуальні килими та рушники, меблі, дзвін вагою 48 кілограмів. Загалом збитки становили 3133 тис.крб.¹⁰

Але разом з тим, звернемо увагу на те, що архівні матеріали, зокрема райрад, датовані 29 вересня 1944 р., стверджують, що румуни на території Бесарабії та колишньої Трансністрії толерантніше ставились до релігійних установ, то й шкоди церковним спорудам майже не робили.

ВЛАДА ТА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

З кінця 1943 р. - початку 1944 р. становище на радянсько-німецькому фронті помітно змінюється на користь радянської армії. Більшовики відновлюють в регіонах, визволених від окупантів, свою владу. Намагаються, як і до війни, підкорити собі православну церкву, контролювати її, прикриваючись тезою про "відокремлення

церкви від держави". Щоб церква стала вірною служницею більшовицького режиму, РНК СРСР видає постанову за № 1392 від 18 грудня 1943 року, якою запроваджує Раду у справах Руської православної церкви при РНК СРСР, очолювану Г.Г.Карповим¹¹. Вона повинна була здійснювати зв'язок між урядом СРСР та патріархом Сергієм з питань православної церкви, готувати їх для вирішення в уряд. Ця рада мала в союзних і автономних республіках, краях і областях країни своїх уповноважених. В нашій республіці, починаючи з 1943 р., роботу по забезпеченню контролю за дотриманням законодавства про церкву виконував уповноважений Ради П.Ходченко.

Трохи пізніше, РНК СРСР прийняла постанову за № 572 від 19 травня 1944 р. "Про організацію Ради в справах релігійних культур"¹². Вона повинна була забезпечувати зв'язок між урядом та керівництвом релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядницької, католицької, греко-католицької та лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддійського, сектантського віросповідань. Головою Ради призначено К.А.Зайцева, який очолював та керував роботою аналогічних Рад та уповноважених в республіках і на місцях. В Україні ці питання підпорядкувались Вільховому.

Одразу після звільнення всієї території Української РСР з Москви до республіки було надіслано листа від 21.XI.44 р. для уповноважених Ради при облвиконкомах¹³. В ньому йшла мова про збір відомостей стосовно кількості поданих до виконкомів заяв віруючих про відкриття церков та молитовних будинків. А в березні 1945 р., відповідно до розпорядження голови Ради у справах православної церкви при РНК СРСР було запропоновано

уповноваженим на місцях до 1 травня 1945 р. закінчити роботу по уточненню обліку церков і реєстрації релігійних громад і духовенства¹⁴.

Порядок реєстрації релігійних общин РПЦ було продумано владою таким чином, щоб контролювати кожний крок віруючої громадськості. Що ж потрібно було для так званої реєстрації. По-перше, подати до уповноважених Ради при облвиконкомах заяву "підписану не менш як 20 особами не позбавленими судом права голосу і т.п.". По-друге, разом з заявою подавались і списки усіх віруючих даної общини. На інструктивній нараді у Києві, яку провів голова союзної Ради у справах РПЦ Г.Г.Карпов, було дано інструкцію, де зокрема говорилось: "§2 пункт "Б" - до заяви повинно бути прикладено поіменний список осіб, які підписали заяву та інших віруючих православного віросповідання, з повними даними про їх громадянство"¹⁵. Своєрідна реєстрація віруючих та лояльних до церкви людей мала на меті виявлення у радянському суспільстві масштабів віруючого інакомислення і релігійного впливу та, у відповідності до цього, вироблення тактики атеїстичної пропаганди з боку комуністичної партії та влади на місцях.

Узагальнюючи результати поданих заяв про відновлення релігійного культу можна виділити декілька цікавих, на наш погляд, моментів. По-перше, за радянської влади, після визволення територій, відновила свою роботу незначна кількість церков. Для прикладу візьмемо Херсонську область, де протягом 1944-1945 рр. було відновлено лише 5 культових споруд (дві у 1944 р та три у 1945 р.)¹⁶

По-друге, собори та церкви на півдні були майже повністю укомплектовані настоятелями церков та служителями культу, що у

той час було дуже специфічно. За румунської окупації чимало їх повернулося на рідну землю та й залишилось при радянській владі, хоча слід сказати, дехто відступив разом з румунами. У Одеській області, наприклад, на 318 церков було 305 служителів культу, серед них єпископ, 177 священників, 26 дияконів та 101 псаломщик¹⁷. У Херсонській області священників та дияконів було більше 100¹⁸. Щоправда, слід мати на увазі, що диякони та псаломщики відправляли богослужіння не могли самостійно, тільки допомагали ієрею (тобто священникові) або настоятелю церкви. Накінець, реєстрація виявила і те, що й так було відомо, - усі діючі храми православної церкви були патріаршої орієнтації. Іншого не могло й бути. Моноцерковність, як і монопартійність, дуже задовольняла систему, яка не тільки не могла терпіти політичного плюралізму, а й релігійного теж. Тим більше, що верхівка православної церкви у Москві була одержавлена та ідеологізована комуністичною доктриною.

Таким чином, на початку січня 1945 р. на півдні України було зареєстровано церков: в Одеській області - 313¹⁹, у Херсонській - 111²⁰, в Ізмаїльській - 73²¹.

Влада продовжувала підпорядкувати собі РПЦ. Для цього у березні 1945 р. було опрацьовано "Положення про управління руською православною церквою" та направлено усім уповноваженим з інструктивним листом про порядок введення його в життя. Патріархія, в свою чергу, надіслала "Положення..." приходам і дала накази відповідного характеру настоятелям церков²². До речі, "Положення" - своєрідна церковна конституція - навіть і не згадує про те, що православна церква в межах Української РСР після її визволення утворила екзархат України Російської

православної церкви, оскільки більшість віруючих, духовенства та ієрархії були українцями. Таким чином, формально український екзархат утворював автономну одиницю в лоні Московської патріархії РПЦ. Але, на жаль, функція екзархата українського була тільки почесною, - не більше, як і те, що кандидатів на єпископів призначала Московська патріархія в тісному, порозумінні з радянською владою. То ж говорити про якусь автономію церкви в Україні було б не правильним, бо як у середині церковного життя так і у зовнішніх зв'язках вона була позбавлена прав.

МОНАСТИРІ ТА ЇХ СТАНОВИЩЕ

На півдні Української РСР була незначна кількість православних монастирів, та й монахів там було не дуже багато. Ті джерела та матеріали, які зараз маємо, дають змогу про це говорити. Якщо по всій Україні в жовтні 1944 р. було нараховано 39 монастирів, де перебувало 206 монахів та 1686 монахині²³, то на півдні республіки на початку 1945 р. було всього 5 монастирів²⁴. В Ізмаїльській області діяло 3 старого обряду монастирі: два чоловічих - "ім.Петра і Павла" та "ім.Михаїла Архангела" і жіночий - "ім.Усікнення голови Іоана Хрестителя". В Одесі було 2 монастирі: чоловічий Пантелеймонівський та Михайлівський жіночий. Разом в усіх обітелях було 122 віруючих, 21 чоловік та 101 жінка.

Війна дуже порушила спокійне, вивірене життя божих послухників, яке складалось протягом багатьох десятиліть. Святі пристанища в Придунайських землях були утворені ще у 40-50-ті роки XIX століття. З 1853 по 1878 рр. вони підпорядковувались турецькій владі у м.Тульча (Добруджа). А з кінця 70-х років, з

переходом цих земель до Російської імперії, починається розквіт монастирів.

За радянської влади, а вона туди прийшла у 1940 р., більшість монастирів* було закрито, але, як і церкви, вони відродились у період румунського володарювання у Трансністрії (Одеса) та Бесарабії (Кілія та Суворово). Всі п'ять монастирів існували на контрольованім румунами терені. Враховуючи скрутне становище, в якому опинились монастирі під час війни, румунська влада, як свідчать деякі документи, здійснювала неодноразово урядову матеріальну та грошову допомогу. Вилковський чоловічий монастир "ім.Петра і Павла" протягом 1943 р. держав 20 тис.лей, а у вересні 1944 р. він мав одержавти ще біля 100 тис.лей²⁵, які було виділено урядом, але вступ Червоної армії в кінці літа обірвав надії монахів на підтримку. Румунські окупанти шукали підтримки у віруючих. Загравуючи з ними, вони тим самим намагалися глибоко пустити коріння свого панування, володіти не тільки матеріальними цінностями, але й душею населення краю. В якійсь мірі їм це вдалось. Бо вже за радянської влади, відновленої після 1944 р., більшість монастирів мали прорумунську орієнтацію. А настоятель Вилковського монастиря, священник Климентій Федулович у своїх богослуженнях неодноразово згадував румунську владу й румунського митрополита Тихона і за нього молився. Людиною "не радянською", яка "не спроможна була боротись з ненормальностями монастирського побуту" був і Ізмаїльський старообрядницький єпископ Лисов Арсеній.

Економічне становище монастирів було ще гірше. За радянської влади вони являли собою незначні осередки патріархального виробництва. Якогось віддаленого промислового чи кустарного

виробництва за воєнних часів монахи та монахині не мали, хоча серед них були майстри та майстрині художньої вишивки, плетіння мережив, різби по дереву та металу тощо. Монастирі в основному існували за рахунок подаянь віруючих та прибутку з присадибних земельних ділянок - переважно городів; в значно меншій мірі - з сільськогосподарської праці. Було й таке, що монахи заробляли "на стороні" (у відходах). Невеликі земельні наділи та, до того ж, майже повністю відсутня худоба й тяглова сила, свідчать про те, що сільським господарством займатись монахам було дуже важко. Вилковський чоловічий монастир володів садом із 300 дерев, городом 6 га, конем та лодкою, орної землі й сільськогосподарського реманенту не було²⁶. Чоловічий монастир у Суворовському районі мав земельний наділ 2,5 га. Саду, виноградників, худоби, птиці не було²⁷. Жіночому монастиру у тому ж районі належало: наділ землі - 1,5 га, городу та посів озимини 1 га, 1 кінь, 1 корова, другої худоби та птиці не було також²⁸. Тож бачимо, - монастирі як духовні організації і як міцні колись господарські колективи, приходили до занепаду. До того ж, більшість монахів і монахинь були похилого віку й не могли підтримувати економічно й господарські свої обітелі. Наприклад, у чоловічих монастирях Ізмаїльської області із 18 монахів працездатними були лише 4²⁹.

Влада на місцях, виконуючи вказівки "зверху", робила все, щоб витіснити монастирі з суспільного життя. Прикриваючись тим, що "в монастирях зосереджується найреакційніша частина духовенства, тенденцією якої є відновлення монастирського життя в старих формах", уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П.Ходченко в доповідній про релігійний стан в Україні у 1944 р.

висловив слудуючу думку: “Маючи на увазі вище сказане, а також те, що питання про монастирі - специфічне явище в наших умовах, особливо в Україні, і що це питання вимагає конкретного вирішення, вважаю, що було б доречним застосувати метод поступового скорочення кількості монастирів і викорінення тенденцій їх економічного розширення і збагачення”³⁰.

З цієї причини влада в областях творила беззаконня: господарство монастирів, як таке, що не відноситься до потреб релігійного культу — земля, житло та інші будівлі, сільськогосподарський і промисловий інвентар (де було) відбиралося й передавалося державним установам та організаціям. Було й таке: на території Вилковського монастиря розквартирували прикордонний загін, солдати якого жили по сусідству з монахами, шкодили їм, збирали врожай тощо.

Вважаючи недоцільним зміцнення монастирів за рахунок пришельців з інших монастирів, у тому числі з Румунії, представники влади повсюдно й повсякчасно обмежували їх у правах. Відбиралися й храми монастирські та передавалися під музей (в кращому випадку) та інші потреби.

* * *

Отже факти засвідчують, що в 1944-1945 рр. після визволення України радянською владою проводилась свідомо і цілеспрямована політика нищення церкви, релігійних інтересів віруючих громадян. Церква, як духовний соціум, - була зайвою для тоталітарного режиму, який прагнув до здійснення повсюдного контролю над суспільством.

ПРИМІТКИ

¹Лисавцев Э.И. Критика буржуазных фальсификаций положения религии в СССР.-М.: Политиздат, 1975; Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20-30-е годы XX ст. М.: Знание, 1934; Корзун М.С. Русская православная церковь, 1917-1945 гг.: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность.-Мн.: Беларусь, 1987.

²Дорошенко Дм. Короткий нарис історії християнської церкви.-Вінніпег. Вид-во "Еклезія", 1949; Оглоблін О. Українська церковна історіографія//Український історик.-4/4/24 Рік VI.-Нью-Йорк-Мюнхен, 1969. С. 12-29; Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви.-(у 2-х т.)-Вінніпег: Видання УГПЦ в Канаді, 1982 та ін.

³Підраховано за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 4648, оп. 1, спр. 15.-Арк. 50-52.

⁴Там само.

⁵Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941-1945 Сб. док. и материал. Т. 2; В тылу врага.. Кишинев, 1976.-С. 76.

⁶Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20-80-е годы XX ст.) М.: Знания, 1984.-С. 23.

⁷Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 23, спр. 369.-Арк. 5-5 об.

⁸Там само.-Арк. 6.

⁹ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 1, спр. 3.-Арк. 185.

¹⁰Там само.-Арк. 1.

¹¹Там само.-Арк. 3.

¹²ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 23, спр. 887.-Арк. 2.

¹³ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 1, спр. 12.-Арк. 1.

¹⁴Там само.-Спр. 9.-Арк. 1.

¹⁵Там само.-Спр. 12.-Арк. 4.

¹⁶Там само.-Спр. 15.-Арк. 50-52.

¹⁷Там само.-Спр. 3.-Арк. 14.

¹⁸Там само.-Спр. 15.-Арк. 49.

¹⁹Там само.-Спр. 3.-Арк. 14.

²⁰Там само.-Спр. 15.-Арк. 50-52.

²¹Там само.-Спр. 2.-Арк. 108-111; спр. 5.-Арк. 5.

²²Там само.-Спр. 12.-Арк. 16.

²³Там само.-Спр. 1.-Арк. 53.

²⁴Там само.-Спр. 1.-Арк. 219; спр. 4.-Арк. 6.

* Монастир "ім.Ускінення голови Іоана Хрестителя" у селі Муравлівка, єдиний монастир на півдні України, який навіть під час більшовицької диктатури не закривався.

²⁵ЦДАВО України.-Ф. 4648, оп. 1, спр. 1.-Арк. 53.

²⁶Там само.-Оп. 2, спр. 4.-Арк. 6.

²⁷Там само.-Арк. 8.

²⁸Там само.-Арк. 9.

²⁹Там само.-Арк. 6, 7.

³⁰Там само.-Оп. 1, спр. 1.-Арк. 201.

V. ПОВЕРНУТІ ІМЕНА

Д. Є. Склярєнко

Ю. КОЦЮБІНСЬКИЙ - ДИПЛОМАТ, ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ

В “Большой советской энциклопедии” статті про батька й сина вміщені на одній сторінці. В них йдеться про життєвий шлях, творчі звершення, громадсько-політичну діяльність цих відомих діячів України. Батько прожив 49 років, син - на 8 років менше. Крім Юрія в сім'ї були ще діти - брат Роман, сестра Ірина.

Можна з певністю стверджувати, що вплив М.М.Коцюбинського на своїх дітей, на їх виховання, був вирішальним, вони росли і виховувалися справжніми патріотами. Юрій був старшим за свого брата на кілька років, на 4 роки меншою була Ірина.

Народився Ю.М.Коцюбинський 25.11 (7.12) 1895 р. у Вінниці. Під час першої світової війни був мобілізований в царську армію, закінчив Одеське військово училище, прапорщик. В 1917 р. Юрій Коцюбинський у Петрограді - командир Червоної гвардії Московсько-Заставського району, член військово-революційного комітету. В кінці року повернувся на Україну.

То був складний, напружений час. Росія відчайдушно боролася за вихід з імперіалістичної війни. Складні напружені події розгорталися на Україні. Повноважна делегація уряду Центральної ради прибула в Брест-Литовськ для переговорів про укладення миру з Німеччиною та її союзниками. На території України в той час точилася гостра боротьба між прихильниками більшовиків і силами,

які відстоювали право на її незалежність і підтримували українські політичні партії, уряд Центральної ради.

В історичній літературі діяльність Ю.Коцюбинського в той період оцінюється, здебільшого, позитивно. При цьому автори посилаються на телеграму В.І.Леніна, в якій сповіщалося про призначення Ю.Коцюбинського командуючим військами, діючими проти збройних формувань Центральної ради. При цьому, правда, ніхто не зазначає які то були сили, де містився штаб і т.д. Між тим, добре відомо, що для створення такого командування потрібен був не тільки час, а й подолання опору керівників загонів, які бажали діяти на свій розсуд, не підкорятися єдиному командуванню. Прикладом цього можуть бути дії лівого есера Муравйова та деяких командирів інших частин, які вели наступ на Київ, (саме на цьому напрямку був призначений командуючий). Однак, це не завадило окремим тогочасним діячам кинути звинувачення Ю.Коцюбинському в зраді інтересів України.

На наш погляд, призначення Ю.Коцюбинського командуючим носило чисто формальний характер. Його ім'я було використано з пропагандистською метою, тому ніяк не можна звинувачувати в тих неблаговидних, антинародних справах, які творили на Україні Муравйов і йому подібні.

Вторгнення німецьких та австро-угорських військ привело до окупації території України і необхідності беззастережного виконання кабальних угод про поставку в Німеччину та Австро-Угорщину тисяч тон продовольства і сировини. В кінці квітня - на початку травня 1918 р. окупантам вдалося загарбати майже всю її територію.

Ю.М.Коцюбинський разом з іншими керівниками уряду Радянської України бере участь в організації опору наступаючим військам, у створенні підпілля, організації партизансько-повстанської боротьби.

З Чернігівщиною, Харківщиною, Полтавщиною, з їх людьми Ю.М.Коцюбинський краще й глибше познайомився влітку і восени 1918 р., відправляючи на окуповану територію посланців і приймаючи представників підпілля. В листопаді 1918 р. в Німеччині вибухнула революція. Брест-Литовський договір був анульований. Ю.М.Коцюбинський - активний учасник буремних подій громадянської війни. У пізніше заповненій ним анкеті, що зберігається в архіві, вказується, що він делегований на партійний з'їзд Чернігівською обласною організацією, українець, освіта - середня, працює заступником голови Раднаркому УРСР, головою Держплану, член партії з 1913 р., член ЦК КП(б)У і Харківського міськкому КП(б)У, в інших партіях не був. З 1917р. по 1920 р. був у Червоній гвардії, партизанах і Червоній Армії¹.

В кінці лютого 1919 р. представники Полтави і повітів зібралися на губернську партконференцію. 24 лютого на вечірньому засіданні головував Ю.М.Коцюбинський. З доповіддю про поточний момент виступив представник ЦК КП(б)У. Ю.М.Коцюбинський взяв участь у дебатах. Він, зокрема, зазначив: "В нашій партії є дві течії. Я є представником іншого погляду на нашу зовнішню і внутрішню політику"². У своєму виступі він намагався співставити різні оцінки міжнародного і внутрішнього становища Радянської країни, її збройних сил, завдань поточного моменту. Хоч не з усіма намірами і напрямками промови можна погоджуватися, вона свідчить про масштабність пошуків їх успішного розв'язання.

Ю.М.Коцюбинському довелося ще раз взяти слово, оскільки дискусія набула гострого характеру. Зрештою 23-ма голосами “за”, проти 9-ти і одному, що утримався, було прийнято резолюцію, в основу якої покладено положення виступу Ю.М.Коцюбинського.

Наступного дня Ю.М.Коцюбинський виступив в обговоренні доповіді з організаційного питання. Сталося це після голосування тез, запропонованих доповідачем і з'ясування того, що не всі делегати конференції “стоять на точці зору обов'язковості для себе партійних правил”. Ю.М.Коцюбинський, читаємо в протоколі, “вказуючи на це, вимагає виключення, як із складу конференції, так і з партії - тих, хто утримався і голосував проти. Більшістю - 23 проти 8 - пропонуване приймається”³. Не зовсім зрозумілим є подібна постановка питання, але факт залишається фактом.

Ввечері відбулися вибори Полтавського губкому КП(б)У. Серед обраних членами губкому О.І.Буценко, М.О.Алексеев, Я.Н.Дробніс та ін. Ю.М.Коцюбинський був обраний кандидатом у члени губкому⁴.

Але недовго Ю.М.Коцюбинському довелося працювати в Полтаві. Його відрядили на Чернігівщину. Тут він очолив губвиконком та губернський комітет партії. А навесні 1920 р. - знову на Полтавщині, працює в складі президії губкому, головує на засіданнях. 27 березня 1920 р. обговорювалося питання “Про інструкцію про злиття з боротьбістами”. Було вирішено: “Прийняти вироблену інструкцію тов.Коцюбинським”. Розглянувши його статтю про роботу на селі вирішили “вмістити її в “Вестнике губпаркома”⁵.

В архівах зберігся підготовлений Ю.М.Коцюбинським циркуляр відділу Полтавського губпаркому усім повітовим організаторам. В

ньому нагадувалося про те, що коли в повіті немає достатньої кількості добрих волосних організаторів, не слід надсилати на місця непідготовлених людей, краще надіслати не у всі, а в частину волостей. “Коли декілька толкових організаторів створюють у своїх волостях осередки, потрібно відібрати з кожного по два-три найбільш розвинутих толкових товариша, викликати їх до міста на три-чотири дні і протягом цих трьох-чотирьох днів розповісти про нашу партію, її програму, статут, Конституцію та найголовніші декрети. Кожен завідуючий відділом повинен їм розповісти, що збирається він зробити в своєму відділі (продкомі, наросвіті, раднаргоспі і т.д.) Коли про все це повідомлять членів осередків, покажуть як треба виступати і які обов’язки волосного організатора, проєкзаменують їх, серед двадцяти-тридцяти, що приїхали, завжди виявиться п’ять-шість придатних у волосні організатори. Ви їх надішліть у волості, а через два тижні зберіть, зажадайте звітів, вкажіть на помилки, ще підучить, а підучивши, надішліть знову і тримайте перші два-три місяці під постійним контролем. Ви виробите собі кадри волосних організаторів. Через місяць ви зможете викликати нових членів осередків і повторити досвід перших курсів”⁶.

Робота на селі в той час була чи не найвідповідальнішою ділянкою. Селянство, яке становило більшість населення губернії, не було однорідним. Ю.М.Коцюбинський добре знав селянське життя і докладав чималих зусиль щоб лінія на зміцнення союзу з робітничим класом неухильно проводилася в життя. Однак, не тільки цими питаннями доводилося йому в той час займатися. 3-го березня президія губпарткому, обговоривши доповідь військового відділу про партійну школу, доручила Ю.М.Коцюбинському

“політичне керівництво школою”⁷. 3-го квітня 1920 р. президія зобов’язала Ю.М.Коцюбинського “з’ясувати питання про додаткове харчування курсантів... вжити заходів до притягнення у порядку партійної дисципліни до відповідальності лекторів”⁸.

Повсякденне життя партійного працівника в той час складалося з безлічі, здавалося б, дрібних питань. Та це на перший погляд, бо кожна дрібниця - невід’ємна частка великих і відповідальних справ, за якими стояли живі люди з їх турботами і потребами. Часто-густо вони були пов’язані з ризиком для життя. Г.А.Рубан, який знав Ю.М.Коцюбинського по спільній роботі, згадував пізніше: в 1920 р. Юрій Коцюбинський працював у Полтавському губкомі партії, керував відділом. Повертаючись у Харків, на ст.Ковяги, він був схоплений у поїзді озброєними людьми, побитий, зачинений у коморі. Про це стало відомо в Харкові, звідки терміново був надісланий загін, якому вдалося врятувати Коцюбинського від смерті. Після цього він тривалий час хворів, тому що вилами був поранений у бік⁹.

Набутий досвід роботи серед селянства дуже знадобився Ю.М.Коцюбинському, коли наступного року його було обрано членом Всеросійської спілки робітників землі й лісу, де він з такою ж наполегливістю, молодечим запалом (йому йшов 26-й рік), як і на попередній роботі, віддав усі свої сили виконанню дорученої справи.

В 1921 і наступних роках Ю.М.Коцюбинський був на дипломатичній роботі. 14 лютого 1921 р. від імені України разом з Ф.Коном підписав мирний договір з Литвою, а 18-го березня того ж року він та Е.Квірінг поставили свої підписи під Ризьким мирним договором. 7 грудня 1921 р. у Відні було підписано тимчасову угоду

21. Історія України

між урядами РСФРР, УСРР, з одного боку, і Австрією - з другого, котра по-суті означала фактичне визнання останньою РСФРР і УСРР в якості суверенних держав. Ю.М.Коцюбинський був призначений представником України в Австрії, а згодом став радником повноважного представництва СРСР у Австрії та Польщі, жив і працював у Відні та Варшаві. Після повернення на батьківщину Юрій Михайлович почав працювати у Держплані - спочатку заступником голови, а потім головою і заступником голови Ради Народних Комісарів республіки. В 1934 р. його було знято з цієї посади. У рішенні Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. говорилося:

“...а) Коцюбинського Ю.М. за прикриття двурушництва контрреволюціонера-троцькіста Наумова з роботи голови Держплану УРСР зняти і внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про виведення з складу ЦК КП(б)У;

б) Коцюбинського відкомандирувати у розпорядження ЦК ВКП(б)”¹⁰.

Уважний аналіз постанови дає можливість побачити деяку непевність тих, хто її приймав. З одного боку, - зняття з відповідальної посади, тяжке покарання, а з другого, - відкомандирування у розпорядження вищого партійного органу, куди людину з найменшими негативними моментами характеристики, не відправляли. Це не та інстанція, особливо в той час. Та скоро справа “прояснилася”. 7 лютого (за іншими даними в січні) 1935 р. Ю.М.Коцюбинський був заарештований органами НКВС СРСР без санкції прокурора, а в травні - за постановою особливої наради при НКВС СРСР, засуджений на 5 років заслання до Казахстану. Як тільки-но стало відомо на Україні про арешт

Ю.М.Коцюбинського, “змінило” своє ставлення до нього і Політбюро ЦК КП(б)У, прийнявши 23 березня 1935 р. рішення “виключити Коцюбинського з партії як двурушника-троцькіста”¹¹.

Як бачимо, трансформація поглядів щодо Ю.М.Коцюбинського не забарилася. Причини цього слід бачити не тільки у надзвичайній складності обстановки, породженої діями Сталіна та його оточення, а й командно-адміністративної системи, яка міцним ланцюгом стискувала всі сторони життя, втягувала у водоворот тисячі і тисячі ні в чим невинних людей міста й села з різних куточків країни.

В 1936 р. з місця заслання Юрія Михайловича відправили в т.зв. трудтабір (насправді концтабір) “за контрреволюційну троцькістську діяльність”, а в жовтні - під конвоєм до Києва. 7-им жовтнем датовано постанову про арешт. Того ж дня йому пред’явлено звинувачення, що він є “одним з керівників контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні. Під його керівництвом і за завданням троцькістського терористичного центру в Москві, організацією проводилася підготовка терористичних актів проти керівників Компартії і Радянської влади. Коцюбинський також здійснював організаційний зв’язок з союзним троцькістським центром в Москві через члена центра П’ятова та ін.” Цей документ підписали працівники управління держбезпеки НКВС України М.О.Григоренко і П.М.Рахліс. Їм та ряду інших співробітників було доручено “формування справи” по зазначеній вище “контрреволюційній” “терористичній” організації. Слідство набувало дедалі більших обертів, з’являлися все нові й нові “учасники”. Частина з них була змушена “підтвердити” свою “контрреволюційну діяльність”. Та були й такі, які не зламалися й рішуче заперечували пред’явлені

звинувачення. Так, згадуваний у постанові Політбюро ЦК КП(б)У Наумов (Леках) Д.Б. (Ю.М.Коцюбинському ставилося в провину його підтримка) - 1887 р. народження, до арешту - професор і член колегії Держплану УРСР, засуджений на 5 років виправно-трудових таборів, в 1937 р. відмовився від своїх "зізнань" і винним себе не визнав. 21 січня перебуваючи в Ухтпечтаборі, на запитання, що вам відомо про терористичну позицію і діяльність контрреволюційної троцькістської організації відповів: "Мені нічого не відомо ні про існування троцькістської організації на Україні, ні про її позицію і діяльність... Ні в якій контрреволюційній троцькістській організації я не був і не знаю про її діяльність взагалі, зокрема терористичну... Коцюбинський зі мною про таку організацію, зокрема про перехід до терору не говорив"¹².

Та й сам М.Ю.Коцюбинський в 1935 р. "категорично заперечував свою належність до антирадянської троцькістської організації"¹³. Більше того, понад 20 чоловік заарештованих разом з ним за "належність" до контрреволюційної троцькістської організації в 1934р., і більше 30 - в 1936р. ніяких зізнань на Ю.М.Коцюбинського не дали і справа по відношенню до всіх засуджених, в 50-х роках була припинена Військовою колегією Верховного Суду СРСР за відсутністю складу злочину¹⁴.

Однак, все це не завадило прокурору СРСР А.Вишинському і начальнику відділу ГУДБ НКВС СРСР комісару держбезпеки 3-го рангу Курському 7 березня 1937 р. затвердити обвинувальний висновок по справі Ю.М.Коцюбинського у злочинах, передбачених статтями 54-8, 54-11 й 54-10 КК УРСР. Наступного дня Військова колегія Верховного Суду СРСР під головуванням В.В.Ульриха і членів - диввійськюрислів І.Т.Никитченка та М.М.Ричкова о 18.50

почала слухання справи і закінчила його о 19.05 хвилин. Доля вірного сина українського народу, який віддав все своє життя служінню Батьківщині, була вирішена за 15 хвилин - вища міра покарання з негайним приведенням у дію без будь-якого оскарження, як це було визначено постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. Того ж дня Ю.М.Коцюбинський був розстріляний¹⁵.

Це не стало на перешкоді голові Військової колегії Верховного Суду СРСР генерал-лейтенанту А.Чепцову, який 20 листопада 1954р. дав вказівку видати громадянці О.Бош-Коцюбинській свідоцтво про смерть її чоловіка Ю.М.Коцюбинського. Ось його текст: "Повідомляю, що Коцюбинський Ю.М. (1895 р. народження, уроженець м.Віпниці 8 березня 1937 р. був засуджений Військовою колегією Верховного Суду, і, відбуваючи покарання, 11 травня 1938 р. помер від раку шлунка. Гр-ка Бош-Коцюбинська мешкає: Москва, вул.Серафимовича, 2, кв.128 (квартира Вейман)"¹⁶.

В 1956 р. органи правосуддя знову повернулися до "справи" Ю.М.Коцюбинського, провели ретельне розслідування і дійшли висновку, що він постраждав безвинно.

15 жовтня заступник Головного військового прокурора полковник юстиції І.Максимов затвердив висновок (в порядку ст.370 КПК РРФСР) по справі Ю.М.Коцюбинського, в якому зазначено, що матеріалами додаткової перевірки встановлено, що вирок Військової колегії і постанова Особливої наради підлягають скасуванню, а справа по звинуваченню Коцюбинського Ю.М. припиненню"¹⁷.

27 жовтня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР вирок від 8 березня 1937 р. і постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 17 травня 1935 р. по відношенню

Ю.М.Коцюбинського відмінила і справу припинила¹⁸ за відсутністю складу злочину.

27 квітня 1957 р. Ю.М.Коцюбинського було реабілітовано (посмертно) у партійному відношенні¹⁹.

Мовою документів (лист Р.М.Коцюбинського)

Ц.К. КП(б)У НКО т.ЗАТОНСКОМУ
ВИННИЦКОМУ ОБКОМУ КП(б)У

З а я в л е н и е

Члена КП(б)У Коцюбинського Р.М.*

7-го Ноября я в Виннице получил локанический приказ т.Затонского В.П. от 3/XI: "Уволить с этого числа от обязанностей директора музея и заповедника Коцюбинского М.М. в Виннице - Коцюбинского Р.М." Вначале я решил что это какая-то ошибка, возможно канцелярского порядка, но потом забеспокоился и зная что в праздники я не получу из Н.К.О. разъяснения обратился молнией в Госплан к брату с таким запросом: "Приказом Затонского уволен Предполагаю ошибка молнируй причины необходимость приезда". По истечении суток, которые я пережил в тяжелых, мучительных догадках, не получив ответа на запрос, не будучи связан с Винницким облпаркомом, т.е. накануне только вернулся с Кавказа, я 8-го выехал в Киев и только здесь вечером узнал некоторые данные о раскрытии крупной контрреволюционной организации и о причастности к ее работе (не знаю правда в какой мере) Ю.Коцюбинского. 9-го я был у секретаря парткомитета Н.К.О. т.Шенфельда (который подтвердил эти факты и выслушал мои объяснения) и затем я был принят т.Затонским В.П., который

---

* Винницкий областной государственный архив. Ф. 136, оп. 1, д. 226, с. 1-8.

объяснил мне причины приказа от З/ХІ. В приказе не сформулированы причины снятия меня с работы, т.к. чистку в парторганизации НКО я прошел ("считать проверенным"). Я искренне осознал всю недостаточность своей борьбы с национализмом (до ноябрьского пленума), и знал, что за последний год я по партийному решительно веду борьбу с национализмом и вот сейчас, не имея никаких новых сформулированных против меня, как члена партии обвинений в партийном, или советском документе, я впервые из уст т.Затонского услышал эти обвинения сводящиеся к следующему: "открыта контрреволюционная организация к которой причастен Юрий Коцюбинский, по ВУАМЛИНУ вы были замараны, чистку прошли тяжело, троцкиста Бервицкого вы втянули к нам в НКО - вот причина приказа". Правда, далее на поставленный мною вопрос был-бы издан приказ если-бы брат не был причастен к троцкизму - т.Затонский ответил, что очевидно не было бы, если б не открыли контрреволюционной организации. Прекрасно понимая, что этот приказ является продуктом весьма сложной обстановки, вызванной новыми методами контрреволюционной работы блока националистов и троцкистов, направленной против партии и диктатуры пролетариата, соц.строительства и зная, что партия должна принимать известные профилактические меры по отношению к тем членам партии, которые она по имеющимся серьезным фактическим данным не может доверять, я считаю, что этот приказ по отношению ко мне не молодому члену партии (я с 1916 г. работал в с.д.большев.кружках молодежи, имею 15-летний партстаж, без единого партвыскаания и какого-либо участия в антипартийных группировках) - неверен, необоснован, тем более, что для меня сразу ясно стало, что вопрос

сводится не к снятию меня с занимаемой конкретной работы, а к выражению мне как коммунисту - членом политбюро ЦК КП(б)У т.Затонским политического недоверия (что т.Затонский в разговоре со мной и подтвердил). Я полагаю, что несмотря на сложность обстановки можно было бы до издания приказа вызвать меня для дачи объяснений по выдвинутым против меня обвинениям - раньше чем политически убивать - это ведь элементарное требование нашей партийной демократии. Постараюсь ясно и четко ответить на все обвинения выдвинутые против меня чтобы было легко проверить те данные о которых я буду писать.

1. Да, чистку я прошел тяжеловато и так оно должно быть, так как на чистке мне пришлось ответить перед партией за притупление большевистской бдительности по отношению к врагам, которые пролезли на все участки работы ВУАМЛИН, в частности ко мне в библиотеку (Бойко, Козаченко*), в недостаточности борьбы моей с национализмом. И осенью 1933 года (на партгруппе, на собрании сотрудников библиотеки) и на чистке осенью 34 г. я так формулировал свою вину перед партией - я ее видел не столько в том, что просмотрел вредительскую работу моего заместителя националиста Бойко (с ним фактически вместе работал 5 месяцев и библиотечная работа для меня тогда была незнакома), как в том, что после ареста Бойко я находясь на излечении в Кисловодске и прочитав там историческую речь т.Постышева на Июльском пленуме ЦК, я не понял тогда всей остроты борьбы с национализмом и почти до ноябрьского пленума (октябрь) не развернул широкой работы по выявлению методов и форм вредительской работы националистов в

---

* В других местах фамилия Козаченко

6-ке (каталоги, библиография, нормы), и не мобилизовал коллектив сотрудников на подлинную борьбу с национализмом. Почему это стало так? Потому, что отравленная националистическими миазмами атмосфера ВУАМЛИНа времен Скрипника и старого руководства, безусловно повлияла и на меня, притупившего бдительность к националистам, хотя я категорически утверждаю, что никогда националистом не был, все националистическое мне всегда было чуждо и я не принадлежу к той категории "партийцев", которые прямо смыкались с националистами и были их рупором. Я с значительным опозданием, примерно к ноябрю 1933 г., совместно с партгруппой вспомогательных учреждений президиума ВУАМЛИНа (парторг т.Пеккер) повели большую работу по раскрытию форм и методов вредительской работы Бойко и его ближайших сотрудников Казаченко и др. Еще до того по совместной инициативе парторга т.Пеккера и моей, летом 1933 г. провели расчистку вспомогательного аппарата президиума и библиотеки от классово-чуждых элементов. Партгруппе (а я принял самое активное участие в ее работе, в частности руководя партшколой) пришлось провести большую работу по разгрому националистов в библиотеке и ее перестройке, в результате чего библиограф Казаченко - буржуазный националист и, как выяснилось позже, ближайший сотрудник Бойко был вышиблен с работы и исключен из союза, а вслед за ним и его корешки Вашура и Дибольд. Грязное заявление на меня и тов.Пеккера - поданное Казаченко - было разобрано на заседании парткомитета ВУАМЛИН под председательством т.Постоловской и квалифицировано П.К. как маневр классового врага - направленное на сознательную дискредитацию националистом - членов партии.

В составе тройки выделенной П.К. ВУАМЛИН, я принимал активное участие в выявлении вредительской работы националиста Дубровинского, выступал на партгруппе (присутствовал т.Дзенис) ставя в-с (вопрос - Д.С.) как и вся комиссия об его исключении из партии за пособничество националистам и антипартийность. Когда я против своего желания был назначен директором Книжной палаты (об этом знают т.т.Орлов, Кришкевич) - ибо я более 10-ти лет страдаю очень тяжелой формой психоневрастении и не способен на крупную напряженную работу) - я, при большой помощи со стороны парткомитета НКО, провел значительную работу, по выявлению преступного руководства Книжной палатой со стороны Галкина и Галевой и использованию палаты националистами, в результате чего последние были оттуда изгнаны. Я завел спецанкеты на сотрудников палаты, позволившие выявить подлинное лицо националиста Никифорука и иных и их вредительскую литературную продукцию, причем ознакомившись с анкетными данными о Никифоруке я поручил зав.отд(елом) систематизации Бервицкому хорошенько просмотреть книжку "Західня Україна", т.к. подозрительные биографические данные указывали, что в его книге будет найден национализм. Контрреволюционер Бервицкий воспользовавшись для своей маскировки тем, что я лежал в постели - решил заработать на Никифорчуке себе политический капитал. Вместо меня он делал информацию на бюро ПК и общем собрании парторганизации НКО о контрреволюционной книге и когда я позже узнал как Бервицкий использует "открытую" им националистическую книжку для своей "реабилитации", я об этом имел соответствующий разговор и с тов.Шенфельдом и с его зам. по партбюро т.Павловским (об этом ниже). Только болезнь принудили

меня оставить Книжную палату и уехать в благоприятную для меня обстановку в Винницкий музей М.Коцюбинского, где к этому времени выявилась откровенная ефремовщина, господствующая в установках музея и безобразное использование средств музея в личных интересах. На эту работу я ехал исключительно из-за плохого состояния здоровья (пусть т.Хвиля вспомнит мое заявление с просьбой переместить меня с директора Книжной палаты на зав.кабинетом Западной Украины, а т.т. Самутин, Невиданый, Васютинский о том как я хотел уехать на политпросветскую работу на периферию по мотивам найти работу, которую я выполнял-бы без частых болезненных срывов). За эти 4 месяца я утверждаю, что провел большую работу, несмотря на то, что она осложнялась склочными выхватками бывшей дирекции людей идеологически враждебных и сов.власти и чуждых писателю революционному демократу, но которые умело используют родственные отношения в интересах личной материальной выгоды.

Многие товарищи, в том числе и т.Киллерог видали лично от каких националистически-фашистских экспонатов, отражавших общую установку музея, мне пришлось последний очистить, временно перестроить, максимально партизовать с тем, чтобы после 70-ти летнего юбилея коллективно под руководством культпропа обкома за зиму превратить его в подлиннонаучно-партийное учреждение. Было в музее созвано совещание о перестройке, утвержден план моей работы, юбилей в подготовке которого я принимал непосредственное участие, прошел в Виннице блестяще (впервые в Виннице широко подано освещение творчества Коцюбинского М. с партийных позиций в духе интернационализма и активной борьбы с национализмом).

Музей связался с партийно-советской общественностью. В музее была организована к юбилею выставка, посвященная итогам съездов писателей. Музей за дни юбилея посетило более 5000 чел. Т.т. из "Большевистской правды" и другие партийцы отмечали иной партийный дух, который чувствовался во всей работе, совершенно подготовлен к открытию при музее дом литературы. Достаточно прочесть многие материалы, начиная с моей статьи в "Б.П.*" от 20-го августа "Против украинского национализма в музейном деле" и кончая юбилейными материалами о музее, о партактиве, мысли гостей - писателей - чтобы понять правильность проводимой мной работы.

Вот записи в книге посещения - т.Микитенко:

"Дбаїливо почату перебудову музею М.М.Коцюбинського треба довести до кінця, з музею вже виметене те націоналістичне сміття, яке "леліяло" старе керівництво музею. Документи, що свідчать про намагання того керівництва відгородити славного письменника від радянської інтернаціоналістичної культури й замкнути його в чисто "українському осередку", ці документи зберігаються зараз лише в архіві, як доказ неправильної, шкідливої лінії старого керівництва".

Тов. Савченко пише:

"Прекрасно висвітлено в музеї те, як націоналісти-фашисти намагалися створити** велику спадщину Коцюбинського, обволікти його пам'ять, зробити його чужим великим соціальним ідеям української радянської літератури.

---

* Большевистской правде - Д.С.

** Так у документі слід читати "спотворити"

Щодо цього відчуваємо дбайливу руку партійного керівництва в м.Вінниці та директора музею Романа Михайловича Коцюбинського”.

Тов.Савченко не прав - сделано в музее за это время черезчур мало, чтобы полностью правильно показать идейно-близкое нам наследство М.Коцюбинского и отразить как следует попытки фальсификации этого наследства со стороны фашистов, но разработка этого материала шла, установка мною была взята правильная.

Привожу все эти факты не для того, чтобы показать какие то свои заслуги в борьбе с национализмом, нет, когда в начале сентября я чистился* , я со всей откровенностью рассказал о своих ошибках, о своей вине перед партией и сейчас признаю, что эта моя борьба с национализмом еще недостаточна, чтобы искупить мою вину, но на чистке я уже мог показать комиссии и присутствующим, что я свои ошибки понимаю что я в течение последнего года быстро и решительно, с каждым днем выполняю свой долг, как член партии в решительной борьбе с националистическими уклонами, сомкнувшимися с контрреволюцией и интервентами. Вот почему испытал всю воспитательную роль чистки, еще раз заставившую проверить самого себя и искренне осознать свои ошибки периода ВУАМЛИНовского бытия (представитель партгруппы ВУАМЛИН т.Житников, присутствующий на моей чистке в НКО заявил пред.комиссии т.Колодню, что я честно рассказал о своих ошибках, допущенных в ВУАМЛИНе) и поэтому я спокойно ушел с чистки, видя, что мне верят и знают, что я стою на правильных

---

* Проходил чистку - Д.С.

большевистских позициях. Я считаю, что принадлежу к той категории партийцев, которые раньше допускали ошибки, потом осознали их искренне, на практике правильно борются за генеральную линию партии, и которым парторганизация, как указывал тов.Постышев на Краснопресненской конференции и позже, должна помочь в этом.

Я пишу так распространено о своих былых ошибках потому, что как правильно указал т.Косиор на 12-м партсъезде - даже тогда, когда исправляешься - никогда не следует забывать о своих прежних ошибках, в то время как мне придется мало писать о других обвинениях - необоснованность каких совершенно очевидна.

Я никогда не сочувствовал троцкистам, а в тех парторганизациях, где был - всегда активно боролся с троцкизмом. Когда брат был в оппозиции, в частности в период работы за границей, я совершенно не имел с ним никакой связи, не переписывался (за исключением пары писем семейного порядка в связи со смертью матери) и относился к его вредной для партии работе так, как следует партийцу. Я был рад, когда он в 29 г. отошел от оппозиции и верил в искренность отхода, потому, что не считал его двурушником. Никогда в разговорах на партийные темы с 29 г. и до сегодняшнего дня (в этот период я с ним сблизился), я не слышал от него даже малейших намеков антипартийного порядка. В работе он всегда горел и те факты, о которых я вчера узнал здесь в Киеве, явились для меня очень тяжелым ударом как для партийца и как брата.

Я не знаю в какой мере он причастен контрреволюционному троцкизму, но если Политбюро ЦКП(б)У выводит Ю.Коцюбинского из состава ЦК и снимает с работы - значит имеются очень веские

доказательства его причастности к этому, а поскольку так, я как член КП(б)У клеймлю всякое его пособничество врагам партии Ленина-Сталина. Мне больно вдвойне и я буду очень рад, если в процессе дальнейшего разбора дела контрреволюционной организации Ю.Коцюбинский, отрицающий выдвинутые против него обвинения, - сможет доказать свою подлинную партийность.

Знаю, что обвинении о втягивании троцкиста Бервицкого в работу НКО инкриминируется мне в непосредственной связи с последними событиями, ибо в момент ареста Бервицкого на закрытом заседании бюро парткомитета НКО и позже на чистке никто против меня этого обвинения не выдвигал, так как парткомитет НКО и партийцы по Книжной палате знали весь механизм прихода к нам Бервицкого.

Когда я еще не принимал работы - на партсобрании в ВУАМЛИНе зав.сектором науки Харьковского обкома т.Попов заявил мне, что по заявке на работников, поданной Ганевой (зам.дир.Книж.палаты), обком командует туда Бервицкого. На это я ему возразил - у Бервицкого есть серьезное партвзыскание (строгий выговор и снятие с работы) и посему на идеологическую работу его нельзя допускать. Попов ответил, что Бервицкий показал себя в борьбе со Степовым и другими националистами, он хочет исправиться. Кроме того, вопрос о его посылке на работу в Книжную палату, как это передавал Милославин (секретарь т.Попова Н.Н.) - согласован лично с Поповым Н.Н.) - так как я не знал точно причины снятия БЕРВИЦКОГО, ибо общая парторганизация ВУАМЛИН только недавно создавалась и мы раньше были в различных самостоятельных ячейках и к тому же с Бервицким не личной дружбы и никаких разговоров на партийные

темы я с ним в ВУАМЛИНе не имел (его все считали тяжелым, неприятным человеком) - то я после троекратного прихода ко мне Бервицкого с требованием решить о нем вопрос и зная как тяжелы дела в отделе систематизации Книжной палаты, при отсутствии там квалифицированного научного работника, заявил ему, что приму его на работу лишь после выяснения в ЦК и согласования с парткомитетом НКО. Я переписал в ПК ВУАМЛИН точную формулировку о Бервицком, зашел к парторгу института философии т.Шевченко (кажется так его фамилия), который мне заявил, что поскольку Бервицкий борется с национализмом - его можно использовать на идеологической работе - дав ему исправиться.

Далее я пошел к Милославіну, который подтвердил, что Николай Николаевич (Попов - Д.С.) полагает возможным использование Бервицкого в Книжной палате, более того, я обратился с письмом к Николаю Николаевичу (передал через Милославина, очевидно его можно найти в делах секретариата т.Попова) и кажется, копия сохранилась у меня в Виннице), в котором сообщал, что его именем рекомендуют мне Бервицкого и просил через Милославина передать мне ответ, т.к. я не знаю в какой мере Бервицкого можно использовать на работе.

Два раза я был в ЦК, ответа от Милославина не получил, работы в палате было уйма. Я обо всем (о причине снятия Бервицкого, зачитал формулировку и сказал о своем заявлении Попову Н.Н.) - проинформировал т.Шенфельда, Павловского, Кобленца и общее мнение всех было - возможность взятия его на работу, присматривая за ним, контролируя его.

Бервицкий чувствовал недоверие к нему парторганизации НКО и поэтому, когда он для своей маскировки начал сильно “активничать” в борьбе с национализмом и приписывать себе заслугу открытия национализма в Книжной палате (книжка Никифорука, каталоги и т.д.) - я, придя после болезни, в НКО - поставил перед Шенфельдом и Павловским вопрос об опасности популяризации Бервицкого, которому постановлением ПК НКО было поручено сделать доклад на общем собрании парторганизации НКО и написать статью для прессы. Тов.Шенфельд мне ответил - статью о Никифоруке пиши ты, а не Бервицкий, а т.Павловский заявил: “Бервицкий хочет исправиться, конечно не он открыл Никифорука, пусть себе завоевывает авторитет - мне, или тебе Коцюбинский завоевывать авторитет незачем”. Этот разговор был в день появления в “Комунисте” первой статьи т.т.Постоловской и Сенченко о борьбе нового партруководства и президиума ВУАМЛИН с национализмом и троцкизмом (там фигурировала также фамилия Бервицкого), на эту статью я тогда в разговоре и обратил внимание товарищей. Не я его выдвигал ВИО директора палаты - когда был решен вопрос о моем переезде в Винницу. Я думаю, что т.т.Шенфельд, Павловский, Кобленц по честному признают, что все, о чем я здесь пишу - правда. Конечно, я не должен был допускать к работе Бервицкого, я не довел дело до конца, но я был спровоцирован ответ.работником обкома т.Поповым, приславшим командировку обкома и Милославиным, прикрывающим эту командировку именем Николая Николаевича. Но неясностей здесь никаких нет и комиссия партийного контроля очень быстро и просто может это все расследовать.

Переплетение всех этих моментов очевидно и заставило т.Затонского В.П., которому возможно был неизвестен целый ряд фактов обо мне - как о члене партии не заслуживающие* политического доверия и принять в отношении меня такие спешные, суровые профилактические меры.

Я преследую этим заявлением только одну цель - восстановить к себе политическое доверие, как к подлинному партийцу, верному до конца генеральной линии партии - без этого доверия мне не место в ее рядах. Я имею право требовать, чтобы все изложенные здесь факты были тщательно проверены (если они все же вызывают сомнения) Комиссией партийного контроля в результате чего или с меня будет снято незаслуженное обвинение, или я понесу должное партийное наказание.

Я полагаю, что ЦК КП(б)У, в частности культпроп, в кадрах которого я состою, ознакомившись с этим заявлением, даст ему соответствующее направление, а меня пошлет на работу в любой из уголков нашего Союза, где в повседневной практической борьбе за победоносное строительство социализма, я буду передовым коммунистом, активно борющимся против всяких уклонов от генеральной линии партии, который сможет еще не один раз доказать, что товарищи в сложной обстановке сегодняшнего дня, были не правы в оценке одного из преданных членов Ленинской партии.

Р.Коцюбинский

10.XI-1934 г.

г. Киев

---

* Так в документе. Вероятно - "не заслуживающего".

Публікуючи листа брата Ю.М.Коцюбинського, як додаток до вміщеної у збірнику статті про нього, сподіваємось, що він поглибить характеристику їх взаємних стосунків і головне - зайвий раз розкриє і наочно підтвердить задушливу політичну й моральну атмосферу, породжену тоталітарним режимом, в якій опинилися, жили і працювали мільйони людей. Тяжка трагічна доля не обминула автора листа, хоча по ньому видно, що він працював чесно, критично оцінював свої вчинки. Таким виховав дітей видатний український письменник М.М.Коцюбинський. Його особисте життя, натхнення творчість, дії героїв творів - були прикладом не тільки для членів родини, а й усіх, хто знав і цінував цього вірного сина українського народу.

Сталінські опричники не бажали рахуватися з цим. Масштаби репресій існуючого режиму проти власного народу вжарають своїми розмірами, жорстокостями, терористичною спрямованістю. Тисячі безвинних на підставі антигуманних, антидемократичних законів, нічим не прикритого свавілля були піддані переслідуванням, позбавлені найдорожчого, що є у кожної людини - життя.

З листа Р.М.Коцюбинського можна глибше з'ясувати природу і характер репресій на різних рівнях життя, зробити єдино правильний висновок - в своїй абсолютній більшості вони позбавлені реальних основ, вражають надуманістю, вигадками, пануючою в колективах атмосферою підозрілості, доносительства.

У кількох установах довелося протягом короткого часу працювати Р.М.Коцюбинському і жодний рік не проходив безслідно: чистка, політичне недовір'я, необгрунтовані звинувачення крокували поруч, вибивали з нормальної колії, порушували спокій,

вимагали неодмінного “реагування”, підштовхували на невиправдані дії.

Автор справедливо стверджує, що перш ніж видавати наказ про звільнення його з роботи, слід було б викликати, зажадати пояснень, а не вбивати політично. Тут виявилася його наївність, бо він добре знав, що її основи вже були давно знехтувані, стали зайвими. Натомість прийшли методи диктату. За згодою вищого політичного керівництва партії органи НКВС зосередили в своїх руках необмежену владу, відверто зневажали закони і принципи Конституції.

Практика неконтрольованих репресій згубно відбивалася на діяльності партійних і державних органів, установ і організацій, кадри яких опинилися в зоні пильної уваги і інтенсивного “обстрілу” з боку НКВС. Гонінню піддавалися люди різних політичних переконань і життєвих позицій. Чесним людям чплялися без розбору ярлики ворога народу, шпигуна, націоналіста, шкідника. І цього було досить, щоб позбавити людину життя, кинути за тюремні ґрати, колючий дріт концтабору, відправити на заслання. Вартість людського життя сягнула найнижчої відмітки.

З листа довідуємось про те, що коїлося в 30-х роках у ВУАМЛІНі, Книжковій палаті, Наркоматі освіти, ряді інших наукових та культурно-освітніх установ. Особливу цінність листа, на наш погляд, становлять ті його місця, де йдеться про взаємовідносини з братом Юрієм. Він згадує епізод про зарахування його до групи опозиціонерів, рішучий розрив з нею. “Ніколи в розмовах на партійні теми з 29 р. і до сьогоднішнього дня (в цей період я з ним зблизився) я не чув від нього найменших натяків

антипартійного порядку. В роботі він завжди горів і ті факти, про які я учора взнав тут у Києві, явилися для мене тяжким ударом як для партійця і як брата. ...Мені боляче подвійно і я буду дуже радий, якщо в процесі дальшого розбору справи контрреволюційної організації Ю.Коцюбинський, відкидаючи висунуті проти нього звинувачення, зможе довести свою справжню партійність". В цьому твердженні - глибоке переконання безпідставності висунутих проти брата обвинувачень, хоч викладається воно з невимовною наївністю.

Причину слід бачити в тому, що це був тільки листопад 1934 р., коли круговерть арештів не набрала шалених обертів, розкручувалася поступово, вселяла надію можливих зрушень на краще і торжество правди.

На превеликій жаль, згодом стало значно гірше. Потрібні були десятки років, щоб ті кошмарні дні відійшли в небуття, а імена чесних безвинно загиблих людей, в тому числі братів Коцюбинських, були повернуті народу.

ПРИМІТКИ

¹ Архів Служби безпеки України. Спр.38485 ф.п., т.ІІ, арк.105.

² Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ. Ф.9032, оп.1, спр.1, арк.1.

³ Там само, арк.2.

⁴ Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ. Ф.9032, оп.1, спр.1, арк.2 зв.

⁵ Там само, спр.6, арк.1.

⁶ Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ. Ф.9032, оп.1, спр.15, арк.119.

⁷ Там само, спр.6, арк.2.

⁸ Там само, арк.5.

⁹ Архів Служби безпеки України. Спр.38485, фп. т.ІІ, арк.141-142.

¹⁰ Архів Служби безпеки України. Спр.38485, фп. т.ІІ, арк.102.

¹¹ Там само, арк.101.

¹² Архів Служби безпеки України. Спр.38485, фп. т.ІІ, арк.234.

¹³ Там само, арк.295.

¹⁴ Там само, арк.296.

¹⁵ Там само, арк.291.

¹⁶ Архів Служби безпеки України. Спр.38485, фп. т.ІІ, арк.141-142.

¹⁷ Там само, арк.294.

¹⁸ Там само, арк.274.

¹⁹ Там само, арк.276.

СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ П. ОДАРЧЕНКА

1 жовтня 1929 року співробітники ДПУ заарештували аспіранта Інституту народної освіти Петра Васильовича Одарченка і відправили в камеру Ніжинського повітового бупру. Різні люди опинилися тут. Начальник 1-го відділення Ніжинського відділу ДПУ знає про в'язнів та їхні розмови стільки, наче сам із ними в камері сидить. Дуже вже прислужується йому вчитель із села Майнівки Тарасенко С.С. (31 рік, освіта незакінчена вища, неодружений, безпартійний). Він вважає себе безвинно заарештованим радянським патріотом, а всіх інших - запеклими контрреволюціонерами, яким сюди й дорога. Він і дає слідчому вичерпну, підкріплену фактами, інформацію про ув'язнених разом із ним.

Коломійченко Ф.Є. Колишній член Центральної ради, колишній видавець журналу "Шлях". Вважає, що про незалежність України нема чого й говорити, бо вона несправжня, а та українізація, яку начебто впроваджує уряд, чисте окоманілювання. Дивується безмежній покорі селян: утиснуті нескінченними поборами, податками, хлібозаготівлями - вони досі не наважуються стати на самозахист і повстати. На питання, чому він замість праці по прямій спеціальності - комерційного інженера - обрав собі інше заняття і їздить по селах з українськими піснями, заявив: "Україна для мене дорожча всього на світі, я її любив і люблю". За словами Коломійченка, українець, який не цінує і не любить Україну - не людина, а непорозуміння, зайвий тягар на землі українській. Розмови про можливу могутність незалежної самостійної України

являють для нього чисту вітиху. Федорина П.О. Технік-будівельник, член "Просвіти", в 1918 р. добрий знайомий Ніжинського коменданта Пилипчака. Запеклий антисеміт, безперервно розповідає анекдоти виключно про євреїв, бравує антирадянщиною. Дуже близький з Коломійченком, радісно зустрівся у бупрі. Знаходить утіху в своїй діяльності по українізації церкви в Ніжині. Україну вважає колонією, з якої викачують хліб для Росії.

Сіроокний Є.С. Православний священник з села Вертіївки. Релігійно переконаний шовініст, українець, настроєний, як і будь-який служитель культу, проти радянської влади. Вважає, що навколо панує свавілля і насильство. Розповідає байки про те, що з Вішніці багатьох людей ні за що ні про що висилають на Соловки і що ДПУ при цьому вдається іноді й до не дуже гарних засобів.

Все це, безумовно, надзвичайно цікаво, однак у даному випадку слідчого цікавить аспірант. Що ж, у "патріота" Тарасенка і на нього вичерпна характеристика. Одарченко П.В. за своїми поглядами переконаний українець, самостійник до мозку кісток. Темою його розмов постійно служать такі речі: Україна перебуває під владою Москви і жодною самостійністю не володіє, лише пиліоку в очі намагаються пустити українському народові. На думку Одарченка українська культура перебуває в тюрмі, жодної українізації не проводиться, навпаки - викорчується всіма можливими засобами. Погляд його на радянську владу яскраво ворожий, вважає її загарбницькою. Виставляє напоказ свої начебто тісні стосунки з київськими академічними колами - з академіком М.Грушевським - на його думку, людиною твердих українських переконань. Зі слів Одарченка, його начебто взагалі зараховують в інституті до контрреволюціонерів, і така думка викликає у нього лише

вдоволення. Одарченко гостро критикує всілякі заходи радвлади і являє собою довершений тип освіченого і хитрого ворога. Одного разу розповів, ніби він послав кілька своїх праць в гетьманський університет у Берліні, отримав звідти схвальні рецензії і збирається той зв'язок підтримувати. Вельми показові, з точки зору виявлення його політичних поглядів, балачки про те, що українців висилають до Сибіру і на Соловки, так само як і при Петрі I, але тоді на українських кістках будували Петербург, а радянська влада - індустріалізацію і колективізацію.

Слідчий Тимошенко домагається, щоб Одарченко визнав гріхи, однак викладач відпирається. У його відповідях факти мають інше освітлення. Правда, його підводить характер, для даної ситуації надто нестриманий і легковажний: повернувшись до камери, він дає волю гніву, що теж стає відомо слідчому. Ув'язнений у тій же камері селянин із Вертіївки Легейда І.А., неписьменний, вільно чи невільно засвідчує, що Одарченко дуже хворобливо реагує на нинішнє становище українців, вважаючи їх арешти незаконними. Побачивши одного разу крізь вікно обшарпану, змучену жінку, він сказав: "Це образ нинішньої України". Про подальший розвиток української культури під владою більшовиків, на його думку, й мріяти марно: "Арештами українців влада друзів не набуде: якщо хтось і не був ворогом радянської влади, то після арешту безумовно ним стане. Ну за що вони нас тримають?"

В уяві слідчого вимальовується завершений тип освіченого контрреволюціонера, здатного при відповідній ситуації на більш активний вияв своєї ненависті до існуючого ладу.

Народився Одарченко в заможній родині. Батько Василь Макарович - голова машинного товариства в селі Римарівці

Гадяцького району на Полтавщині - мав на чотирьох членів сім'ї хату, клуно, комору, хлів, коня, корову і близько п'яти десятин землі. Петро, будучи учнем Гадяцької гімназії, в 1917 р. створив гурток українознавства. Працюючи впродовж кількох років секретарем цього гуртка, зберігав у себе відозви Центральної ради, її універсали, матеріали Переяславського трактату. Почавши вчителювати в рідному селі, радо влився у місцеву "Просвіту", немало посприяв створенню драмгуртка. Вступивши до Ніжинського інституту народної освіти, подружився з студентами Ємцем, Ірклієвським, підтримував викладачів Бельського, Волинського, Колумбовського. В листопаді 1927 р. приїхав батько. На честь його відвідин влаштували випивку, під час якої було проголошено кілька тостів за скорий кінець радвлади. В 1928 р. Одарченка викликали у повітовий відділ ДПУ, застерегли від надмірного захоплення українознавством, однак самовпевнений студент належних висновків не робить.

З оцінками слідства Одарченко не погоджується. Вказує, що походить з родини бідняків - дід був кріпак, батько довгий час не мав землі, ходив на Дін на заробітки, мати одинадцять років працювала кухарем у земській лікарні, що тільки завдяки лікареві він отримав змогу вчитися безкоштовно в гімназії. З юних літ його життя присвячене навчанню і праці. Ще гімназистом допомагав ревізувати поміщицькі бібліотеки, по закінченню гімназії і педкурсів учителює, бере активну участь у громадській роботі: виконував завдання по продрозверстці і проподатку. Його обирають головою волосної філії "робпросу", уповноваженим у справі політперепідготовки вчителів, делегатом на повітовий з'їзд працівників освіти. В 1923 р. Роменська повітова філія "робпросу"

відряджає його на навчання в ІНО. Вчився три роки, отримуючи стипендію. Він - голова студентського краєзнавчого гуртка, секретар ревізійної комісії профкому, представник від студентства в предметній комісії громадського циклу, читає в підшефних селах та осередках комсомолу лекції про міжнародне становище, історію партії, життя і діяльність В.І.Леніна, жовтневу революцію, грошову реформу, словом, активно підтримує владу у всіх її політичних, антирелігійних, наукових кампаніях та заходах.

Перебуваючи під арештом більше двох місяців і впевнившись, що слідчий веде лінію на звинувачення, Одарченко звертається до начальника відділу ДПУ з письмовими заявами, в яких акцентує увагу на своїй науковій діяльності і її спрямуваннях. По успішному закінченні ІНО його залишають аспірантом при науково-дослідницькій кафедрі, зараховують спершу позаштатним викладачем другої групи, через рік - штатним викладачем першої групи, обирають секретарем правління робітничого університету, заступником голови предметної комісії мови і літератури, секретарем наукового товариства краєзнавства, секретарем літературної секції науково-дослідницької кафедри, делегатом всеукраїнського з'їзду робітничих університетів у Харкові. Він оголошує вітання на повітовому пленумі КП(б)У, виступає з циклом доповідей про сучасну пролетарську літературу. В журналах "Життя і революція", "Червоний шлях", "Етнографічний вісник ВУАН", "Записки Ніжинського ІНО" друкує кілька наукових праць. В журналі "Червоний шлях", № 8-9 за 1929 р., зокрема, виступає з рецензією проти консервативної контрреволюційної ідеології українських буржуазних літературознавців. Хіба це біографія зловмисника? Одарченко не кається, не виправдовується, він настійливо просить:

дайте можливість повернутися до наукової праці і на ділі довести свою природну, органічну відданість справі комуністичної партії, з політикою якої у нього жодних розходжень не було, нема і бути не може. Слідчого Тимошенка цікавлять зв'язки Одарченка в наукових колах, у Всеукраїнській академії наук, його діяльність під час недавнього відрядження до Києва, ставлення до академіка Єфремова, єфремівщини в цілому.

Одарченко розповідає про відкриття нових матеріалів до творчості Лесі Українки і формальні перепони на шляху до їх друкування. З редакції "Червоного шляху" Микитенко і Панч відповіли, що для їхнього журналу його стаття надто спеціальна, вузькофахова, а журнал "Україна", дотримуючись історичного напрямку, відхилив її як літературну. Тоді він за порадою свого наукового керівника професора Рихліка звернувся до "Записок історико-філологічного відділу ВУАН", де вже друкували свої праці його старші колеги Резанов, Петровський, Єршов. Відряджений у цей час до Києва на ювілей по вшануванню академіка Д.Багалія, він пішов по редакціях. В журналі "Життя й революція" взяли одну працю й невдовзі надрукували. З останніми матеріалами звернувся в канцелярію Академії наук. Його направили до редактора академіка Єфремова, а той, нічого не читаючи, порадив звернутися до професора Філіппова - ось і всі зв'язки. Про Спілку визволення України знає лише з газет і платформу її не поділяє. Інші його кнївські знайомства такого ж плану-тобто суто ділові. З професором Якубським, який теж досліджує творчість Лесі Українки, ділився досвідом, здобутими матеріалами. Науковому співробітникові академії-секретареві етнографічної комісії Петровському замовив роботу про баладні пісні. З професором Дорошкевичем і

Филиповичем знайомий поперхово, звертався до них із запитами про долю своїх рукописів. У Києві просиджував у бібліотеках, робив виписки для майбутніх досліджень. Мав незначну ділову переписку з працівниками Інституту книгозавства Меженком і Алексеевим. Ближче знайомий з аспірантом інституту ім.Шевченка Іваном Миронцем, в якого вдома побував. Розмови з усіма вів науково-літературні, політику не зачіпали. Окрім, побував у близьких Лесі Українки - матері Олені Пчілки та чоловіка Квітки К.В., теж з науковою метою. Один раз розмовляв з завідуючим видавництвом Академії наук Левченком. Стосунки з професором Грушевським вичерпуються отриманням від нього офіційної відповіді на статтю "Місячна легенда", яку професор порадив доопрацювати. В ІНО стосунки з професором Рихліком - суто ділові. На зборах секції наукових працівників, коли професори Резанов і Бельський виступили проти займу індустріалізації і проти передачі деяких церков під господарчі потреби, не був. Із студентом Ірклієвським, якого слідчий вперто іменує анархістом, дружить зовсім не тому, що той цікавиться творами Кропоткіна і Бакуніна, а тому, що він рідний брат дружини; до речі останнім часом вони з Ірклієвським на сімейному ґрунті посварилися і не розмовляють.

Жодного конкретного звинувачення, яке б підтвердило участь Одарченка в контрреволюційній організації, що ставить метою повалення радянської влади та відновлення самостійної української держави, слідство висунути не в змозі. Тому справу непокірного аспіранта направляють до окремої наради при колегії ДПУ з клопотанням про ув'язнення його у концтабір. 1 лютого 1930 року Одарченка засуджують до трьох років висилки до Казахстану. Через десять днів етап і два місяці тяжкого існування у вагонзаку. В

Алма-Аті його звільняють з-під варті і дають змогу влаштуватися продавцем у книгарні. Молодий науковець зі своїм становищем не мириться: вимагає від генерального прокурора УРСР перегляду справи і повного виправдання. Енергія наступальності на покидає його: “Мне 26 лет, я горю желанием все свои силы, всю свою энергию отдать активной работе на фронте культурного строительства, на деле доказать свою преданность Советской власти и Коммунистической партии!”

ОДПУ приймає ухвалу про його дострокове звільнення від висилки, однак із заборонаю проживати в Ніжині та інших культурних центрах до закінчення визначеного терміну. Рішення прокуратури гине в трясовині бюрократизму. Навіть 1 жовтня 1932 р., в день закінчення трирічної висилки, коли Одарченко з'являється в місцевий відділ ДПУ за документами, чекістське начальство зволікає. Ще півроку Одарченко змушений з'являтися на реєстрацію, мати при собі відповідну картку, в якій вказувалось, що він все ще адмінзасланий. Ледве вдалося йому стати викладачем Каздержмедінституту і науковим співробітником Казбюрокразнавства.

Переживши подальші політичні переслідування, запалення легенів, тиф, глухоту, гостру хворобу серця, суглобний ревматизм, трепанацію черепа, Петро Васильович зустрів свою реабілітацію 24 серпня 1989 р., а восени 1993 р. - своє дев'яностоліття. Його творчий доробок, як зазначає викладач Ніжинського педінституту О.Астаф'єв, швидше нагадує продукцію цілого інституту літератури, ніж окремої людини.

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ В. ВРАЖЛИВОГО

Письменник Василь Вражливий з'явився на світ після двадцяти літ власного життя. А до цього був селянський хлопець 1903 р. народження із містечка Опішнього на Полтавщині. Його батька - заможного козака Якова Штанька знали і шанували опішняни та люди у околицьніх селах за успадковану хазяйновитість та достаток. Мати теж походила із багатого селянського роду. А відтак, хоч їхня родина і була чималенькою (восьмеро душ), та свого первістка батьки постановили вивести в люди. Після закінчення однієї із опішнянських початкових шкіл Василя віддали до гімназії у повітовий Зіньків¹. Учився старанно із охотою, але останні роки вимріяної науки перервала громадянська війна. Залишивши 7-й клас гімназії, хлопець пішов навчатися в Опішнянську агрономічну школу, а після її закінчення здобув направлення до Харківського вечірнього робітничого технікуму, згодом реорганізованого велекротехнічний інститут.

Біда, що повинню розливалася по Україні, не обійшла і родину Штаньків. Коли Василь навчався у Харкові, батька розкуркулили, і він, рятуючись від неминучої прийдешньої розправи, продав нашвидку рештки майна і переїхав до Полтави, опинившись згодом на утриманні дітей. Соціальне походження загрожувало подальшому Василовому студіюванню, хоча ще більш значущими виявилися чинники особистісного, внутрішнього характеру. Бо саме у цих драматичних обставинах і народжувався письменник Василь Вражливий.

1983 р. на еміграції, Іван Майстренко, єдиний, хто крізь їдучий чад андроповщини перед українською громадськістю сказав слово з нагоди 80-річчя В.Вражливого, засвідчив ту щасливу і водночас трагічну колізію його долі: “Десь на провесні, мабуть, 1924 року до мене, харківського студента, зайшов земляк - юнак Василь Штанько. Він несміливо запропонував мені вислухати його оповідання. Перше оповідання, пам’ятаю, називалося “В яру”. Я був вражений. Василь мав двадцять років. Оповідання “В яру” було його першим твором (якби він хотів запропонувати читачеві). Але це був уже зовсім зрілий твір.

Після прочитання оповідання я сказав Василеві, щоб він негайно йшов до Хвильового і дав адресу”².

Письменник Іван Сенченко теж не промигнув авторського дебюту Вражливого, оповідаючи про літературні вечори Спілки селянських письменників “Плуг” у підвалі Селянського будинку в Харкові - знамениті “плужанські понеділки”: “Зокрема я пам’ятаю в цій аудиторії Павла Григоровича Тичину. Того вечора з читанням свого оповідання виступив Василь Вражливий. Вислухавши, Павло Григорович, сказав: “От уже готовий письменник!”³. До речі, може, саме з легкої руки І.Сенченка⁴ дехто із сучасних дослідників зараховує Вражливого до “Плугу”⁵, хоч він туди і не входив.

Тим часом, не чекаючи поки йому приліплять тавро класово-ворожого елемента, а головне - віддаючись цілковито своїй щасливо віднайденій стихії, того ж таки 1924 р. Василь залишив другий курс технікуму і круто змінив свою життєву дорогу⁶. Жити з творчих хлібів у літературній богемі було для нього неосяжною розкішшю. Аж тут трапилася цілком підходяща робота - вдосконалюючи мову і оволодіваючи стилістикою, влаштувався редактором до Державного

видавництва України⁷. А червнем 1924 р. у Харкові з'явилася його перша книжечка "В яру" із чотирьох оповідань. Відкриває її новела "В ярах", присвячена гіркій долі двох безземельних опішнянських глинокопів братів Каленка і Федора. І хоч авторові бракувало психологізму в характеристиках героїв, він всеж невимушено, навіть майстерно, подавав окремі побутові сцени, пейзажі, що підсилювало реалістичність його розповіді.

Так само як і братів-глинокопів, героя новели "Роздоріжжя" наймита Гордія буття увесь час виштовхує на безвідрадне життєве перехрестя, із якого немає жодної щасливої дороги. Але в цьому творі, не без впливу геніального "Життя" Миколи Хвильового, прорізається ще один потужний життєвий струмінь - реалістично, без фальшивого замилювання, зображені інтимні стосунки Гордія і наймички Марини.

А до оповідань "У лісі" ("Ліс") і "Темрява" вдирається нова тема: карного злочину, убивства. Та автор вдається не до інтригуючого сюжетно-детективного її втілення, а до оголення соціальних та психологічних коренів насильства, яке вже стало побутовим явищем. Новела "У лісі", де проводиться аналогія між могутнім пралісом та його охоронцем Яремою, несхитним як дуб, менш вдала художньо⁸. Зате "Темрява", увібравши певні ремінісценції класичного "Хіба ревуть воли як ясла повні?" Панааса Мирного, майстерно виконане, глибоке змістом оповідання. Характерно, що маляючи сільський бандитизм, Василь Вразливий не скотився у зручне, ба, навіть вигідне на той час вульгарно-соціологічне річище. Людська хижка зграя, зображена у цьому творі, складається зовсім не із куркулів чи заангажованих ними "елементів". Навпаки - її ватаг Федось Перевуд і його вовкуваті

спільники - природжені незаможники. Отож якщо тут і є класовий підтекст то вельми своєрідний. Однак головне, що автор не боїться говорити і про споконвічно властиве людській тваринне начало, підсилене суспільною темрявою. І в цьому плані і назва твору (як і тема) хоч і не досить оригінальна, але виразно забарвлена соціальною метафоричністю⁹.

Позитивні відгуки літературних авторитетів, а серед них і Хвильового, нехитра, але цілком схвальна рецензія М.Биковця¹⁰ і жвава зацікавленість читачів збіркою підтримали і навіть окрилили молодого письменника.

Доля і непересічний письменницький хист поєднали початківця із уже відомими і старшими (хоч і не на багато) Павлом Тичиною, Олександром Копиленком, Іваном Сенченком, Аркадієм Любченком, Гордієм Коцюбою, Петром Панчем, Іваном Дніпровським. Укупі з ними Вразливий 1924 р. опинився серед членів літературної групи "Урбіно", фундатором якої був М.Хвильовий.

Зібравши здебільшого вихідців із літературного "Гарту" - гартіванську молодь, це об'єднання взявши своєю назвою ім'я італійського міста, батьківщини Рафаеля, заявило про початок українського ренесансу. Його ж художньо-тематичне спрямування: подалі від патріархальної провінційності, орієнтація на модерну міську культуру, відзеркалив і виданий тоді ж альманах "Квартали". Разом із тим було взято курс на добірний професіоналізм, "літературне олімпійство". Це, звісно ж суперечило літературній політиці вождя "Гарту" В.Еллана-Блакитного, що обстоював літературний масовізм і ударництво¹¹. Невеличка і не надто помітна група "Урбіно" стала предтечею славетної Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). У першому числі її

оригінальних “Кварталів” було вміщено і оповідання Вразливого “Кабаре “Після бурі”¹², відоме пізніше як “Паштетня”. Але його спробу показати один із темних фрагментів соціально-моральної панорами міського життя не можна вважати вдалою. Хоча автор і призвичаївся до міста (“Я звик до музики примусів, голосних розмов, дитячого крику, хоч і досі люблю тишу”)¹³ і психологічно, і творчо він тяжів до села. Це засвідчила і наступна збірка оповідань “Земля” (1925).

Крім п'яти вже згаданих творів, там було і три нових оповідання, що не лишилися поза увагою ні читачів ні критиків. Одне з них і дало назву кншжці. Сюжет його, очевидно, становив певну самоцінність для автора - відтворював пригоди студента, який “зайцем” мандрує в село допомогти батькові на косовиці. Для нашого сучасника цей твір цікавий не так сюжетною лінією, як тонко відтвореним через художньо виписані деталі, нерідко трагічним, колоритом тієї вже далекої і досі не пізнаної епохи. Взагалі ж це оповідання одне з найбільш драматично сильних у письменника.

Не поверхова сюжетність, чи співзвучність назві, а глибинна, ідейно-художня спрямованість поєднує оповідання “Вовчі байраки” з цієї ж збірки із новелою М.Хвильового “Баракі, що за містом”. Герої розповіді знедолені “люди - не люди”, бездомні жителі нір на околиці міста: однорукий Сизон, його дружина вмираюча Векла, непутні сини Ванька Бистрий та Борка. Не зважаючи на неповноліття, ці останні двоє мешканців Вовчих байраків мають і вовчі життєві заповіді, що відбивають свідомість суспільного маргінесу-люмпену: украсти, пограбувати, вчепитися у горлянку власним батькам.

Овдовілий старець Сизон, у якого людське в душі ще трималося на селянському корінні, уоплідженій суспільством, побитий та викинутий з пори власними синами, теж перетворюється на затравленого хижака. Тюрма для нього вздрівається раєм земним, і потрапити до неї - його найбільше бажання. "Місто розплющувало очі, потроху прокидалося. Сизон трусився на розі; в очах бродив туман. Він стояв і не прохав, тільки грів свою одну руку біля серця. А серце билося хутко, ніби надумало тікати від нього". І коли перехожа перекупка подала йому "він вихопив старий довгий ніж, колодій, з розмаху вдарив чорним клинком у груди"¹⁴. Зрозуміло, що у центрі уваги автора не карний злочин, а проблема морального вибору, яку повсяк час вирішує кожна окрема людина і суспільство в цілому.

Новела "На станції" із подвійною законспірованістю героїв, належністю дружини і чоловіка - відповідно до злочинного світу і тих, хто йому протистоїть, найбільше відповідає ознакам пригодницького твору¹⁵. Критик і літературознавець Григорій Майфет, давши перший і єдиний накид літературного портрету В.Вражливого, попри деяку тенденційність, всеж у цілому правдиво охарактеризував своєрідний творчий нахил молодого письменника: "В тематиці помітно авторову увагу до темних боків життя: вражений ними він спиняється на випадках окремішніх, виняткових, не завжди висвітлює класовий ґрунт"¹⁶.

Його умовно пригодницьким оповіданням більше б пасувало визначення не "червоної пінкертонівщини", як охрестив їх критик Б.Коваленко¹⁷, а соціального детективу. Розв'язуючи своєрідну дилему: чому віддати перевагу - живописанню побуту та шкіцам внутрішнього світу героїв, чи гостросюжетності з моторошними

пригодами, письменник не робив останнє самоціллю, тим більше, що досягав помітніших успіхів у першому.

На баченні іншої характерної авторської риси в загальному контексті творчих шукань української пореволюційної літератури спинився Михайло Доленго, який відзначався серйозністю літературного аналізу: “Книжка Василя Вражливого звертає на себе увагу своїм малозвичайним для українського письменства лаконічним стислим стилем. Подекуди своїм стилем автор нагадує В.Підмогильного.

Наші прозаїки, як і поети, постійно ставлять собі ритмічні завдання, і в цілому наша проза ще не відірвалась остаточно від поезії, не виробила власного мистецького канону. Молода книжечка Вражливого саме тим і цікава, що вона наближається до чистої прози”¹⁸.

Григорій Майфет проводив певну паралель між прозою Вражливого і Хвильового “з тим обмеженням, що В.Вражливий узяв із широкого діапазону новелістики Хвильового лише один тон темного біологізму з другорядним висвітленням класових моментів”¹⁹. Та якраз намагання в аналізі творчості молодого автора не збачити з класової позиції іноді заводило на манівці самого ж критика. Полуда марксистсько-ленінського догматизму закривала від його очей те, що глибше бачив літератор-початківець: темні закутки людської душі, де тисячоліттями ховалася інша істота. Вона змусила Павла Тичину свого часу кинути: “І зрозумів я: люди були і є звірми. О що ж ви нарobili, прокляті, на землі!”. Звертаючись до такого “біологізму”, Вражливий сміливо витягував низьке і потворне перед людські очі, протестував проти нього і поборював його.

“Земля” була другою і останньою книжкою письменника, яку критика все ж на загал зустріла позитивно, близько до оцінки М.Доленга: “В цілому “Земля” становить хорошу збірку учневих етюдів і доводить, що автор її може вже братися до складніших художніх завдань”²⁰.

Перші вісім оповідань стали найкращою рекомендацією 22-річному авторові на тогочасній українській літературній Олімпі, що гуртувався навколо Миколи Хвильового та Миколи Куліша. Омаплива доля другий раз сяйнула перед Василем Вразливим чарівним привабом, ведучи його по життю: спочатку до першої, по-юначому свіжої, новели, а тепер - до блискуче викристалізованої з “літературного процесу” ВАПЛІТЕ, якій судилося стати нетлінною купиною української літератури. Тож у листопаді 1925 р. В.Вразливий виявився одним із її перших членів²¹. Даниною часу увійшов до назви організації прикметник “пролетарська”, та над часом підняли високі творіння осяяних нею Хвильового, Куліша, Тичини, Яновського, Довженка. І молодша, сформована у цьому середовищі, її гілка: Йогансен, Сенченко, Копиленко, Гордієнко, Вразливий - розквітала буйним цвітом українського відродження. Отак у вихорлітті двадцятих, ставши опішнянському хлопцеві таланом, дві речі: належність до українського письменства та ваплітянство - визначили його майбутнє, відмірявши те геть куцою міркою та ще і вготувавши терновий вінець соловецького мученика...

А вислід наступних двох років після “Землі”, здавалося, був аж занадто скромним: у 1-й половині 1927 р. у журналі “ВАПЛІТЕ”, а потім невеличкою, ледве за півсотці сторінок маленького формату, книжечкою у серії “Бібліотека ВАПЛІТЕ” №6 з’явилося оповідання

“Життя білого будинку”. Але знане тепер одиницями, воно без перебільшення стало непоцінованим, ба навіть - спалюваним, а все ж чи не найзначнішим творчим досягненням свого автора. І водночас вагомим здобутком вітчизняної літератури 20-х років.

З перших сторінок розповіді про життя занедбаного дитячого будинку у колишньому панському маєтку із нікому не потрібними вихованцями, псевдопедагогами та захланною і масною дівою-економкою виникає згадка про “Колонії, вілли” М.Хвильового. Та оригінальність оповідання Вразливого не страждає від цього. Сюжет твору входить у цілковиту органічну єдність із тематично-ідейним задумом автора. Він хутко виводить читача на шлях до розуміння глибинної ідеї оповідання, позначений не копіюванням великих, а власним умінням та своєрідністю мистецького бачення. Прозірливими були слова корифея української літературної критики Олександра Білецького, сказані раніше: “В цім нахилі до сюжетності здорова риса молодого письменника і засновок його майбутньої досконалості...”²².

Критика висловлювала нерозуміння твору: “Залишається непевним, що саме хотів сказати автор у цьому оповіданні, і які художньо-літературні завдання він мав на меті”. (Л.Старинкевич)²³. “Досить важко уявити собі, що хотів автор, яку саме ідею він переслідував цим нежиттєвим і незрозумілим експериментом. Оповідання це цілком безпринципне” (Н. Г-й)²⁴, або: “В чому сенс оповідання? Трудно сказати” (І.Теліга)²⁵. І ніхто з критиків не визнавав твір художньо вдалим. Навіть загалом доброзичливий Г.Майфет, надibuючи гротескні деталі, відмічав: “Цей самий гротесковий план подекуди руйнує й вартість твору”²⁶.

Справа дійшла до прямих звинувачень авторові. У них виразно лунали вже не художньо-мистецькі, а ідеологічні мотиви. Ю.Савченко оголосив, що оповідання поєднує із іншими творами, виданими у “Бібліотеці ВАПЛІТЕ”, “вишукування виняткових хворобливих явищ нашої дійсності, що дають привід до сатиричного її вимальованія”²⁷. А найбільш нищівними, був відгук Л.Підгайного: “Хочеться поставити кілька запитань, - розгнівано писав він, - Який глузд має це оповідання? Де можна бачити такі “експерименти”? І таких недорікуватих, що їх переводять? І де це можливо? Який соцвих, яке ІНО може дати таку методику роботи в дитячих будинках? І т.і., і т.і. Словом... - це лише найхімерніша фантазія може вигадати таку нісенітницю, що й купи не тримається... Оповідання і ідеологічно, і формально зелене, недотепне, надуманоштучне і загалом - нікчемне”. І все ж у потоковій цієї лайки критика блиснув здогад, що недоброю іскрою підсвітив задум Вражливого: “революція” в дитбудинку - “безглузда карикатура на лютневу революцію”²⁸. Але і в цього, і в інших ревнителів ідеологічної непорочності нашої літератури забракло не лише сміливості у думках, а й історичної перспективи, аби зрозуміти, що перед ними зовсім не безглузде, а дуже тонко скарікатуроване зображення тих подій, які довгі роки мусили звати сфальсифікованим ім'ям - “Велика Жовтнева соціалістична революція”.

У письменниковій візії недавня минувшина єдналася з його тогочасним і прийдешнім однією субстанцією безперспективності - тим “занепадництвом”, яке угледів у творі уважний Мих.Доленго²⁹.

Тим часом зашморг партійної критики дедалі тугіше затягувався на шиї і творчої alma mater В.Вражливого - ВАПЛІТЕ.

Ортодоксальний більшовизм душив її руками новоствореної Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), різних ландскнехтів із числа літераторів та критиків. 28 січня 1928 р. було винесено інспіровану ЦК КП(б)У ухвалу про виключення із ВАПЛІТЕ Мик. Хвильового, Олеса Досвітнього, Михайла Ялового³⁰. А через рік приперті до стіни таврами націоналістичних ухилів, хвильовизму, обвинуваченнями у тому, що “в “Державній нації” Д. Донцова ВАПЛІТЕ проголошується як його друзі” і від цього пішов неабиякий “шкідливий для партії і радвлади резонанс”, та ще багатьма іншими “провинами”, ваплітяни змушені були оголосити про самоліквідацію своєї організації. І Василь Вразливий не хотів та мусив на останніх зборах Вільної академії 12 січня 1928 р. сказати: “Що далі “резонанс” (лапки мої - О.Ю.) буде більший. Треба ліквідуватися саме негайно”³¹.

Та складати зброю не він, ні більшість його товаришів, аж ніяк не збиралися. Це ствердила його нова збірка “Молодість” (1929). Крім “Життя білого будинку”, туди увійшло ще два оповідання та повість “Батько”. Оповідання “Молодість” та “Лист до друга” споріднені тематично, бо у центрі обох добре знайоме самому авторові студентське життя у великому місті. Герої цих двох оповідань живуть у холоді та голоді, вчаться і мріють про краще. Але їхні мрії не сягають “загірної комуні”, вони цілком реалістичні і навіть приземлені. Ось як просторікує студент Вакула із “Молодості”: “Коли кінчу і буду інженером, у мене в кімнаті завжди буде тепло. Тоді й одружусь. Ляжу на канапі і скажу: “Жона, подай папіросу, там “Посольські” на столі лежать, а сама, коли хочеш, їж шоколад”³².

Подібні типи і сцени стали особливо дражливими для невсипущої офіційної критики. І знову на оповідання Леонідом Підгайним було навішено ярлик “нікчемних історій”³³. А Юрій Савченко у пригтаманшому юним героям коханні помітив ще один “нездоровий ухил молодого автора... Цей ухил - еротика, вірніше - еротизування життя”. І відразу ж перекинув місток до політики: “Ворожі класові впливи у літературі виявляються не тільки в прямій, безпосередній формі. Часто вони ховаються за різними, ніби невинними фіраночками, крізь які автор короткозоро спостерігає життя... Сумно читати ці безперспективні, безідейні накопичення матеріалів”³⁴. А дехто, сховавшись за криптонім Н.Г-ї, просто таки волав зі сторінок журналу “Службовець”: “Це ж прямо таки Вражливий зводить наклеп на наше пролетарське студентство. На нашу думку, Вражливий зовсім не розуміє слова “молодість”. Молодість - це бурхлива творча сила, робота на всіх ділянках нашого життя, а не гниле обивательське болото, що він його нам подає в своєму оповіданні”³⁵.

Каменем спотикання для критиків виявилася назва збірки. Мовляв, незрозуміло, при чому тут молодість. Правда, Л.Підгайний зловтішно кинув: “Дуже влучно. Молодість в гіршому сенсі цього слова властива всій збірці. Вона молода й зелена”³⁶. Сам же письменник, не падаючи до полеміки з тими, хто заробляв на ньому не так фахові, як політичні дивідейти, зауважував: “Хоч мені дуже не подобається, коли натякають на мою молодість, однак я навмисне дав заголовок книжці, що щойно вийшла: “Молодість”. Читач зрозуміє в чім річ”³⁷. Привертаючи увагу до життя молодих людей, ба більше - до молодості існуючого суспільства, В.Вражливий переконує, що їхнє буття не відповідне цій, на перший погляд,

щасливій порі, невідповідне до протилежності, як антонім. Тому не було у нього ні закоханості, ні симпатії, хоч не могло бути і ворожості, до зображуваної “молодості”.

Не знаходячи доброго слова для молодого письменника, найзапекліші його опоненти все ж визнавали серед інших творів найбільш зрілою повість “Батько”. Поза згаданою на разі збіркою (“Молодість”) вона була надрукована і окремою книжкою того ж таки 1929 р. Розповідь у повісті, лише на початку і в кінці облямованій прямою мовою автора, ведеться у формі переданих йому нотаток головного героя - розстриги-попа. У цих записках він сам переповідає історію всього свого життя. А відтак виклад набуває характеру сповіді і то найщирішої - бо вона ведеться перед самим собою.

Отець Василь нічого не нажив за 30 літ пастирювання, крім сина Сергія, який ще гімназистом, відчужившись від батька-матері, пішов у революцію. А після її перемоги, досягнувши неабияке становище, поставив вимогу понад усе люблячому його батькові: “Хто б до вас не приїздив, кажіть, що я не ваш син. У вас, тату, сина нема!”³⁸

Та ніхто не завдавав йому такого болю, як власна дитина. Залишивши церкву, понівечений і пограбований недавніми прихожанами, отець Василь “голодував поклавши собі спухнути і померти, але не просити допомоги в жорстокого сина. Аж тут “поталанило” - трапився убогий заробок у туберкульозному санаторії. Він мусив виконувати найбруднішу роботу, яка тільки існує на світі” - виварювати плювальниці з палат. Та колишній папотець не помічає ні бруду, ні глумлінь над собою. Здається навіть, що прийшло умиротворення: “Я вже не почуваю ні холоду, ні тепла, ні печалі, ні радості”. Але скоро авторові розповіли, що

“чудний дідок” повісився³⁹. Зрозуміти чому, не складно: у нього вмирає остання віра, віра у прищестя свого блудного сина. Повість Вразливого з її зовнішньою простотою - річ непересічна, далека від одновимірності та схематизму. А тому не проста для розуміння. Не дивно, що вона викликала і далеко не одностайні відгуки літературознавців. Дехто з них, оцінюючи твір в цілому схвально, знаходив великий позитивний потенціал у образі сина, вважаючи останнього “героєм нашого часу”. “Постать сина-комуніста вражає послідовністю, монолітністю, - визначав Г.Майфет⁴⁰ (до речі, сам син священника). Йому вторив А.Посадов: “Молоде покоління іде своєю власною дорогою, відмахуючись від надокучливих батьківських приставань, не відгукується на жалісливі зазивання тих, хто може стати на перешкоді їхньому рухові вперед. Звідси - і камішня суворість, прикра нечулість Сергійова”⁴¹.

Дехто ж вважав Сергія постаттю негативною (І.Теліга, Ю.Савченко)⁴². Однак і доброзичлива, і злостива критика сходилася на тому, що автор, піклуючись нещасливою долею інтелігенції у пореволюційну добу, вдається до нетипових обставин і персонажів. Одностайними були критики і в тому, що самого батька автор подає аж занадто у позитивному плані, а дехто робив із цього далекосяжні висновки. Наприклад, Л.Підгайний: “Автор занадто і одверто ідеалізує життя дрібного попика... Зате син - більшовик до краю жорстокий... Словом, оповідання пройняте толстовською філософією непротівленства, розраховане на те, щоб викликати найбільшу симпатію до попівства, довести, що вони не експлоататори, а експлоатовані і що жорстоке ставлення більшовиків аж ніяк не виправдане і не справедливе. Словом - твір

явно реакційний і в даному разі автор може сміливо блокувати з ідеологами куркульства в сучасній нашій літературі”⁴³.

А от на художнє виконання твору заідеологізована критика звертала аж надто мало уваги. Для цитованого Підгайного це було лише “формальною” стороною⁴⁴, додатком до ідейно-політичного змісту. А.Посадов вважав, що “повість має пересічну літературну вартість, що бере свій початок цілком від класичної спадщини”⁴⁵ ! Дійсно, Вражливий стояв на плечах у Бальзака з його “Батьком Горіо”, але також і у Хвильового із пронизливими “Я (Романтика)” та “Мати”, при тому виробивши свій власний стиль.

Л.Старинкевич теж кидаючи свій камінь у город Вражливого (“на нашу думку проблема ідеологічно неправильно поставлена, а тому й розв’язанні її незадовільне”), дорікав, що відсутня мовна характеристика отця Василя, лексика специфічно не типізована⁴⁶. Де вже було цьому та іншим невсипущим “біійцям літературного фронту” углядіти, що автор, створюючи не вузький, станово-попівський, класовий, а загально-людський тип, відійшов від деяких художніх канонів, офіруючи їх своєму ідейно-творчому завданню: звернути погляд читачів до споконвічних соціальних та моральних проблем, сконцентрувавши їх навколо, здавалося б, банальної теми батьків і дітей. Прикметно, що і назва твору відображає якраз одвічне і спільне для всіх людей.

Але було сюди вкладено ще один гіркий і дуже особистий мотив - біль за власного покривдженого “третім лихом” (якщо йти за термінологією Панаса Мирного) - хвилюю комуністичного насильства, батьком.

І знову, як і у “Житті білого будинку”, Василь Вражливий постає митцем від Бога. Вирвавшись із політично-утилітарних лещат

своєї жорстокої доби, він наважився кинути на якнайчутливіші терези, заховані у душах, дві цінності. Одну примарну, але тотально освячувану - "революційну доцільність", а в ширшому сенсі - сам більшовизм, а з іншого боку - випхану на задвірки офіційної ідеології і зовсім поза межі реальної політики - людяність. І ввіряючи перше другим, дійшов до їх взаємнесумісності. Та водночас рішуче перекреслив велич, силу, "монолітність" збудовані на людському стражданні.

А на ядучі випадки критиків, що заходилися жалити його з усіх боків, Вражливий із властивим йому селянським гумором відповідав: "Мої оповідання здаються мені поганими тільки до того часу, поки їх не лають. Проте, це не значить, що вважатиму себе геніальним, якщо мене хтось назве нездарою"⁴⁷.

Гуманістична спрямованість письменника відштовхувала його від кон'юнктури та літударництва і тримала на обраному курсі. Відтак продовжував розробляти тему упослідженої революцією людини, яка не вічувала йому нічого доброго. Не один рік він виношував задум оповідання "Йоня Кац"⁴⁸, який набрав дедалі масштабнішої форми. З цього приводу Іван Майстренко згадував: "Під час однієї зустрічі з Вражливим він мені сказав, що хоче написати роман про опішнянського єврейського хлопця Йоньку. Йонька був молодий хлопець - сирота, затурканий в опішнянській єврейській громаді. Школярі вважали мовчазного Йоньку дурнуватим і знущалися над ним. А він мовчки й терпеливо витримував усякі знущання. Як бачимо, для Вражливого це був ще один варіант батька-священника"⁴⁹.

Не марнослов'ячи, В.Вражливий повідав дещо про свої кровенні думки читачам: "Друга книжка, на жаль, буде роман.

Легше писати самий роман, ніж про нього. Мені тільки хочеться сказати ось що: Я так зріднився із моїми героями, що ніколи не помилюся в кольорі очей їхніх і ніколи не напишу, що герой на одній сторінці має блакитні як небо, а на другій - "чорні, як ніч". Такі мінливі очі наводять на сумні думки щодо самого автора.

Але про самий роман не слід говорити: по-перше, можна наврочити, по-друге, можна перехвалити, по-третє, - можна перелятати, - а все це не задаволянить ні мене, ні читача"⁵⁰.

Але таємниця цього роману так і залишилася нерозкритою - невблаганна дійсністю поглинула творчі плани (а може і написану вже книгу - хто знає?), і самого письменника.

Правда, світ побачили ще кілька його книг. 1929 р. - "Вовчі байраки", а 1930 - "Шість оповідань"⁵¹, що склалися із уже згаданих творів.

Жити і творити В.Вражливому випало у. такий час, коли письменникові надзвичайно важко було залишатися наодинці зі своєю творчою індивідуальністю. Не дивно тому, що колишні ваплітяни вже у листопаді 1929 'р. практично відтворили свою організацію під назвою "Об'єднання студій пролетарського літературного фронту" ("Пролітфронт"). Для Вражливого не було питання, чи знову організаційно єднатися з Хвильовим, Кулішем, Яновським, Досвітнім, Панчем, Яловим, Епіком у "Пролітфронті" - вони вже не один рік були міцно поєднані творчістю і життям.

Патріарх українського літературознавства на еміграції Григорій Костюк у своїх "Зустрічах і прощаннях" привернув увагу до того, "в якій замряченій і тяжкій політичній ситуації почав діяти "Пролітфронт" як організація"⁵². У нього відразу знайшлося чимало

антагоністів - правовірні ВОАПП, ВУСПП та подібні їм. А за ними стояла ще грізніша сила - ВКП(б)-КП(б)У.

І вже через якийсь рік, за свідченням Г.Костюка “ясно було одне: “Пролітфронт” мусив умерти. Партія мала до нього абсолютне недовір'я. Їй потрібно було мати тільки одну слухняну організацію - ВУСПП. У цю організацію вона хотіла убгати всіх пролітфронтівців. Мати їх під наглядом микитенків і кириленків буде спокійніше”⁵³. На зборах “Пролітфронту” 19 січня 1931 р., після того як Хвильового, Куліша та Досвітнього ЦК КП(б)У почастивав політичними шпіцрутенами, було прийнято рішення про “самоліквідацію” організації. Майже все пролітфронтівці (35) заявили про своє “бажання” перейти до ВУСПП. Василь Вражливий, можливо, випадково не був присутній на тих зборах⁵⁴. Але і пізніше ще із кількома членами “Пролітфронту” так і не пішов до Спільки пролетарських письменників. І тут вже немає жодної випадковості.

А далі було гірше. У “Нотатках про літературне життя 20-40-х років” колишній ваплітянин і пролітфронтівець Іван Сенченко 1970 р. розповідав про останній період Василевої творчості: “Був він гарний письменник, ініціативний. Сподобались йому чомусь Каспій, прикаспійські простори, він і поїхав туди на розглядини. Захопився підготовкою у тому краю до видобутку нафти, написав дуже гарний свіжий роман”⁵⁵.

Вражливий розумів: щоб урятуватися, треба виявити неабияку винахідливість, а головне - багато чого переламати, задушити, заховати у собі. Це якраз і проілюстрував згаданий роман. Звався він “Справа серця” і був опублікований зловісного 1933 року. Йому

передувала видана у 1932 р. повість “Перемога” - скорочений виклад “Справи серця”.

Головний герой цих творів - більшовик Ян Богуш, начальник нафто-пошукової експедиції у гирлі ріки Емби. Він долає опір суворої природи і класових ворогів (казахських баїв та інженерів-підприємців), навіть розлуку із коханою лікаркою Ксаною, і виходить таки на нафтові горизонти.

Плакатність, штампи, голій ідейний пафос проступають через людські образи, яким за художньою силою далеко навіть до персонажів перших новел письменника. Ось секретар окрпарткому, вигукує: “Думка греблі рве! Як повинь, як нестримна вода! Руйнує, сплюндровує вщент старі традиції, звичаї. Люблю молодь!” Або кінцівка “Перемоги” - знайдено нафту і “увечері того дня робітники слухали під лікарчиними вікнами патефона, що безперестанно змінював платівки. Рідко коли так реготав Богуш - його сміх заглушав музику”⁵⁶.

Гірко читати такі сторінки, наповнені фальшивим пафосом, знаючи ім'я автора. Та в сто, в тисячу разів гірніше було йому, примушеному глумитися із себе. “Спробу Вражливого щось написати на виробничу тему я розцінюю не як безпринципну “зміну віх”, а як намагання будь-як врятувати свій літературний талант, який Вражливий ревно оберігав і вірив, що йому судилося дати щось значне”, - резюмував Іван Майстренко⁵⁷, який сам у сибірській тайзі відчув сталінську турботу про долю творчої інтелігенції. Але жаданому порятунку не було звідки прийти до Василя Вражливого. Він був уже оточений смертельним колом.

...У недовгій творчій біографії героя цього нарису не обійти ще одного суттєвого моменту - перекладацької діяльності. Видавши перші збірки, він вирішив досконало оволодіти французькою мовою.

Ю.Смолич дотепно преповів, як троє приятелів: він сам, Валер'ян Підмогильний і Василь Вражливий синхронно брали уроки у француза-репетитора. З цієї оповідки виходить, що у той час (а відбувалося це не раніше грудня 1929 р.) Вражливий був цілковитим дилетантом у французькій і йому годі було змагатися із Підмогильним, бо навіть Смоличем⁵⁸.

Але це видається дуже сумнівним з огляду на те, що кількома місяцями раніше вже вийшов з друку роман О.Бальзака "Шагренева шкіра" в українському перекладі В. Вражливого. Фахівці відзначили переклад як вдалий, підкреслюючи, що "спробу перекладача ознайомити українського читача з творчістю французького романіста не можна не привітати як цікаве літературне починання"⁵⁹. І така спроба у Вражливого була непоодинокую. Вже після його арешту, 1935 р. Держлітвидав випустив двотомну книгу батька європейського реалістично-побутового роману А.-Р.Лесажа "Історія Жіль Блаза із Сантільяни (1715-1735)". Майже тисячу сторінок тексту відкрив українському читачеві Василь Вражливий, хоча у книзі вже не значилося прізвище перекладача.

Звісно, що герой цього нарису був живою і грішною людиною, а не скарбом чеснот. І сказати про це не зайве. Ю.Смолич свідчив, що після того, як Вражливий розлучився з дружиною, його помешкання у письменницькому будинку "Слово" нагадувало щось середнє між домашнім клубом та нічліжкою. Г.Костюк пригадує свою розмову із Іваном Багряним восени 1932 р. Спитавши,

де Багрянний знаходить дах, буваючи у Харкові, почув відповідь: “Та в того ж таки Васі Вражливого. То, знаєш, така переїзна квартира. Там зупиняються, як приїжджають всі наші кияни - і Гриць Косинка, і Антоненко-Давидович, і Боб Тенета, і Плужник”⁶⁰. Тут же мешкала, переїхавши зі Львова родина письменника Антона Крушельницького. “Сталінські “чорні ворони” розправилися з Крушельницькими, тоді прискіпалися до Вражливого, - констатував моторошний факт І.Сенченко. - Тут і ламати голову довго не доводилося, бо бачте, Василь Вражливий організував на своїй квартирі явочний пункт для шпигунів і диверсантів. І молоду людину, чудового письменника, свіжу благородну, творчу людину було знищено”⁶¹.

Та “розстріл цілої генерації” українських письменників (останні слова М.Хвильового) почався раніше із того ж будинку “Слово” 12 травня 1933 р. арештом Михайла Ялового. Вражливому довелося бути офіційним свідком при цьому. Прийшовши наступного дня до Ю.Смолича він не приховував свого горя і розпачу. Та його печальний монолог буквально був перерваний пострілом у власну скроню Миколи Хвильового⁶². Як він свідчив, самогубства М.Хвильового і М.Скрипника справили на нього жахливе враження⁶³.

А страхітлива черга самого Василя Вражливого настала у ніч з 25 на 26 грудня 1934 р.⁶⁴ За злою нашішкою долі, вдершись до його помешкання №54 у вже напівобезлюднілому “Слові” оперативники Харківського облуправління (ХОУ) НКВС повелися із ним так, як за десяток років перед тим він сам написав у оповіданні “Земля”: “Звичайними словами, що скрізь лунають по нашій розлогій країні, наказали піднести руки вгору”⁶⁵.

Уповноважений 2 відділення секретно-політичного відділу облуправління НКВС Блок, діючи у відповідності із розробленим сценарієм і вказівками керівництва, знайшов, що “Вражливий-Штанько є членом підпільної контрреволюційної терористичної організації”⁶⁶.

Цього безмежно шаблонного звинувачення було досить, аби причепити письменника до будь-якої “викритої” органами НКВС “організації”. На той час активно почала розкручуватися справа №1255 т.зв. “контрреволюційної організації колишніх боротьбистів”. Одним із її вислідів мала стати ліквідація групи українських прозаїків і поетів, а інша група йшла майже паралельно, у т.зв. “справі ОУН”. І все то був вицвіт національного відродження 20-х. Включили до складу цих заздалегідь приречених і Василя Вражливого, тим більше, що більшість заарештованих у цій справі раніше були його приятелями і “квартирантами”. Глибинні ж причини, що робили його потенційною жертвою режиму, виникли вже давно: український письменник, вихованець Хвильового, член крамольних ВАПЛІТЕ і “Пролітфронт”.

На першому ж зареєстрованому після арешту допиті від Вражливого домоглися найціннішого для “слідства” зізнання, на якому зрештою вибудувалася вся його частка “слідсправи № 1255”: “Я не був ні в яких партіях, був просто націоналістом. Я вихованець Хвильового, знаходився під його впливом, і вже у 1927-28 роках це визначило мій наступний політичний шлях”. Неабияку роль у сатанинському мереживі цієї справи відводили зв’язкам Вражливого із Євгеном Плужником. Відтак з’явилося Василеве свідчення: “Плужник поставив завдання займатися шкідництвом у

перекладах. Будувати переклади так, щоб вони не були зрозумілі для широких кіл читачів”⁶⁷.

Незабаром харківського арештанта привезли до Києва, де вже сконцентрували й інших підслідних по справі. За сценарієм, схваленим не лише шефом НКВС УСРР В.Балицьким, а й С.Косіором та П.Постишевим, кожному із них накидалися неспокутні гріхи перед радвладою.

Крім “злочинної” належності до ВАПЛІТЕ, проти В.Вражливого висувалося і грізніше обвинувачення: належність разом із В.Підмогильним до “харківської терористичної групи”, буцімто керованої В.Поліщуком та Г.Епіком. Ця “група” ніби-то разом із аналогічними у Києві та Полтаві готувала теракт проти “вождів українського народу” Косіора, Постишева, Балицького.

На підставі цієї навіженої фальсифікації Військова колегія Верховного Суду СРСР у ніч з 27 на 28 березня 1935 р. у Києві на чолі із своїм головою - щонайінтелігентнішим сталінським опричником В.Ульріхом до кожного із 17 обвинувачених по “слідсправі 1255” підійшла шаблононо і по-катівському принизливо: вища міра, а потім її милостива заміна на 10 років концтабору. Те ж дісталось і Вражливому⁶⁸.

Через чотири десятиліття щирий товариш Іван Сенченко, котрий сам ледь проминув гулагівське пеклице, адресував йому гірке і риторичне: “Де вони його діли: чи голодом заморили, чи розстріляли з кулеметів, чи потопили в старій баржі - хто про це знає?”⁶⁹.

...Тепер уже знаємо. І треба щоб про це також знало якомога більше людей. Засуджений тієї ж безвиглядної ночі великий драматург Микола Куліш із пазурів смерті прорік: “Ця правда

виявляться. Ми дізнаємось про найбільш сокровенні таємниці стародавнього Єгипту, розкопуючи піраміди. Тим більше, правда наших днів, вона обов'язково виявиться і ми будемо виправдані”⁷⁰.

...Після суду Василя Вражливого разом із більшістю “учасників боротьбистської організації” етапували до однієї з найпотужніших в СРСР фабрик смерті - Біломор-Балтлагу⁷¹. І нічого вже більше у житті, тільки виморожене арктичними вітрами каміння, мрячні бараки в зоні і рабська, день крізь день праця: Соловки.

Але і те життя - не життя - дражливо непокоїло Сталіна та людноненависницьке сонмище його сатрапів.

Щелепи пожадливо-кривавої потвори заходилися трощити надламаних, вимучених, хворих зеків, що мали нещастя раніше бути українськими інтелігентами. Бо “з'ясувалося”, що і на Соловках, в Бамлазі, Магадані, на Колімі і всюди, де ще скнілося їм за колючим дротом, вони знову “створювали контрреволюційні організації”, готували “замахі””, “повстання”, “диверсії”, займалися “шпигунством”...

І тому: 8 грудня 1937 р. за постановою, ухваленою трійкою управління НКВС по Ленінградській області, був розстріляний Василь Якович Вражливий (у минулому - Штанько), український письменник⁷².

Так обірвався його шлях у житті. Куди ж проліг він далі: у забуття чи у безсмерття?

ПРИМІТКИ

¹ Архів Служби безпеки України (далі - архів СБУ), спр.36546 ФП, т.1, арк.117; т.2, арк.19.

² Майстренко І. До 80-ліття Василя Вражливого 1903-1983//Сучасність. - 1983. - №9. - С.31.

³ Сенченко І. Нотатки про літературне життя 20-40-х років//Сенченко І. Оповідання, повісті, спогади. -К., 1990.-С.51.

⁴ Там само.

⁵ Мельник В. Василь Вражливий//...3 порога смерті... Письменники України - жертви сталінських репресій. - К., 1991.-С.115.

⁶ Архів СБУ, спр.36546 ФП, т.2, арк.19.

⁷ Сенченко І. Назв.праця.-С.556.

⁸ Вражливий В. В ярах//Вражливий В. Земля. - Харків, 1925.-С.74-79.

⁹ Там само.-С.115-127.

¹⁰ Биковець М. Бібліотека селянина. 1. Вражливий В. В яру. 4 оповідання на 50 стор. 2. Павленко І. "Квіти життя". Оповід. на 32 стор. Вид."Шлях освіти", наклад по 5000 прим.//Сільсько-господарський Пролетар (Харків).-1924.-№6.-С.40-41.

¹¹ Смолич Ю. Розповідь про неспокій. Дещо з книги про двадцять і тридцять роки в українському літературному побуті.-Част.1.-К., 1968.-С.33-35.

¹² Вражливий В. Кабаре "Після бурі". Фрагмент із повісті "Паштетня". //Квартали (Харків).-1924. Альманах 1.-С.107-123.

¹³ Вражливий В. Коли б не наврочити//Універсальний журнал (Харків).-1929.-№3.-С.23.

¹⁴ Вражливий В. Вовчі байраки//Вражливий В. Земля

¹⁵ Там само.-С.101-114.

¹⁶ Майфет Г. В.Вражливий (рисн літпортрету)//Червоний шлях. 1929.-№8-9.-С.107.

¹⁷ Коваленко Б. Вражливий. "Земля". Книгоспілка, 1925 р., стор.127. Ціна 40 коп.//Життя і революція (Київ).-1926.-№2-3.-С.135.

¹⁸ Доленго М. Василь Вражливий. Земля. Харків. Книгоспілка. 1925.//Червоний шлях.-1925.-№10.-С.215.

¹⁹ Майфет Г. Назв.праця.-С.108.

²⁰ Доленго М. Назв.рецензія.-С.216.

²¹ Луцький Ю. Валліянський збірник.-Торонто, 1977.-С.231-232.

²² Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917-1927).-Т.1.-Харків, 1928.-С.85.

²³ Старинкевич Л. Василь Вражливий "Молодість". Оповідання. Книгоспілка (1929, 187 стор. Ціна 2 карб. 25 коп.)//Народний Учитель (Харків).-1929.-26 червня.

²⁴ Г-й Н. В.Вражливий. Молодість. Оповідання, вид."Книгоспілки", 3000 пр., 1929 р., 186 стор.//Службовець (Харків).-1929.-№45.-С.16.

²⁵ Теліга І. В.Вражливий "Молодість". Оповідання. В-во "Книгоспілка". Тир.-3000, стор.187. Ціна 2 карбованці//Молодіяк (Харків).-1929.-№7.-С.139.

²⁶ Майфет Г. Назв.праця.-С.109.

²⁷ Савченко Ю. №1. Ів.Сенченко. Із записок. Харків, 1927, ст.17; №2. Дніпровський І. Заради неї. Харків, 1927, ст.47; №3. Франсуа Моріак. Літератор. Харків, 1927, ст.50; №4. Олександр Копиленко. Мати, Харків, 1927, ст.41; №5. Вражливий В. Життя білого будинку, Харків, 1927, ст.52//Плужанни (Харків).-1927.-№7.-С.68.

²⁸ Підгайний Л. В.Вражливий. Молодість. Оповідання. Книгоспілка. 1929. Ст.187, ц.2 карб.//Пролетарська Правда (Київ).-1929.-9 травня.

²⁹ Доленго М. Післяжовтнева українська література//Червоний шлях.-1927.-№11.-С.184.

³⁰ Луцький Ю. Назв.праця.-С.234.

³¹ Там само.-С.244.

³² Вражливий В. Молодість//Вражливий В. Молодість.-Харків, 1929.-С.46.

³³ Підгайний Л. Назв.рецензія.

³⁴ Савченко Ю. В.Вражливий. Молодість. Оповідання. "Книгоспілка", 1929. Стор.187. Ціна 2 карб.//Критика (Харків).-1929.-№7-8.-С.215-216.

- 35 Г-й Н. Назв.рецензія.-С.16.
36 Підгайний Л. Назв.рецензія.
37 Вражливий В. Коли б не наврочити.-С.22-23.
38 Вражливий В. Батько.-С.62.
39 Там само.-С.100-103.
40 Майфет Г. Назв.праця.-С.111.
41 Посадов А. Двоїйї сміливості її банальності. В.Вражливий. "Батько" - повість.
103 стор., ціна 60 коп., вид."Книгоспілка" // Гарт (Харків).-1929.-"12.-С.166.
42 Теліга І. Назв.рецензія.-С.141; Савченко Ю. Вражливий В. Молодість.-С.216.
43 Підгайний Л. Назв.рецензія.
44 Там само.
45 Посадов А. Назв.рецензія.-С.165.
46 Старинкевич Л. Назв.рецензія.
47 Вражливий В. Коли б не наврочити.-С.22.
48 Письменники за працею // Червоний шлях.-1927.-№11.-С.260.
49 Майстренко І. Назв.праця.-С.35.
50 Вражливий В. Коли б не наврочити.-С.23.
51 Його ж. Вовчі байраки. - Харків, 1929; Шість оповідань,-Харків, 1930
52 Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. - Кн.І.-Едмонтон, 1987.-С.280
53 Там само.-С.283.
54 Резолюція загальних зборів "Пролітфронту" в Справі консолідації сил
пролетарської літератури від 19.І.31 р. // Червоний шлях.-1931.-№1-2.-С.155-157.
55 Сенченко І. Назв. праця. - С. 556.
56 Вражливий В. Перемога.-Харків, 1932.-С.110.
57 Майстренко І. Назв.праця.-С.32.
58 Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. Ще дещо з двадцятих і
тридцятих років в українському літературному побуті.-К., 1972.-С.109-110.
59 Панченко М. Оноре де-Бальзак. Шагренева шкіра. // Червоний шлях.-1929.-№8-
9.-С.247.
60 Костюк Г. Назв.праця.-С.235.
61 Сенченко І. Назв.праця.-С.557.
62 Смолич Ю. ВАПЛІТЕ і я // Жулинський М. Із забуття в безсмертя (Сторінки
призабутої спадщини).-К., 1990.-С.295-297.
63 Архів СБУ, спр.36546 ФП, т.2, арк.159.
64 Там само, т.1, арк.124.
65 Вражливий В. Земля.-С.7.
66 Архів СБУ, спр.36546 ФП, т.1, арк.125.
67 Архів СБУ, спр.36546 ФП, т.2, арк.158, 165.
68 Архів СБУ, спр. 36546. ФП, т.8, арк.60, 98.
69 Сенченко І. Назв.праця.-С.557.
70 Архів СБУ, спр.36546 ФП, т.2, арк.207.
71 Там само, т.8, арк.98.
72 Архів СБУ, спр.36546 ФП, т.8, арк.106.

ВІД РОБІТНИКА ДО НАРКОМУ (М.АЛЕКСЕЄВ)

Здавалося, що поліграфіст і працівник легкої промисловості не мають нічого спільного. Та це лише на перший погляд. Для того, щоб зайняти пост наркома, скеровувати роботу десятків промислових підприємств, щодня мати справу з співробітниками апарату - фахівцями своєї справи, потрібен був не тільки життєвий досвід, вміння, а й почуття відповідальності, глибока повага до людей праці. Ці риси були притаманні Микиті Олексійовичу Алексеєву - професійному революціонерові, за плечима якого роки підпілля часів царату, суворі випробовування часів визвольних змагань 1917-1920 рр., відбудови народного господарства. Не був він і осторонь гострих партійних дискусій, в ході яких проходили перевірку різні точки зору щодо шляхів будівництва життя в країні, яка займала одну шосту частину земної кулі.

У двадцятирічному віці М.О.Алексеєв вперше відчув силу влади людей, її надійних охоронців, покликаних стежити за кожним кроком противників існуючого ладу незалежно від того - робітник він чи селянин, військовий чи цивільний. Микита Алексеєв народився 30 травня (в деяких документах 1 червня) 1892 р. у Києві. Отримав всього лише нижчу освіту, але кмітливість і наполегливість дали йому можливість оволодіти досить складною професією робітника - складача друкарні. У передмісті Києва на Далекій Слобідці жили три сестри Алексеєва - Антоніна, Євдокія, Степанида з своїми родинами. Це вони допомогли йому в 1918 р. під час окупації України Німеччиною та Австро-Угорщиною

влаштувати підпільну типографію Київського комітету, налагодити випуск “Київського комуніста” - органу Київського обласного і міського комітетів КП(б)У, листівок, відозв тощо.

У 1912 р. М.Алексеев вступив до РСДРП(б). З того часу, протягом чверті віку, до трагічних днів вересня 1937 р., він був вірним сином народу, який виховав його, висував на різні - посади, будучи впевненим, що він зробить все від нього залежне, щоб виконати намічені плани.

Його заарештували у липні 1937 р. А незадовго до цього, 14 квітня Політбюро ЦК КП(б)У оголосило М.О.Алексееву сувору догану за “приховування від партії і уперте заперечування до останнього часу того, що він в 1923 р. був у троцькістській опозиції¹”.

Давня то була справа... Та й звинувачення навіть тоді звучало неоднозначно. У ті роки висловлювалося немало різних точок зору, пов'язаних з шляхами і методами будівництва нового життя, йшов пошук найбільш оптимальних варіантів, адже країна вступила у сферу формування небачених раніше відносин як у середині країни, так і за її межами, тому й оцінки могли бути різними.

М.О.Алексеев, в той час працівник губернського масштабу, міг і помилятися, бо ж не мав достатньої теоретичної підготовки. Йому здавалося, що він має право й на свою думку, і якщо вона повністю не відповідає загальноприйнятій лінії, то більш досвідчені товариші допоможуть розібратися, зайняти вірну позицію. Так воно й було насправді, і повернення до цих питань через 14 років не могло не викликати здивування. Справа, мабуть, була в іншому. Адміністративно-командна система, дії Сталіна, який зосередив у своїх руках необмежену владу, теза про посилення класової

боротьби в міру просування країни до соціалізму і т.д., не могли не відбитися на стадії громадсько-політичного життя в країні. Замість вдумливого підходу, врахування ділових якостей людини, в суспільстві формувалася обстановка підозри, ворожості. В хід йшло все: роздмухування до небачених розмірів чогось незначного, наклепи і вигадки, намагання зарахувати людей до складу неіснуючих ворожих, контрреволюційних організацій і т.д. і т.п.

Колишньому кандидату в члени Політбюро ЦК КП(б)У М.О.Алексєєву було висунуто звинувачення в контрреволюційній діяльності, участі в троцькістській організації. М.О.Алексєєва примусили написати “покаянного” листа на ім'я наркома внутрішніх справ України. Це було 10 липня, а 28 серпня з'явився перший протокол допиту². Цей відрізок часу був використаний режисерами спектаклю з НКВС України для збирання “компромату”, зізнань інших, як тепер з'ясовано, чесних людей - колишніх колег М.О.Алексєєва по роботі в партійних, радянських і господарських органах. Адже протягом 20-ти років йому довелося працювати не тільки в підпіллі, а й в Полтаві, Вінниці, Харкові, Дніпропетровську, Києві. І скрізь він користувався повагою, був вимогливим, доброзичливим керівником. Зокрема, з Полтавщиною М.О.Алексєєв був зв'язаний протягом багатьох років. В 1912 р. його вперше арештували жандарми з Київського управління. Особливих “провин” виявити не вдалося, і в січні 1913 р. він був висланий під нагляд поліції на 3 роки спочатку в Ростов-на-Дону, а потім у Полтаву. До закінчення строку М.О.Алексєєву вдалося повернутися в Київ.

...1915 рік. Знову арешт і висилка в Полтаву. В 1916 р. Полтавське губернське жандармське управління приймає рішення

вислати його до Саратова. Під час німецько-австрійської окупації України в 1918 р. М.О.Алексеева, як організатора підпільної більшовицької друкарні в Києві, заарештовують.

На початку 1919 р. - він голова Полтавського губревкому. Наступного року М.О.Алексеев працює в губвиконкомі, обирається до складу бюро губкому партії. 7 травня в Полтаву за дорученням ЦК КП(б)У прибули О.Я.Шумський і М.О.Скрипник³. Вирішено було внести деякі зміни до складу бюро губернського партійного комітету. Тепер він сконструювався так: М.О.Скрипник - голова (як тоді було прийнято говорити губпаркому), секретар - Чернявський, члени - М.Алексеев, О.Тученко, Марченко, Ерман, Мусинзон. Головою президії губвиконкому залишався Г.Покорний, а членами - М.Алексеев і П.Свистун⁴. Та це тривало недовго. 11 травня на засіданні губбюро КП(б)У О.Шумський повідомив про відкликання М.Алексеева з Полтави. У прийнятому з цього приводу рішенні говорилося: "Взяти до відома і виконання заяву товариша Шумського про відзлив товариша Алексеева. Замістити тов.Алексеева в губвиконкомі тов.Пугачевським, в губпарткомі тов.Пугачевським... В бюро вводиться за пропозицією тов.Шумського тов.Покорний. Президію губбюро скласти з тт.Скрипника, Чернявського, Марченка-Дашкевича і кандидатом тов.Покорного..."⁵.

В подальші роки М.О.Алексеев обирався секретарем Вінницького обкому, Харківського та Київського міськкомів Компартії України, головою Дніпропетровського облвиконкому. В липні 1935 р. І.А.Саков змінив його на посту секретаря Київського міськкому Компартії України⁶. М.О.Алексеева направили на роботу в Народний комісаріат місцевої і легкої промисловості УРСР⁷.

Він обирався делегатом III Всеукраїнської партійної конференції, брав участь у роботі XI, XII, XIII з'їздів КП(б)У, XII з'їзду ВКП(б), обирався членом Центрального Виконавчого Комітету Рад СРСР, Всеукраїнського ЦВК, входив до складу ЦК КП(б)У, був кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У. 26 травня 1937 р. він заповнив анкету делегата XIII з'їзду КП(б)У з дорадчим голосом, а 1-го липня того ж року був заарештований⁸. Два місяці тривало слідство, хоч перший допит, як вказувалося вище, був проведений лише в кінці серпня - 28. Через три дні заступник наркома внутрішніх справ України і помічник прокурора СРСР О.Рогінський затвердили звинувачувальний висновок у справі М.О.Алексєєва в злочинах, що підпадали під статті 54-8, 54-11 КК УРСР. Того ж дня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР у складі диввійськюриса А.М.Орлова (головуючого), бригадійськюриса А.Ф.Козловського, військюриса 1-го рангу Ф.А.Кліміна (члени) затвердила протокол підготовчого засідання і вирішила заслухати справу в закритому засіданні без свідків. 1 вересня о 9-й годині 15 хв. почалося і через 15 хвилин закінчилося "слухання" справи. М.О.Алексєєв - колишній нарком був засуджений до вищої міри покарання - розстрілу з конфіскацією всього майна. Вирок остаточний, оскарженню не підлягає на основі постанови ЦВК СРСР від 1.12.1934 р. мав бути виконаний негайно. 2 вересня М.Алексєєва було розстріляно⁹.

"Провина" М.О.Алексєєва полягала в тому, що в 1923 р. під час обговорення питання він був у числі тих, хто голосував за резолюцію Л.Д.Троцького. На початку січня 1937 р. в Києві йшло обговорення постанови ЦК ВКП(б) про роботу Київської організації. М.О.Алексєєва "викрили" як старого троцькіста.

Партійна організація, де він перебував на обліку, виключила його з членів партії. Однак ЦК КП(б)У залишив М.О.Алексеева в партії, оголосивши сувору догану¹⁰.

Слідчі НКВС "приписали" М.Алексееву все, що змогли - участь у контрреволюційній троцькістській організації, куди він ніби-то був завербований в 1933 р., проведення контрреволюційної роботи, шкідництво і т.д.

В середині 50-х років дружина М.О.Алексеева, виключена з партії і вислана за рішенням особливої наради в Комі АРСР, звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР М.М.Шверника з проханням реабілітувати її чоловіка. "Двадцятирічним робітником-складачем, вступивши в РСДРП(б), - писала вона, - Алексеев М.О. веде активну роботу в умовах підпілля, революції, громадянської війни, становлення і зміцнення Радянської влади на Україні... Очолюючи партійні, радянські і господарські організації, Алексеев М.О., як я знаю, завжди користувався довір'ям парторганізації, обирався на конференції, з'їзди, до складу ЦК, кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У, в члени ВЦВК і ВУЦВК"¹¹.

Слідчі Головної військової прокуратури досконало вивчили "справу" М.О.Алексеева. "Додатковим розслідуванням, - говорилося у висновку, - проведенням по справі Шелехеса І.С., Петрушанського Р.О., Сакова І.А., Оленченко Л.П. і Кузоятова Ф.П., свідчення яких стали підставою для засудження Алексеева, встановлено, що всі вони були заарештовані і засуджені безпідставно, в зв'язку з чим справи Шелехеса І.С., Петрушанського Р.О. і Кузоятова Ф.П. в 1956 р. припинені, справи Сакова І.А. та Оленченко Л.П. теж подані для припинення у

Військову колегію Верховного Суду СРСР. По зазначених підставах не можуть бути визнані достовірними і свідчення решти засуджених”¹².

15 вересня 1956 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР відмінила вирок по відношенню до М.О.Алексеева і припинила справу за відсутністю складу злочинну. Добре ім'я чесної людини було повернуто народові.

ПРИМІТКИ

- ¹ Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ, ф.9032, оп.1, спр.7.-Арк.4.
- ² Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ, ф. 9032, оп.1 , спр. 7.-Арк. 8.
- ³ Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ, ф. 9032, оп. 1, спр. 7. Арх. 6.
- ⁴ Там само. Арк. 7.
- ⁵ Партархів колишнього Полтавського обкому КПУ, ф. 9032, оп. 1. Арк. 8-9.
- ⁶ Архів Служби безпеки України. Спр. 36450 ф-п. Арк. 121-125.
- ⁷ Там само. Арк. 132.
- ⁸ Там само. Арк. 134.
- ⁹ Архів Служби безпеки України. Спр. 36450. Арк. 19.
- ¹⁰ Там само. Арк. 8.
- ¹¹ Архів Служби безпеки України. Спр. 36450.-Арк.138.
- ¹² Там само.-Арк.167.

VI. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ І ВИТОКИ ТРАГЕДІЇ

Н.Р.Романець, В.В.Ченцов

“ОРІХІВСЬКА СПРАВА”: ПРАВДА І ВИГАДКИ

“Оріхівська справа” (судовий процес над керівництвом Оріхівського району сучасної Запорізької області) - загальновідомий факт історії здійснення хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 років. Особлива увага до цього процесу пов'язана з резонансом, який він отримав в тодішній центральній та місцевій пресі завдяки численним постановам партійних та радянських органів.

В сучасній історіографії існують певні стереотипи щодо оцінки дій Оріхівського керівництва. Більшість дослідників історії колективізації вважають, що головна причина фабрикації “Оріхівської справи” полягає в тому, що “у один з ...наїздів на Україну Молотову не сподобалася незалежна позиція керівників Оріхівського району, які всіма засобами прагнули захистити селян від голодної смерті”¹. Між тим, аналіз архівних документів, що збереглися в фондах архівів Служби безпеки України, а також Дніпропетровського держархіву, дозволяє зробити дещо інші висновки.

Як відомо, керівництво Оріхівського району було звинувачено в “саботажі виконання хлібозаготівельного плану”. Вирок - типовий

для того часу, якщо його розглядати через призму репресивної політики в цілому.

Репресії відіграли важливу роль в здійсненні хлібозаготівель 1932-1933 рр. в Дніпропетровській області (сучасна Запорізька область в 1932 році входила до складу Дніпропетровської області). Згідно постанови РНК УРСР від 22 липня 1932 року "Про план заготівель по селянському сектору "Дніпропетровщина повинна була здати державі 1441,5 тис.тон зерна². Керівництво області визнало цей план цілком реальним. "Дійсно, - зазначав на обласній нараді з питань хлібозаготівель перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У В.І.Чернявський, - ми маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший... наприклад, колишня Криворізька округа"³.

Та з самого початку організації хлібозаготівель керівництво області наштовхнулось на цілий ряд проблем. По-перше, відсутність відомостей про справжню врожайність зернових в районах. А справа в тому, що місцеве керівництво, маючи гіркий досвід минулих хлібозаготівельних кампаній, йшло на різноманітні хитрощі (збільшення площ озимих, які загинули, зменшення врожайності з гектару), аби отримати більш-менш реальний план по заготівлі хліба для колгоспів. Як підкреслював Чернявський, "люди страхувались майже в усьому"⁴.

Іншою важливою проблемою було так зване "розбазарювання хлібу", тобто приховування, розкрадання зерна, використання особливого режиму обмолоту. Примусово зігнані в колгоспи селяни з самого початку не відчували себе там господарями. Події зими-весни 1931-1932 років продемонстрували, що держава не забезпечує хлібом навіть чесно зароблені трудовні. За свідченням С.В.Косіора

в 1931 році 48% господарств України нічого не видали на трудовні, а в 1932 році наслідки господарювання не були розподілені по трудовнях в 95% колгоспів Дніпропетровської області⁵. Тому перед загрозою нового голоду селяни “отоварювали” трудовні самовільно. Місцеве керівництво ставилось до крадіжок цілком спокійно: “збирають, ну і пехай собі збирають”⁶, Бо розуміло, що незібраний хліб все одно загине в полі. В 1932 році розбазарювання хлібу прийняло настільки масовий характер, що, виступаючи на партактиві в Запорізькому районі в лютому 1933 року, перший секретар Дніпропетровського обкому партії М.М.Хатаевич зазначав: “Чи всі колгоспники крали? Дуже невеликий процент не крав - процентів 10-15. Навіть ті, які заробили по 400-500 трудовнів тягли колгоспний хліб, але багато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали”⁷.

І, по-третє, непокоїли партійне керівництво Дніпропетровської області відмови селян від виконання хлібозаготівельного плану, які в 1932 році стали звичайним явищем. Селяни заявляли: “Ми віддаємо останній хліб державі, а держава нам - нічого”⁸. Тому в період хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 років колгоспники почали вимагати від радянських та партійних органів певних гарантій: спочатку - оплата трудовнів, створення насінневих та кормових фондів і лише потім - продаж хліба державі: “Хліб спокосимо: уперед собі, потім коням, на посівматеріал, підрахуємо лишки, які коштуватимуть по 50-60 карбованців пуд... А тоді продамо державі. Згідно рішень ЦК - госпрозрахунок...”⁹

Досить поширена серед селян була думка, що плани хлібозаготівель контрреволюційні: “Не Радвлада, ні комуністична партія, не пролетаріат керує масами, а інтервенція, буржуазія керує

25. Історія України

нами”¹⁰. Найбільш “освічені в політиці” селяни навіть стверджували, що доведені до районів плани хлібозаготівель протирічать директивам ЦК і III Всеукраїнської партконференції¹¹.

Окремі партійні і радянські робітники, члени партії теж відкрито висловлювали своє негативне ставлення до нереальних планів здачі хліба державі. Так, голова артілі “12-річчя Жовтня” Новопраського району, коли йому на зборах колгоспників в порядку партдисципліни запропонували прийняти хлібозаготівельний план, відповів: “Я партії не підкорюсь, план приймати не бажаю, виконувати хлібозаготівлі не буду”, і здав партквиток. Член партії Остапенко під час зібрання в комуні “Іскра” Нижньосірогозької сільради заявив: “Досить, що ми в минулому році голодували, а в цьому році ми хліба не дамо”¹².

На пленумі Ленінської сільради Білозерського району виступив кандидат в члени партії Шовкопляс, який, звертаючись до представників районного центру, сказав: “Ви захищаєте свої партквитки, але все одно в цю хлібозаготівельну кампанію ваші партквитки полетять, бо план нереальний, хіба що будете людей заготовляти в хлібозаготівлю. Все рівно прийдеться селянству вмирати голодною смертю”¹³. Такі висловлювання в ДПУ розцінювались як “правоопортуністичні настрої і протидія хлібозаготівлям”.

На 20 листопада 1932 року вони були зафіксовані в 95 селах 38 районів Дніпропетровської області з боку 26 відповідальних робітників, 14 уповноважених райкомів партії в селах, 6 голів сільрад, 49 голів і членів правлінь колгоспів, 25 секретарів партосередків і т.д. Протест людей знаходив вираз в

зриві зборів, відмовах від прийняття планів хлібозаготівель і їх виконання і навіть в тенденціях до виходу із партії і з роботи¹⁴.

Щоб примусити селянство здати хліб, партійне та радянське керівництво стало на шлях масового використання репресій. Вже 7 серпня 1932 року ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації". Згідно цієї постанови майно колгоспів та кооперативів прирівнювалось до державного майна, а "розкрадання" його мало каратися розстрілом, "за пом'якшуючих обставин" - позбавленням волі на строк не менше ніж 10 років з конфіскацією майна. Вироки по цих справах виносились не більше, як в п'ятнадцятиденний строк. Самі ж справи потім не підлягали перегляду, а засуджені - амністії. Дозволялось застосування репресій по справах, що підпадали під чинність закону, і в відношенні злочинів, що були здійсненні до видання закону, в випадках, коли злочини, як вказувалось в таємній інструкції по застосуванню закону, "мають суспільно-політичне значення"¹⁵.

Не дивно, що в народі цей драконівський акт охрестили "законом про п'ять колосків". В результаті застосування закону від 7 серпня в Дніпропетровській області тільки за два місяці (з часу прийняття закону і по 1 жовтня 1932 року) нарсудами за крадіжки хліба було засуджено 2683 чоловіка, обласним судом - 234, з них - 78 чоловік - до розстрілу. Найбільша кількість справ припадала на Новомосковський - 105 і Криворізький - 110 райони¹⁶.

18 листопада 1932 року черговою постановою Політбюро ЦК КП(б)У з метою забезпечення негайного виконання хлібозаготівель запроваджувався такий захід як занесення на "чорну дошку" колгоспів, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі. Села, які

потрапляли на “чорну дошку” опинялись в стані своєрідної блокади. В цих селах припинялась кооперативна, державна і колгоспна торгівля. Із крамниць вивозився весь наявний крам. А з колгоспів, колгоспників і одноосібників стягували всі раніше видані кредити та інші фінансові зобов'язання. Інколи такі села навіть оточували спеціальні війська, а при вході до села ставився стовп з написом: “Бойкот”. Першими на “чорну дошку” в Дніпропетровській області були занесені села Вербки Павлоградського району і Гаврилівка Мажівського району¹⁷. Пізніше за постановою президії облвиконкому та бюро обкому КП(б)У до них були приєднані ще 42 колгоспи, серед яких “Комінтерн” та “Червоне козацтво” Апостолівського району, ім.Ворошилова Криворізького району, “Ленінський шлях” Межівського і “Зелений лан” Божедарівського районів. Стан блокади, в якому опинились ці села, прирікав їх мешканців на голодну смерть. Так село Гаврилівка вимерло повністю, а село Вербки - наполовину¹⁸.

Одночасно органи ДПУ України здійснювали масову операцію “по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу”. Мета операції визначалась чітко: “...виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж та зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних міроприємств”¹⁹. 19 листопада в ДПУ УРСР були скликані всі керівники відділів для розробки планів операції стосовно кожної області. В ДПУ планувалось заарештувати 3425 чоловік в 243 районах України. Доповідаючи про перші “успіхи”, голова ДПУ України С.Реденс прохав Політбюро ЦК КП(б)У затвердити заходи чекістів і дати вказівки партійним комітетам всіляко підтримувати хід операції²⁰.

Але, оскільки, незважаючи на всі ці заходи, Дніпропетровська область відставала з виконанням плану, 21 листопада 1932 року ЦК і ЦКК КП(б)У прийняли рішення про проведення чистки "ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довір'я партії в лавах трудящих"²¹. На Дніпропетровщині чистка була проведена в Солонянському, Васильковському і Великолепетиському районах. В результаті із складу парторганізацій цих районів було виключено 28,8% партійців, а на 16,4% чоловік були накладені партпокарання²².

Крім того, щоб ліквідувати нібито існуючий "саботаж хлібозаготівель, який здійснювався куркульськими елементами"²³, Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову, в якій запропонувало створити в областях комісії, так звані "четвірки", в складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і облпрокурора. Комісії повинні були раз в 2-3 дні "встановлювати справи, що заслуговують на найбільшу увагу і які потрібно розглядати в прискореному порядку"²⁴. На суд по всіх цих справах відводилось 4-5 днів під безпосереднім керівництвом і наглядом комісії. В дводенний строк після винесення вироку справу передавали на затвердження до Харкова, де її проходження забезпечувалось в 1-2 дні.

Таке прискорене судочинство, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, привело до того, що за весь період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і по 5 грудня 1932 року) в Дніпропетровській області було засуджено за нездачу хліба - 2379 чоловік, за розкрадання - 5215 чоловік, з них 174 - до розстрілу. По колгоспному сектору за приховування, розкрадання і

розбазарювання хліба було засуджено 1062 чоловіка, з них 59 - до розстрілу²⁵.

5 грудня 1932 року спеціальним наказом перед органами ДПУ України було поставлено чергове завдання - негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні міроприємства Радянської влади на селі”²⁶. Мета даної репресивної кампанії була очевидною - за будь-яку ціну забезпечити виконання плану хлібозаготівель.

Щоб отримати необхідну інформацію для фабрикації справ так званих саботажників, ДПУ “посаджувало” на селі масову агентурну мережу, приділяючи при цьому особливу увагу настроям куркульства, одноосібників, сільської інтелігенції. Спеціальні резидентури створювались серед жінок, селянської молоді²⁷. Всіх невдоволених політикою Радянської влади ретельно виявляли і потім заарештовували, інкримінуючи їм “саботаж, крадіжки і відкриті антирадянські виступи проти хлібозаготівельного плану”. Показово, що в документах ДПУ всі заарештовані характеризуються як “колишні білі та петлюрівські офіцери, куркулі, особи з антирадянським минулим”²⁸.

Звітуючи про перебіг репресивної кампанії ДПУ УРСР в цілком таємному бюлетні від 6 грудня 1932 року повідомляло, “що оперативний удар по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням здійснюється швидкими темпами”. Лише за одну добу - 5 грудня - на Україні було заарештовано 290 чоловік. На Дніпропетровську область припадало 7 ліквідованих контрреволюційних угруповань в 6 районах і 24 чоловік, взятих під

варту, серед яких налічувалось 5 голів колгоспів²⁹. На початку 1933 року ДПУ доповів про “викриття підпілля” в 200 районах України.

Для надання репресивним акціям суспільно-громадського резонансу центральні органи влади час від часу організовували політичні процеси. Одним з них і стала так звана “Оріхівська справа”.

“Оріхівську справу” сфабрикували за прямим наказом Сталіна. Наприкінці листопада 1932 року д Харкову почали надходити повідомлення ДПУ про “саботажницькі настрої”, серед керівників Оріхівського району Дніпропетровської області, які в розмовах заявляли: “Нехай вивозять хліб доки хватить, а після скажемо, що більше немає...”, “Ми - члени партії і повинні бути відвертими - план нереальний і виконати його неможливо. Виконаємо на 45-50%, а там змотаємо вудки....”³⁰

По інстанціях доповіли нагору, як ведеться, поступово згущуючи барви і надаючи справі контрреволюційного характеру. Інформація потрапила на стіл Генеральному секретарю ЦК ВКП(б). В результаті 7 грудня 1932 року всім партійним органам був надісланий циркуляр, в якому керівники Оріхівського району оголошувалися “обманщиками і шахраями, які скритно проводять куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії”³¹. Сталін поставив вимогу “негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув’язнення кожному”³².

У відповідь на лист Сталіна бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У прийняло постанову, в якій визнало, що звільнивши з посад за розкладницьку роботу в районі Оріхівських керівників, до кінця справи не довело, не викрило всієї контрреволюційної суті

організованої ними змови, спрямованої на зрив хлібозаготівель. А тому Головіна - колишнього секретаря Оріхівського райпарткому, Паламарчука - колишнього голову райколгоспспілки, Луценко - колишнього завідуючого райземвідділу, Базілевич - колишнього жінорга, як ворогів партії та робітничого класу було вирішено виключити з партії, заарештувати та суворо покарати³³.

Фабрикація “Оріхівської справи” була прямою реакцією не тільки на лист Сталіна, але і на постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада 1932 року, яка пропонувала пов'язувати репресії з організаційно-політичною роботою: “жодна репресія без одночасного розгортання політичної та організаційної роботи необхідного результату дати не може, тоді як репресії добре розраховані, використані по відношенню до вдало вибраних колгоспів, репресії, доведені до кінця... дають необхідний результат не тільки в цих колгоспах, але і в колгоспах сусідніх, що теж не виконують план”³⁴.

Тобто, з самого початку треба прийняти до уваги, що “Оріхівська справа” мала показовий характер, і головна її мета полягала в тому, щоб продемонструвати районному керівництву, що буде з тими, хто недостатньо ретельно виконує державні завдання. Луценко, Пригоду, Головіна, Орделяна та інших звинуватили в “організації саботажу хлібозаготівель”³⁵. Але, як свідчать документи, в дійсності саботажу не було та і не могло бути.

1932 рік в Оріхівському районі був неврожайним. Осимі вимерзли. Ярові вирости високі, та коли наливався колос, подули суховії і зерно залишилось в зав'язі. В результаті під час обмолоту з гектару отримували лише по 3-4 центнери неповноцінного зерна, яке для того, щоб здати державі приходилось по кілька разів перевіювати, бо елеватор бракував і не приймав його.

Крім посухи в Оріхівському районі іншим стихійним лихом були хлібний жук і гесенка, які пошкодили значні площі зернових.

Вплив на врожайність мало і організаційно-господарське становище в новостворених колгоспах. В колективних господарствах панували безгосподарність, крадіжки, пияцтво. При відсутності єдиного критерія розподілу наслідків господарювання колгоспники були не зацікавлені в результатах своєї праці. Як зазначав С.В.Кульчицький, “навіщо було селянину підіймати продуктивність праці, якщо він навіть не знав, яку частину врожаю збираються залишити в його господарстві”³⁶. Колгоспи не мали необхідної техніки. Не всі вони обслуговувались МТС. Через це з посівною кампанією нерідко зволікали, що не могло не позначитись на врожаї.

Не зважаючи на подібний стан справ, хлібозаготівельний план для Оріхівського району був встановлений в розмірі 21440 тон. Як згадувала пізніше жінорг райкому М.В.Базілевич, отримавши такий план, члени бюро райкому “зойкнули, бо план був нереальний для виконання”³⁷. Весь валовий збір зерна в районі в 1932 році становив лише 27500 тон³⁸. Із цієї кількості, вважало керівництво району, можна було здати державі не більше 4-5 тон. Тому на нараді в робочому порядку вирішили, що Головін і Паламарчук поїдуть до обкому партії, щоб розповісти про неможливість виконання такого плану і попросити його зменшення. Головін і Паламарчук відправились в Дніпропетровськ. Коли в обкомі довідались, навіщо вони приїхали, то ніхто їх не прийняв, а було запропоновано повернутись в район і виконувати план за будь-яких умов.

Після невдалої поїздки Головіна і Паламарчука на бюро райкому план прийняли і приступили до його виконання. Хлібозаготівельні

плани були доведені до колгоспів. Закономірно, що під час цього процесу більшість колгоспів і сільрад в Оріхівському районі не погодилось з планами. Робітники сільрад і голови колгоспів заявляли, що у них частина хліба загинула і за таких умов цей план для них нереальний. Але, не зважаючи на опір з місць, керівництво району зробило все можливе для виконання директивного плану. За постановою райкому та райвиконкому за кожним господарством були закріплені уповноважені із відданих комуністів і досвідчених робітників сільського господарства, які повинні були знаходитись в колгоспах і організувати збір врожаю та вивезення його на елеватор.

Солому обмолочували по кілька разів. Але за цілий день роботи молотарки із копн соломі вдавалось набрати лише біля 50 кілограмів зерна. Та, як свідчать документи, на “молотарці працювали голодні люди, і вони все намолочене поїдали”³⁹.

Головін, Паламарчук, Луценко і інші неодноразово проводили наради з керівництвом колгоспів і уповноваженими, їздили до колгоспів, перевіряли токи, клуні, примушували переобмолочувати по два рази половину. Поряд з тим, що вивозили весь хліб із колективних господарств, були організовані комісії по “мобілізації зерна із особистих запасів селян”⁴⁰. В результаті із району вивезли майже весь хліб. Тобто, як видно, ніякого “саботажу хлібозаготівель” з боку районного керівництва не було, та і не могло бути. Не захищали вони і інтересів селян. Напроти, керівництво Оріхівського району зробило все можливе для виконання плану, але виконало його лише на 35% (за іншими даними на 50%)⁴¹, через те, що план дійсно був нереальний.

За невиконання хлібозаготівельного плану керівництво Оріхівського району в жовтні було звільнено з посад. Пізніше всі вони отримали нові призначення. Так, голова райвиконкому Михайло Сергійович Паламарчук очолив машинно-тракторну станцію в Великій Лепетихі Дніпропетровської області. Призначення Паламарчука на посаду директора МТС свідчить про відсутність підозри в здійсненні саботажу з боку обласного керівництва.

Приїзд в жовтні 1932 року в Україну з надзвичайною місією Молотова викликав нову хвилю репресій і нові чистки серед місцевого керівництва, “згадали” і керівників Оріхівського району, що в результаті привело до фабрикації так званої “Оріхівської справи”. 16 чоловік колишнього керівництва Оріхівського району було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності.

Слідство здійснювали органи ДПУ Дніпропетровської області. Як згадував Іван Михайлович Дем’яненко, заарештованих утримували в різних камерах. На допит визивали рідко. Його - лише два рази. Сам допит проходив в такій формі: “На столі у слідчого лежали хліб, ковбаса і інші продукти, а також наган. Годували нас (заарештованих) дуже погано, і це зрозуміло. Слідчий запропонував мені поїсти, я відмовився. Тоді він зачитав мені якийсь документ, в якому йшлося про те, що мов би, за наказом Головіна, Паламарчука, Аністрата та інших з метою зриву виконання хлібозаготівель зернові скопили на сіно або перепали. Я прямо заявив йому, що все це брехня і відмовився підписати ці брехливі свідчення. Тоді слідчий ухопив мене за комір, вдарив наганом по голові і поставив мене на коліна обличчям до стіни. Наставив наган і почав стукати мене по голові, погрожуючи

розстрілом. Але я все ж таки не підписав. Тоді він почав говорити, що мов би всі інші зізнались, що саботували план і підписали протоколи. Я не повірив йому. В подібній формі проходив і другий допит, але я не підписав брехливих даних. Ні з ким з заарештованих очних ставок мені не давали”⁴².

Аналіз допитів свідків показує, що з іншими “оріхівськими зрадниками” теж не церемонилися, і під загрозою розстрілу частина з них підписала сфабриковані протоколи допитів.

Показово, що багатьох свідків по “Оріхівській справі” навіть не допитували, а протоколи допитів з ними “створювали” самі слідчі ДПУ.

За словами свідка Гавриїла Амвросієвича Маслюка, “єдине, що вірно вказано в протоколі, так це мої анкетні дані, та вони, видно, були узяті з моєї облікової картки комуніста”⁴³.

Між тим в процесі слідства органи ДПУ зробили все можливе, аби показати “контрреволюційну діяльність керівництва Оріхівського району по здійсненню саботажу хлібозаготівель”⁴⁴. Із матеріалів слідства можна довідатись, що “Оріхівські зрадники” мов би заздалегідь готували зрив виконання державного плану. З цією метою головний агроном райземуправління Іван Андрійович Аністрат, агроном з дореволюційним стажем, навесні 1932 року за своєю ініціативою здійснив обстеження озимих засівів і після об’їзду двох сільрад “створив серед керівництва району думку про загрозливий стан зернових в районі”⁴⁵. Наслідком було створення комісії, до складу якої увійшли завідуючий райземвідділом Луценко та Аністрат. Дана комісія встановила площу загіблених засівів в розмірі 8 тисяч гектарів.

Напередодні збиральної кампанії за ініціативою Скичко, Луценко, Пригоди і Орделяна була створена ще партійна комісія, котра розбилась на чотири ділянки, об'їжджала лани і встановлювала врожайність. Разом з цією комісією, до складу якої увійшли завідуючий райземвідділом Луценко, голова райколгоспспілки Пригода, голова районної контрольної комісії і робітничо-селянської інспекції Орделян, директор МТС Медвідь, завідуючий конторою "Заготзерно" Бурковський, агрономи Аністрат, Махнорило, Дем'яненко, засіви інспектували голови колгоспів і сільрад. Партійна комісія об'їхала майже всі села. Результатом її діяльності стало прийняття акту від 6-го липня 1932 року, яким було встановлено справжню врожайність і площі загинблих засівів. Цей акт було надіслано облпарткому. Та керівництво області не тільки не повірило цим цифрам, але і вказало на припустимість створення подібних комісій, які "деморалізують партійні та радянські органи, створюють нездорові настрої в колгоспах і ведуть до зриву хлібозаготівель"⁴⁶.

Тоді керівництво району, як відмічають слідчі матеріали, "стало на шлях прямого саботажу виконання хлібозаготівельного плану". Липневий план хлібозаготівель (5000 тон) було виконано лише на 0,9%, що в абсолютних цифрах становить 45 тон, причому за перші три п'ятиденки липня не було заготовлено ні єдиного центнера хліба⁴⁷. Слідством стверджувалось, що підслідчі - керівники району - пропонували головам колгоспів забезпечувати перш за все себе, а потім виконувати план. Так, голова райколгоспспілки Пригода, нібито наказав колгоспам створити численні фуражні і страхові фонди.

Також “Оріхівські зрадники” (як їх почали називати у пресі) “пильно стежили, щоб справжні, віддані комуністи, справжній колгоспний актив не поламали всі їхні плани, і карали всіх тих, хто вважав для себе хлібозавдання за першочерговий обов’язок, хто насмівлювався вивозити хліб за рахунок цих незаконних фондів”⁴⁸. Головна ж мета керівництва Оріхівського району полягала наче в тому, щоб “дискредитувати колгоспи, в очах колгоспників, дискредитувати досягнення соціалістичного сектору району”⁴⁹.

Після завершення в Дніпропетровську термінового слідства заарештовані були відправлені до райцентру - в місто Оріхів. Там, в міському кінотеатрі, 25-28 грудня 1932 року відбувся суд над “Оріхівськими зрадниками”. Підсудні (а їх було шістнадцять) звинувачувались за статтею 54-14 КК УРСР - контрреволюційний саботаж хлібозаготівель. Під час слухання справи ніхто з підсудних не визнав себе винним в саботажі. Ніяких доказів вини встановлено не було. А коли “підсудні почали виголошувати останнє слово, то майже всі в залі плакали, бо “оріхівські зрадники” розповідали, як вони боролись за встановлення Радянської влади на фронтах з куркульством, про перебування в засланні і в’язницях за часів царату”⁵⁰. Але, незважаючи на це, вирок суду був суворий: агронома райземуправління Аністрата Івана Андрійовича було засуджено до розстрілу (цей вирок пізніше було скасовано), а інших до різних строків ув’язнення (від трьох до 10 років) з відбуванням в “таборах окремого призначення в віддалених місцевостях Союзу”⁵¹. З-під варти було звільнено лише двоїх підсудних-агронома І.М.Дем’яненко і жінорга райкому- М.В.Базілевич.

Більшість сучасників і очевидців процесу добре розуміли показовий характер “Оріхівської справи”. Пізніше, в 1964 році під

час проведення перевірки матеріалів справи, вони вказували на те, що в умовах 1932 року саботаж хлібозаготівель був неможливий, оскільки в області і районі знаходилась велика кількість уповноважених, які ретельно контролювали дії місцевого керівництва по виконанню хлібозаготівельної кампанії. А якби такі саботажники з'явилися, їх би всіх засудили до розстрілу. Той факт, що керівництво Оріхівського району зробило все, аби виконати план хлібозаготівель, підтверджує і ситуація в районі після завершення процесу. Незважаючи на те, що план хлібозаготівель для району зменшили, нове керівництво його так і не виконало. В районі почався сильний голод. Як згадував І.М.Дем'яненко, тільки в зоні господарств, яку він обслуговував, не менше 1000 чоловік померло від голоду⁵². Крім того, при відсутності фуражних фондів почався масовий падіж худоби.

Треба сказати, що судом над райкомом "Оріхівська справа" не скінчилась. Під час подальших чисток із районної партійної організації виключили кожного третього комуніста.

Всі засуджені по "Оріхівській справі" відбували покарання в так званому Бамтаборі НКВС на будівництві Байкало-Амурської залізниці. 11 серпня 1935 року ЦВК СРСР прийняв постанову "Про звільнення від подальшого відбування покарання, зняття судимості та всіх правообмежень, пов'язаних з осудженням хлібозаготівель та випуском трудових займів, бон та інших грошових сурогатів". Відповідно до цієї постанови посадові особи, що в період хлібозаготівель 1932-1933 рр. не змогли "організувати належного відпору кулацькому саботажу по виконанню зобов'язань перед радянською державою, хлібозаготівель і допустили ряд антидержавних дій"⁵³ були звільнені від подальшого відбування

покарання. Під цю постанову підпадала і стаття “Оріхівських зрадників”, яких теж відпустили на волю.

В 1964 році по заяві Єлізара Єлізаровича Скічко кримінальна справа керівництва Оріхівського району була переглянута⁵⁴. В результаті перевірки було встановлено, що під час слідства в 1932 році використовувались заборонені методи впливу, а протоколи допитів свідків були сфабриковані. Тому 19 лютого 1965 року вирок Дніпропетровського обласного суду від 25-28 грудня, 1932 року у відношенні І.А.Аністрата, В.П.Головіна, І.І.Луценко, М.С.Паламарчука, І.А.Пригоди, І.І.Андрющенко, С.В.Бурковського, Ф.С.Вялих, Г.Т.Медвідя, Є.Є.Скічко, Ф.Є.Орделяна, А.П.Гришко і А.Л.Махнорило було скасовано і всі вони реабілітовані⁵⁵.

Як бачимо, процес над оріхівськими керівниками був прямою фальсифікацією, необхідною Сталінському керівництву для посилення тиску на інших партійців, неспроможних до виконання директивних планів. Саме таким чином “саботажникам” давали зрозуміти, що спіткає їх в майбутньому, якщо вони не прикладуть усіх зусиль, аби виконати навіть нереальні державні заготівельні завдання.

ПРИМІТКИ

¹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. -К.:Україна, 1991.-С. 267.

² Про план та організацію хлібозаготівель зернових культур урожаю 1932 року: Постанова РНК УРСР, 22 лип. 1932 р. // Зоря.-1932.-24 лип.

³ По-білошовицькому забезпечити проведення збиральної та хлібозаготівельної кампанії // Зоря.-1932.-26 лип.

⁴ Там само.

⁵ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. -С. 201.

⁶ По-білошовицькому забезпечити проведення збиральної та хлібозаготівельної кампанії // Зоря.-1932.-26 лип.

⁷ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К.: Либідь, 1991.-С. 118.

⁸ Державний архів Дніпропетровської обл. (далі ДАДО).-Ф. 19, оп. 1, спр. 87.-Арк. 24.

- ⁹ Там само.-Спр. 85.-Арк. 7.
¹⁰ Там само.-Спр.- 957.-Арк. 69.
¹¹ Там само.-Спр. 86.-Арк. 25:
¹² Архів Служби безпеки України (далі архів СБУ).-Ф. 16, оп. 25, спр. 3.-Арк. 6.
¹³ Там само.-Арк. 7.
¹⁴ Там само.-Арк. 5.
¹⁵ Там само.-Арк. 3.
¹⁶ ДАДО.-Ф. 1520, оп. 3, спр. 5.-Арк. 109.
¹⁷ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.-К.: Політвидав України, 1990.-С. 278-279.
¹⁸ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-С. 134.
¹⁹ Архів СБУ.-Ф. 16, оп. 25, спр. 3.-Арк. 75.
²⁰ Там само.-Арк. 100.
²¹ Про чистку сільських парторганізацій: Постанова ЦК і ЦКК КП(б)У, 18 листопада 1932 р.//Зоря.-1932.-21 листопада.
²² ДАДО.-Ф. 19, оп. 1, спр. 93.-Арк. 23.
²³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.-С. 276.
²⁴ Там само.
²⁵ Там само.-С. 280-281.
²⁶ Архів Управління Служби безпеки України по Дніпропетровській обл.-Ф. 1, оп. 1, спр. 7.-Арк. 3.
²⁷ Там само.-Арк. 1, 2, 14, 16.
²⁸ Архів СБУ.-Ф. 16, оп. 25, спр. 3.-Арк. 72.
²⁹ Там само.-Арк. 112.
³⁰ Там само.-Арк. 109.
³¹ Там само.-Арк. 105.
³² Там само.
³³ Голод 1932-1933 років на Україні...-С. 294.
³⁴ Там само.-С. 272.
³⁵ ДАДО.-Ф. 19, оп. 1, спр. 494.-Арк. 159.
³⁶ Separate Opinion of President, Professor Jacob Sundberg//International Commission of Inquiry into the 1932-1933 Famine in Ukraine.The Final Report, 1990.-P. 42.
³⁷ Архів Управління СБУ по Запорізькій області (далі архів УСБУ).-П-12289.-Арк. 89 зв.
³⁸ ДАДО.-Ф. 1520, оп. 3, спр. 9.-Арк. 151.
³⁹ Архів УСБУ.-П-12289.-Арк. 70.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само.-Арк. 12 зв.
⁴² Там само.-Арк. 93 зв.
⁴³ Там само.-Арк. 71 зв.
⁴⁴ Наука Оріхівської справи//Зоря.-1932.-24 груд.
⁴⁵ ДАДО.-Ф. 10, оп. 1, спр. 494.-Арк. 161.
⁴⁶ Там само.-Арк. 165.
⁴⁷ Там само.
⁴⁸ Наука Оріхівської справи//Зоря.-1932.-24 груд.
⁴⁹ Там само.
⁵⁰ Архів УСБУ.-П-12289.-Арк. 94 зв.
⁵¹ Науменко И. Как судили райком//Неделя.-1989.-№30.
⁵² Архів УСБУ.-П-12289.-Арк. 92.
⁵³ Там само.-Арк. 167.
⁵⁴ Там само.-Арк. 1.
⁵⁵ Там само.-Арк. 222-225.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ТОТАЛІТАРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Входження України в цивілізований світ потребує вирішення низки важливих питань. Одним серед них - модель суспільно-політичного устрою, згідно з яким слід розбудовувати державу, здійснювати політичні, економічні та соціальні реформи, готувати ґрунт для нововведень, трансформувати культуру, освіту, науку, виховання.

Кожна епоха відзначається своєрідним підходом розв'язання поставлених проблем, а, отже, й специфічною домінантою суспільних понять, наукових категорій. Важливою рисою нашого часу є розбудова держави, утвердження демократії в усіх сферах суспільного життя. Масштаби і можливі результати демократичних перетворень багатьма до кінця ще не усвідомлені. Як буде розвиватися за цих умов держава? Яку роль відіграватимуть владні структури? Чи вдасться демократії остаточно звільнитися від обтяжливих залишків автократизму і чи можлива взагалі "чиста" демократія? Подібні запитання, вагомі самі по собі, подвійно важливі для України, зважаючи на її непросту історичну спадщину. Думати є над чим. Скажімо, з вуст багатьох представників, особливо старшого покоління, лунають цілком слухні заклики до організації, порядку, дисципліни, консолідації суспільства. Водночас деякі політики безпідставно звинувачують декого у ностальгії за тоталітаризмом і замість того, щоб розкрити його зміст

і страшні наслідки, демагогічно проголошують лозунги та ідеї. Для України, як і колишнього Радянського Союзу повернення до тоталітаризму є не тільки небажаним, а й згубним. Тоталітаризм - це моноідеологізм, жахливий вплив якого наша історія вже пізнала на собі. Це - монополізація влади, підпорядкування інтересів особистості нездійсненним державним інтересам, це - однопартійність, а значить - зрощення партійного і державного апаратів, жорстокий контроль партапарату над інформацією, духовним життям людини, культурою. Тоталітаризм - це терор, розшук і винищення все нових і нових "ворогів народу". Це - мілітаризація суспільства, пошук зовнішньої загрози, інтеграція людей під її тиском, страхом руйнації усталеного способу життя. Тоталітаризм - це загроза цілісності держави, її соціальному спокою, це, врешті-решт, війна між регіонами, різними націями і соціальними верствами. Тоталітаризм - це втрата незалежності України, ізоляція від цивілізації, остаточне знищення української нації. Тому, так важливо усвідомити механізм формування авторитарної ідеології.

Сучасному руху України на шляху будівництва нового державного соціуму безперечно може зашкодити боротьба і з залишками старої тоталітарної системи. Потрібно чітко усвідомити, чи є її коріння в архитипах державотворчого менталітету українців, з'ясувати вплив зовнішнього та географічного факторів, поглянути на православне християнство, в його російському варіанті, як сприятливий чинник поширення ідеологічних конструкцій адміністративно-командної системи.

Насамперед треба усвідомити, яку спадщину маємо, осмислити історичні події в правдивому контексті близьких і далеких епох,

стерти залежаний пил з наших книг. Дарма, що після багаторічного відлучення народу від своєї історії важливо сказати добре слово про всіх повернених і звеличити кожен крок до свободи. Перестаркуватий інфатилізм “законної гордості” стає на заваді зрілому аналізу причин і наслідків, поразок і перемог, позбавляючи нас шансу на історичну мудрість. Найбільшою мірою це стосується історії державотворення. Глибоке вивчення нашого мшного небезкорисне - з негативного боку. Воно залишило нам мало придатних ідеалів, але багато повчальних уроків, мало розумових надбань і моральних заповітів, але такий великий запас помилок і пороків, що нам досить не думати й не діяти, як наші предки, щоб стати більш розумними й порядними, ніж ми тепер. Нарешті, треба зняти глянець з наших “перемог”, перестати возвеличувати самих себе, об’єктивно оглянути пройдений шлях і сказати самим собі, що традицій державотворення ми майже не маємо.

Режим, що встановився в СРСР, розглядав себе законним наступником імперії, перебравши на себе її територіальні та централістські претензії. Політичний месианізм імперії прагнули трансформувати в ідею побудови соціалізму в одній країні, а православні цінності - в ідеолого-державні лозунги. Відбувалася швидка заміна символів, але суть залишалася незмінною: ідеї інтернаціоналу замінили (чи інтерпретувала) імперську ідею, в країні встановився по-справжньому ідеократичний режим, сформувався новий “керівний відбір”, склалась жорстка федеративна система. Тоталітарний устрій формувалася на досить міцній і перевіреній основі, живлячись тривалою традицією та інтегруючи в собі нові конструктивні та революційні перетворення.

Оточення формувало особливу психологію влади, яка істотно відрізнялася від західної. “Народність”, “колективізм” політичних інститутів є характерними для різних етапів історії, їх мотив був звичним для офіційної ідеології 30-х років. Неподільність влад, класова правосвідомість і доцільність, замість закону, колективних зразків соціальної поведінки та інших елементів тотальності, вже панували в постреволуційній системі, як прояв національних особливостей.

В той період православний стереотип часто знаходив своє вираження в ідеологічних конструкціях, що нагадували релігійні та літургійні форми. В політиці теоретична розробка програм значно поступалася перед практичною. Стихія постійно стояла за спиною політика, не дозволяючи йому раціонально й вірно прогнозувати майбутнє. В Радянському Союзі акценти соціального і економічного планування ще не означали елементів ірраціональності. Революційна стихія лише тимчасово заковувалася в форми, які вона готова була прорвати в будь-який момент. Державне і економічне керівництво здійснювалося вольовим, волюнтаристським шляхом і раціональний підхід був лише поверховою формою.

Соціалістична епоха передбачає нову установку свідомості, носієм якої є партія “особливого роду”, яка панує і своєю владою ні з ким не ділиться, виключає існування інших партій. Вона - державно-ідеологічний союз, котрий розкидає мережу своїх організацій по всій країні. Ідеологія була не просто засобом влади, вона фактично ставала нею. В умовах тоталітаризму з’явився новий ідеократичний тип, основою котрого став соціальний прошарок, що об’єднав своїх членів на основі спільності світогляду та особистої відданості.

Тоталітаризм з'являється з двох головних джерел: національної традиції і сучасної дійсності. Сполучення полегшувалось тим, що друга багато запозичила у першої, але відбір робився під визначеним кутом зору. Авторитаристські традиції минулого - ось те головне, що було запозичене у історії, і це ж саме побачило воно у створюваних на території бувшої Російської імперії структурах панування та ідеології. Страх за власне благополуччя і життя змушував багатьох учених, артистів, гуманітарну та технічну інтелігенцію публічно виступати із закликами "розстріляти як собак" тих, кого органи НКВС, особисто Сталін, оголошували "ворогами народу", шпигунами, диверсантами, зрадниками Батьківщини.

Залишається нерозгаданим феномен поведінки людей, у яких все більше відбирали права при пропагандистському галасі про їх розширення, ігнорували їх потреби й запити, підпорядковували їх волю і саме існування, як правило, корпоративним інтересам керівної верхівки суспільства і водночас фізично і морально знуцалися над ними. І все це відбувалося при публічному захопленому схваленні такої політики значною частиною населення.

Розгадка цього феномену ускладнюється внаслідок того, що подібні процеси відбувалися при зародженні і утвердженні сталінізму в нашій країні. Навіть неозброєним оком було видно зловживання владою, але мало хто намілювався висловити щодо цього свої сумніви. Навпаки, основна маса народу немовби освящала, благословляла ігрища в демократію, які проводила правляча партійно-державна еліта.

Тоталітаризм, в значній мірі, тримався на культурі особи. Як складова частина ідеології та практики сталінізму, він виник на

основі комплексу тогочасних соціально-економічних, політичних, історико-традиційних факторів. Досить лише нагадати про існування монархічної традиції в свідомості мільйонів людей. Повалення монархії ще не означало подолання багатовікової звички до підкорення всього суспільства одній людині, наділеній в уяві "вірнопідданих" надзвичайними якостями.

Ідейно-політичне підгрунття і джерело сталінського терору більше виразні, їх видно на всіх рівнях - ідеї політичних гасел і практики: класова боротьба - диктатура пролетаріату - керівна роль комуністичної партії і, як наслідок, відсутність демократії і в партії, і в суспільстві загалом. Диктатура пролетаріату породжує диктатуру партії, з диктатури партії неминуче виростає диктатура партійного вождя. Та політичною ідеологією делако не повністю можна пояснити, чому, виникнувши, набрала таких розмірів і так довго тривала грандіозна трагедія комуністичного терору. І не тільки в Радянському Союзі. Трагедія, від якої втхне якоюсь таємничістю ірраціонального дійства, що втягувало в себе і терористів, і їхні жертви. Ареною цього дійства було все суспільство, а в ідеї та психологічно - і все людство. Бо йшлося про соціальну революцію світового масштабу, про соціальний переворот у всій людській історії, який мав на меті підбити ризик під несправедливим минулим і почати відлік суспільства матеріального добробуту, соціальної рівності, гуманних людських взаємин, вічного миру між народами, тобто усього того, що обіцяв людям ідеал комунізму.

Питання про роль соціально-економічних, політичних і національних факторів у становленні тоталітарної системи і політики масового терору вимагає ґрунтовних наукових досліджень - теоретичних і конкретно-історичних. Але навіть у межах

загальноісторичного погляду на події стає зрозумілим, що імперська стихія була постійним супутником соціалізму, вона з самого початку чинила потужний тиск на його прихильників, спрямовуючи їх на шлях централізму і світоглядної уніфікації.

Для здійснення своєї політики, утвердження єдиновладдя та знищення неугідних, режиму потрібен був особливий тип людини, не обтяженої пормами моралі, совісті, честі, позбавленої історичної та рідинної пам'яті, здатної, коли це буде потрібно, вдатися до насильства, терору, примусу.

Кожна історична епоха, держава, релігія лишають по собі пам'ять значними архітектурними спорудами, палацами, книгами. Авторитарний режим також полишив по собі пам'ять. Недобру пам'ять гулагів, зламаного життя не лише окремих людей, а й цілих народів, пам'ять страху і тоталітаризму. Тоталітаризм не є специфічною ознакою лише нашої країни. Це один з варіантів розвитку, в різні часи тією чи іншою мірою притаманного будь-якому суспільству. Але у нас в силу багатьох конкретно-історичних та зовнішніх обставин він виявився в надзвичайно гіпертрофованій формі, продемонстрував дивовижну живучість і його наслідки не зжиті ще й сьогодні.

В.Й. Жезицький

РЕПРЕСІЇ В СЕРЕДОВИЩІ МОЛОДІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр.

Загострення політичної ситуації в другій половині 20-х років, зростання невдоволення серед самих широких верств населення

обумовили посилення репресивних заходів щодо громадян України. Аналіз документів вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, правоохоронних органів переконливо свідчить, що репресії аж ніяк не відбувалися стихійно, а мали свою логіку, закономірності, неперед визначену схему.

Цілком очевидно, що масовим погромам, які проходили на рубежі 20-30-х років під гаслами ліквідації центральних проводів та місцевих організацій “Спілки визволення України”, “Українського національного центру”, інших міфічних антирадянських об’єднань, передувала цілеспрямована робота по з’ясуванню настроїв серед різних груп населення, авторитетних в минулому державних і культурних діячів, “вилученню” опозиційно настроєних громадян.

Особливої уваги політичне керівництво та правоохоронні органи надавали роботі серед молоді, яка настійно шукала шляхи виходу з цієї складної і непередбачуваної ситуації, що склалася в країні внаслідок зміцнення авторитарної системи, а також породжених нею економічних, політичних і духовних процесів. Останнє яскраво і переконливо засвідчив інформаційно-директивний лист “Про контрреволюцію серед молоді”, надісланий в 1928 р. всім окружним прокурорам та прокурору Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки наркомом юстиції та Генеральним прокурором УСРР Василем Порайло.

Аналіз документу потребує, на наш погляд, ряду критичних зауважень. Зокрема, останнім часом в публікаціях деяких дослідників все частіше стверджується про вигаданий характер різного роду контрреволюційних організацій. Такої думки, серед інших, притримуються автори цікавого за своїм змістом збірника документів, присвяченого “Спілці визволення України”

27. Історія України

В. Пристайко та Ю. Шаповал. Однак прийняття такої точки зору начисто суперечить історичній правді, створює враження про український народ як про безсловесну, бездумну масу, яка з винятковою покірністю сприймала нав'язані йому порядки.

Можливо, можна і погодитись з тим, що як таких, широко відомих зараз “контрреволюційних” угруповань в організаційному плані не існувало. Водночас існували всі передумови для їх створення, оскільки невдоволення серед робітників, науково-технічної інтелігенції, селянства, досягали своїх крайніх меж. А отже, протоколи до планів, заяв тощо, хоча і були сфальсифіковані слідством, та все ж їх зміст здебільшого відповідав світоглядним переконанням тих, хто проходив у справах.

Аналогічним чином слід оцінювати і інформаційно-директивний лист “Про контрреволюцію серед молоді”. З нього довідуємось, що “тенденції до антирадянських організацій помічаються, головним чином, серед тієї частини молоді, яка за своїм походженням може бути прилічена до соціально-ворожих або чужих елементів - куркулів, попів, непманів, буржуазних спеців, “колишніх людей”... Знаходячись під безпосереднім впливом родичів, ця молодь шукає виходу для своєї енергії та активності й уявляє її у викликаючих антирадянських угрупованнях, які мають різноманітніші форми та кольори - від “невинних” літературних гуртків аж до організацій з терористичними тенденціями. Одночасно слід зазначити, що на ґрунті невдоволення окремими ненормальними явищами в нашому апараті антирадянські настрої заражають деякі кола робітничої молоді, в тому числі, навіть й комсомольців. Окремо необхідно відмітити вплив на молодь з боку антирадянських політичних партій”.

Отже, незважаючи на ідеологічну завуальованість документу, можна помітити два основні моменти. По-перше, антирадянські настрої охопили молодь не лише з “класово чужого” середовища, а й певну частину робітничої молоді. По-друге, офіційні ідеологічні доктрини залишалися далеко не єдиними, на які орієнтувалася тогочасна молодь.

Одне з центральних місць в аналізованому документі займають заходи по обмеженню впливу на молодь з боку т.з. “антирадянських” партій. Як відомо, в цілому ряді великих міст України зусиллями органів ДПУ були виявлені різні організації і групи, які все більше схилялися до поглядів політично скомпроментованої, обезглавленої, діючої переважно в еміграції Російської соціал-демократичної робітничої партії. У Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві робилися спроби створення низових ланок т.з. Російської соціал-демократичної спілки молоді, які намагалися встановити між собою зв'язки, випускали листівки і прокламації.

Внаслідок заходів, проведених органами ДПУ, переважна більшість членів РСДСМ, визнала в пресі хибність своїх поглядів і пообіцяла надалі відмовитись від будь-яких дій, спрямованих проти радянської влади. Водночас 86 членів РСДСМ, які відмовились визнати хибність своєї позиції, в адміністративному порядку були виселені за межі України. Ряд учасників меншовицьких молодіжних організацій, займаючи нонконформістську позицію і одночасно бажаючи уникнути покарання, намагалися перейти радянський кордон. Один з них, колишній комсомолец, був затриманий на радянсько-польському кордоні. У вилученому у перебіжчика щоденнику говорилося: “Я проти Радянської влади. Потрібно йти в

організацію меншовиків, які виявилися правими, боротися до кінця, хоча б і ціною розстрілу... Більшовики на словах обіцяли хороше, а насправді..., п'янство, розпушта, споювання, кумівство, хамське ставлення до народу”.

Незважаючи на те, що в 1928-1929 рр. органи ДПУ в принципі відвітувались про ліквідацію меншовицьких молодіжних організацій, повністю “викоринити” їх на той час так і не вдалося. Про це свідчить лист одного з членів Харківської комсомольської організації до Берліну, перехоплений органами ДПУ. У ньому, зокрема, говорилося: “У нас у Харкові існує меншовицький гурток під назвою “мартовців”, який немає ніякого зв'язку з меншовицькими організаціями, зокрема, з Харківською організацією. За час свого існування гурток провів культурно-політичну роботу, робив доповіді на зборах гуртка, розповсюджував листівки, здійснював агітацію на підприємствах тощо. На останньому засіданні гурток постановив влитися в усю меншовицьку партію, але, оскільки організація не має ніякого зв'язку з харківськими меншовиками і не маємо їх адрес, то ми “цього не можемо провести в життя”...

Аналогічні матеріали правоохоронних органів дають підстави твердити, що досить сильними у другій половині 20-х років були молодіжні угруповання анархістського напрямку. Особливу стурбованість органів держбезпеки викликали Полтавський, Лубенський, Роменський, Прилуцький, Уманський та Дніпропетровський округи. Певною мірою неспокійними залишались також міста Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одеса та інші.

Високу активність виявляла молодіжна Луганська монархістська група, що складалася з 15 молодих шахтарів, причому 13 з них входили до складу комсомольської організації.

Прибравши собі назву “Борці за правду”, вони орієнтувалися на підпільну роботу. Децю пізніше, пояснюючи свій вчинок на надзвичайній сесії Верховного суду, молоді анархісти Луганщини оцінювали їх як протест проти “бюрократизації суспільства”, “безглуздя і безладдя”, яке чинилося над робітниками.

Оскільки маховик репресій в досліджуваній період ще не набрав своїх найбільших обертів, кара, визначена молодим анархістам, була досить помірною. Всі вони, крім безпосереднього організатора, були засуджені умовно. Водночас вчинок луганчан став предметом спеціального розгляду ЦК ЛКСМУ та ЦК КП(б)У.

Незважаючи на те, що до кінця 20-х років була практично зведена нанівець діяльність різних сіоністських організацій, їх молодіжні відгалуження ще продовжували певний час існувати. Так, не вдавалося відвернути єврейську молодь від таких організацій, як “Гашомер-Гацоїр”, “УСЮФ” та інших. У зв’язку з цим Генеральна прокуратура та органи ДПУ рекомендували уважніше поставитися до керівників цих організацій, взяти їх під особливу опіку.

Не залишалися без уваги українські молодіжні національні організації, які діяли на теренах України. Характеризуючи їх діяльність, органи держбезпеки вказували на основні позиції платформи, на яких перебували вищезначені організації:

- Україна не вільна, а пригноблена Москвою;
- селянство України знаходиться під ярмом міста;
- національна політика Радвлади не відповідає інтересам українських мас;

- українізація “не щира”, а фальшива, “для відводу очей”, є політичним маневром з боку більшовиків;

- повалення Радвлади та утворення самостійної Української Республіки є єдином шляхом для визволення України”.

Однією з українських національних організацій, викритих органами ДПУ в 1927 р., стала організація учнівської молоді в Білоцерківському окрузі під назвою “Полуботківська громада”, що налічувала близько 30 учнів. Всього у справі згаданої організації було заарештовано 15 її найбільш активних членів. Серед них - двох членів ЛКСМУ. Як довідуємось, “Полуботківська громада” мала свою програму, систему внесків, літопис тощо. У програмі організації зазначалося: “Ми, усі, хто тільки зветься українцем, повинні стати на захист своїх справ, на захист незалежності, на захист самостійної рідної України. З цією метою ми й утворили нашу підпільну організацію, яка б в найближчий час розростеться до величезних розмірів, і, в першу чергу, буде боротися за визволення нашої України... Для вшанування пам’яті великого борця за вільну Україну Павла Полуботка ми назвали свою організацію “Полуботківською громадою”. Нашим девізом стануть слова Павла Полуботка: “Ліпше нам загинуть в тюрмі, ніж бачити Україну у залізних кайданах”.

Крім загальної декларативної частини програма містить в собі і ряд конкретних завдань. Серед іншого висувалось завдання поставити населення України в таке положення, при якому воно відчувало себе політично самостійною силою в Європі, незалежною від будь-яких країн і, в тому числі, від Росії.

Аналогічна за своїми програмними вимогами організація була “викрита” в Тульчинському окрузі. Разом з позитивними моментами в її документах спостерігається наліт антисемітизму.

У березні 1928 р. у Харкові була ліквідована студентська національна організація. У розповсюджених нею листівках говорилося: “Ви говорите та пишете гарно. Та ж набридло вже слухати вашу брехню. Чому ж все не розкажете скільки народу щоденно з голоду помирає. До міста приїхати не можна, безпритульні лавами ходять, нічого не докупитися, одні черги... У нас хліб задарма забирають, а в місті він такий дорогий, що бідному чоловіку його їсти не можна. Ви гадаєте, що кого-небудь обдурете своєю брехнею - ні, на селі дурнів немає, вони залишились лише в місті, слухають вас, та не плюють вам в обличчя”.

Аналіз соціального складу вищезгаданої організації свідчить про те, що до неї входили студенти харківських вузів - вихідці з села, що болюче переживали ті умови, в яких перебували їх рідні в сільській місцевості.

Звертаючись до документів правоохоронних органів другої половини 20-х років, можна пересвідчитись, що крім констатації реальних подій і фактів, в них поступово наростають тенденції, які знайшли свій розвиток у 30-х роках. Йдеться про формулювання політично загострених звинувачувальних висновків, які ставили за мету не стільки обґрунтування провини звинувачуваних, скільки служити своєрідним уроком і острахом для інших. Наприклад, зовсім непереконливими здаються нам звинувачення членів організації творчої молоді “Південно-російська організація федералістів-комуністів”, викриана органами ДПУ в 1927 р. Сам склад організації (письменники, художники, актори) викликає

сумнів в тому, що вона ставила за мету проведення серії терористичних актів, над керівниками Комуністичної партії і уряду, висадження в повітря урядових будинків тощо. Разом з тим, хиткість звинувачень не завадила засудити двох членів організації до розстрілу, інших же - до тривалого ув'язнення в концтаборах.

Вища міра соціального захисту застосовувалась до молоді з боку правоохоронних органів і раніше. Зокрема, у 1925 р. до розстрілу було засуджено 19-річного представника анархістської організації, який також звинувачувався в плануванні серії терористичних актів.

Цілком очевидно, що в більшості справ, порушених у другій половині 20-х років, був відсутній склад злочину. В основу звинувачень, як правило, лягали політичні погляди молодих опозиціонерів. Не випадково, Генеральна прокуратура України рекомендувала розглядати справи “меншовиків”, “анархістів”, “сіоністів” не в судовому порядку, а направляти їх до Окремої наради при Колегії ДПУ, яка не виявляла особливої прискіпливості. Одночасно інструкції визначали єдиним органом дізнання у політичних справах ДПУ УСРР.

Таким чином, у другій половині 20-х років в ході підготовки до “генерального штурму” в поле зору органів ДПУ, інших правоохоронних структур потрапила молодь, якій начисто відмовлялось в праві на самотніть мислення, власного непересічного погляду на ті процеси, що відбувалися в країні.

РЕПРЕСІЇ У ЗІНЬКОВІ (ПОДІЛЛЯ)

Зараз в Україні розпочалася широкомасштабна робота над створенням багатотомної серії книг “Реабілітовані історією”, яка покликана повернути народові незаслужено забуті імена, вшанувати наших співвітчизників, які стали жертвами жорстокої тоталітарної системи, відновити історичну справедливість щодо репресованих громадян¹. На наш погляд, цю титанічну роботу слід розпочати знизу силами активістів національно-демократичних організацій, руху “Реабілітовані історією”. Саме через виявлення кожної безневинної жертви карально-репресивної системи в конкретному місті чи селі відкрилася можливість оприлюднити і ввести в науковий обіг нові документи та матеріали про репресії, а згодом створити на їх базі своєрідну “Книгу пам’яті жертв репресій тоталітарної системи”.

У цьому плані є досить показовою робота, яка проводиться у Зінькові, що на Віньковеччині, типового подільського села, якого не оминули репресії 30-х років. Арешти на основі доносів, а то і просто підозри, стали масовим явищем у селі на початку 30-х років. Люди, як правило, зникали безслідно. Сьогодні відомо, що тодішній місцевій владі був доведений план до репресованих. Для його виконання залучалися особливо довірені активісти. На нарадах уточнювалися списки нещасних і розроблялися заходи по знешкодженню т.з. “ворогів народу”. Дуже часто під вигаданим приводом жертву пізно вночі викликали в сільраду і там ув’язнювали. Інколи енкаведисти у супроводі місцевих активістів,

які виступали у ролі понятих, заарештовували людей вдома. На ранок селом повзла страшна чутка про арешт або, як казали у Зінькові, “викрадення” людей.

За офіційними даними, виявленими Службою безпеки України по Хмельницькій області, у Зінькові було репресовано у 30-ті роки 57 осіб, окрім 118 осіб висланих з села в ході розкуркулення. Ось їх поіменний список: Бруско М.М., 1986 року народження, Бучинський К.В., 1905, Козирський С.М., 1904, Держинський С.Й., 1871, Кришук А.П., 1906, Масловський М.М., 1883, Матковський А.М., 1889, Матух В.Т., 1907, Гайбура А.Й., 1904, Гайбура І.К., 1886, Гойхман М.М., 1900, Гречанівський А.І., 1890, Гришак А.І., 1905, Гришак Й.І., 1900, Козирський І.І., 1899, Коизрський С.І., 1901, Дурач А.Й., 1879, Когут В.О., 1878, Конопко Р.А., 1889, Кедись М.С., 1898, Лохвіцький В.Й., 1879, Макогон І.І., 1900, Макогон К.М., 1907, Макогон Н.В., 1905, Макогон Т.В., 1898, Подзюрко І.О., 1891, Полюх Ф.М., 1894, Перехожнський Ф.І., 1903, Побережний А.І., 1892, Полотнюк Т.К., 1887, Процевич П.О., 1895, Процевич Й.А., 1888, Решетник І.Ф., 1895, Решецький М.М., 1886, Решецький Й.М., 1905, Розенбліт Л.Б., 1883, Ротенбул І.А., 1899, Савицький М.В., 1908, Савицький М.Г., 1899, Савчук С.П., 1899, Свідерський П.П., 1892, Ситник М.І., 1894, Сладківський П.С., 1884, Сладківський Ф.І., 1908, Смалюшок П.С., 1884, Стружевський С.А., 1886, Сладківський П.П., 1897, Суходольський Ф.П., 1891, Федорук І.П., 1904, Федорук І.П., 1904, Федорук Й.Н., 1899, Мніцбург А.Я., 1895, Марчук С.Д., 1891, Юдицький Б.Я., 1886, Юдицький Я.Б., 1889.

Крім цього 26 осіб було репресовано у селі Станіславівці, яке входило до складу Зіньківської сільради. Отже, на її терені сталінсько-кривавий режим знищив 84 особи². Про безневинність цих людей свідчить хоча б той факт, що серед репресованих значиться Марчук С.Д., який у 1917 році проводив агітаційну роботу серед мешканців Зінькова за скинення самодержавства і встановлення більшовицького режиму³.

Переважає більшість репресованих зіньківчан обвинувачувалася у приналежності до міфічної “Польської організації військової”, яка за сценарієм карально-репресивних органів, нібито ставила за мету відірвати Поділля від України і приєднати до Польщі, відродити “Польську державу в кордонах 1772 року”⁴. Осередки цієї організації у Віньковецькому районі були нібито створені українцями польського походження Зайделем та Беземським у 1930 році в Зінькові, Майдан-Віньковецькому, Ірим’ячці, Татарисках, Петрашах Українських, Адамівці, Карижині⁵. У “вину” цієї організації на Віньковеччині карально-репресивними органами, інкримінувалася “підготовка масових виступів контрреволюційних елементів проти Радянської влади у зв’язку з колективізацією сільського господарства, заподіяння шкоди в колгоспах, нищення худоби та коней, хліба, фуражу, неправильне ведення сівби”⁶.

Проаналізуємо декілька типових справ репресованих у справі “Польської організації військової”. Серед них значиться Кедись Михайло Степанович, поляк “активний костельник”. Звинувачувався у тому, що: а) В 1923 році був завербований у ПОВ Дурачем А.; б) Дискредитував заходи партії і уряду, виступав проти колгоспів, поширював чутки про майбутню війну СРСР з Польщею, закликав антирадянські елементи до повстання проти

Радянської влади, виявляв терористичні наміри по відношенню до комуністів і радянського активу. У своїй вині особисто зізнався викритий свідками Созоновою К.С., Максимчуком П.Н., Барвінком Л.Р.” Крищук Петро Антонович теж проходив по цій справі і характеризувався як “поляк, з куркулів, в 1928 році судився за знищення лісу, до арешту колгоспник”. За сфабрикованими матеріалами звинувачувався у тому, що: “а) В 1936 році завербований у контрреволюційну націоналістичну організацію “ПОВ” Сладківським П.І.; б) Від керівництва цієї організації мав завдання в мобілізаційний період вивести з ладу кінське поголів’я і транспорт колгоспу. Працюючи ковалем, навмисно проводив ковку коней таким чином, щоб вони виходили з ладу, зривав ремонт сільськогосподарського реманенту. Серед колгоспників проводив антирадянську агітацію, поширював чутки про війну, прихід поляків на Україну і розправу над комуністами. Особисто визнав вину і викритий свідком Сладківським Ф.І.”⁷. Спираючись на фіктивні матеріали, був “викритий як ворог народу” Гайбура Іван Казимірович, селянин-одноосібник, який обвинувачувався у тому, що нелегально навідувався на польську сторону і був зв’язаний з ксьондзами Дюкачем і Шинько. “За їх завданням організував контрреволюційний польський елемент у гурток “Ружанець” і серед населення проводив контрреволюційну діяльність проти заходів партії та уряду на селі. Свою вину особисто визнав”⁸. Аналогічне обвинувачення було висунуто проти Савицького Михайла Григоровича, поляка, який мав рідних серед заарештованих за контрреволюційну діяльність, колгоспника. Звинувачувався у тому, що: “а) В 1936 році був завербований у ПОВ Степанчуком С. б) Підтримував зв’язки з агентом польської розвідки Марьяновським.

Серед польського населення проводив контрреволюційну діяльність, спрямовану проти заходів партії і уряду. Порушував трудову дисципліну. В колгоспі розповсюджував провокаційні чутки про загибель Радянської влади і прихід поляків на Україну. Крім особистого зізнання, його вина засвідчена свідком Кабачинським В.П.⁹ Нерідко жертвами репресій ставали активісти колгоспного руху. Серед них значиться Матковський Антон Михайлович, член правління колгоспу, машиніст. Він обвинувачувався у тому, що був учасником “Польської організації військової”, за завданням якої “проводив контрреволюційну роботу за зрив політико-господарчих кампаній. За період, коли був членом правління колгоспу, багато зогнило соломи, загинуло 16 коней. Викритий свідком Савіцьким М.В.”¹⁰

Переважаюча більшість репресованих розстріляно у Кам’янець-Подільській окружній тюрмі, а також у застінках НКВС Проскурова та Вінниці. У контексті масових репресій у Зінькові було доценту сплюндровано перлину кам’яних храмів XV століття Свято-Троїцьку церкву та костюл Святої Трійці, побудований у 1450 році, закрито синагогу¹¹.

В 1938 році був закатований у НКВС уродженець Зінькова, український вчений-історик Євген Дмитрович Сташевський. Він певний час працював у Кам’янець-Подільському державному українському університеті, понад 15 років в Інституті історії Всеукраїнської Академії Наук, підготував ряд фундаментальних робіт. Вченого звинувачували в тому, що він нібито входив до складу” монархічного контрреволюційного союзу “Відродження” та брав участь у антирадянських організаціях “Київський обласний центр дій”, “Спілки визволення України”. Протягом тривалого часу

ім'я Є.Д.Сташевського було незаслужено забуте, а його дослідження досі не дійшли до широкого загалу¹².

Отже, політика “великого терору”, що проводилася сталінським режимом не омшпула Зіньків, залишила в його історії кривавий слід, покалічивши долі десятків людей, духовно спустошивши душі тих, хто залишався живим.

ПРИМІТКИ

¹Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 1994.-С. 95.

² Сільські новини.-1993.-23 березня.

³ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971.-С. 136.

⁴ Державний архів Хмельницької області. - Ф.Р-6193, оп. 12, спр. 4704.-Арк. 23.

⁵ Там само.

⁶ Там само.-Арк. 35.

⁷ Там само.-Спр. П-4707-А.-Арк. 10.

⁸ Там само.-Арк. 23.

⁹ Там само.-Арк. 46.

¹⁰ Там само.-Арк. 67.

¹¹ Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1995.-С. 86.

¹² Литвинчук А.І., Слободенюк П.Я. Етнокультурний геноцид на Хмельниччині у 30-40-х роках//Творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький, 1994.-С. 399.

О.Г.Бажан

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІНАКОДУМСТВА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ у 60-80 рр.

Політичні репресії останніх трьох десятиріч слабо висвітлені в історичній літературі. Недоступність архівів, в тому числі колишнього КДБ, морально-етичні аспекти поставили згадану проблему в число найменш досліджених в українській історіографії. Не розв'язують всього кола питань праці Ю.Курносова, Ю.Зайцева, О.Коханової, В.Барана, Г.Касьянова¹ та інших, в яких

висвітлюється діяльність практично одних і тих же широко відомих груп дисидентів (Українська робітничо-селянська спілка, Український національний фронт, Українська Гельсінська група та ін.), аналізується діяльність найбільш знаних діячів дисидентського руху (Л.Г.Лук'яненко, В.М.Чорновіл, І.О.Світличний та ін.)

Тема дисиденства на регіональному рівні майже не розроблялася, внаслідок чого складається спрощене уявлення вищезазначених течій в суспільно-політичному житті України 60-80-х років, їх обмеженість, штучна відірваність від соціальних, політичних та економічних чинників.

Введення в науковий обіг нових документальних даних, пов'язане перш за все, з підготовкою серії книг "Реабілітовані історією". Це дозволить глибше проаналізувати проблему дисиденства як в Україні в цілому, так і в певних регіонах, простежити його витoki і наслідки, відкрити для сучасників імена тих, хто відстоював свої переконання в умовах тоталітарної системи.

Цілком очевидно, що розвиток досліджень в даному напрямку потребує розробки питань методологічного характеру. Йдеться передусім про необхідність з'ясування змісту терміну "дисиденство", яке отримує під час різні, і, навіть, протилежні тлумачення. На нашу думку, дисиденство включає в себе спроби протидії в сфері політики, економіки, ідеології - від одноразових форм протесту до великої систематичної роботи, створення відповідних організаційних структур. Останні фактори визначають форми дисидентського руху, його обличчя, місце і значення в суспільно-політичному житті.

Залишаючи поза увагою різноманітні прояви дисиденства в Центральній Україні, звернемо увагу, насамперед, на ті, які викликали репресивну реакцію з боку владних структур.

Аналізуючи документи місцевих органів влади, державного управління, правоохоронних організацій можна переконатися в справедливості твердження про те, що важливу роль у становленні дисидентського руху, його кількісному і якісному зростанню відіграли події 1968 р. в Чехословаччині. В той час СРСР продемонстрував усьому світові свою непримиримість до будь-яких спроб реформації, демократизації, утвердження загальнолюдських цінностей, прав і свобод.

Чехословацькі події викликали негативну реакцію з боку світової громадськості, не знайшли абсолютної підтримки серед населення СРСР, в тому числі України. Інформаційні матеріали, надіслані в ЦК КПУ свідчили про зростаюче невдоволення громадян грубим і безцеремонним втручанням у внутрішні справи сусідньої держави. Форми протесту проти агресії щодо Чехословаччини були самими різноманітними: від активних відкритих виступів до виготовлення анонімних листівок, листів-прокламацій.

Найбільш відомим актом протесту на чехословацькі події стала демонстрація в 1968 р. на Червоній площі в Москві.

В цей день Л.Богораз, П.Литвинов, К.Бабицький, Н.Горбаневська, В.Делоне, В.Дремлюга підняли на Лобному місці гасла на чеській і російській мовах: "Хай живе вільна й незалежна Чехословаччина!", "Ганьба окупантам!", "Руки геть від Чехословаччини!", "За вашу і нашу свободу!". Суд, який відбувся в жовтні 1968 року засудив учасників демонстрації до різних термінів покарання².

Широкий громадський резонанс отримали акції А.Марченка, П.Григоренка, А.Костеріна, В.Паленчука, С.Пісарєва, І.Яхимовича, В.Карасьова, В.Лукашина та інших, які висловили підтримку

новому курсу Комуністичній партії Чехословаччини і гнівно засудили проімперську політику КПРС³.

З подіями в Чехословаччині пов'язана кримінальна справа доцента Кіровоградського педагогічного інституту Георгія Олексійовича Дубового. 28 жовтня 1968 р. викладач з більш ніж двадцятирічним педагогічним стажем, колишній завідувач кафедри фізики та загально-технічних дисциплін, кандидат фізико-математичних наук був заарештований управлінням держбезпеки по Кіровоградській області. Причиною арешту Г.Дубового послужило написання ним анонімного листа "Що робити?" на ім'я "Президента, Уряду, ЦК партій, що входять в Національний фронт, всіх патріотичних організацій, всіх патріотів Чехословаччини"⁴.

В згаданому листі Г.Дубовов висловив підтримку патріотичним силам Чехословаччини, які піднесли прапор боротьби за оновлення своєї батьківщини, наголосив на винятковому значенні "празьких реформ", закликав активніше боротися з окупаційними військами, які вторглися на чехословацьку землю.

Незважаючи на те, що лист Добовова не дійшов до адресата (був перехоплений спецслужбами на Кіровоградському поштамті) це не завадило порушити проти нього кримінальну справу, звинуватити "в підриві і ослабленні радянської влади" - злочині передбаченому статтею 62 ч. I КК УРСР⁵.

Суд, який відбувся в Кіровограді в січні 1969 року, засудив інваліда II групи, хворого на туберкульоз суглобів до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням. Водночас було піднято клопотання перед Вищою Атестаційною Комісією при Раді Міністрів СРСР про позбавлення Г.О.Дубовова вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук⁶

28. Історія України

Логічним продовженням судового процесу стало обговорення за дорученням першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста вчинку Дубовова в трудових колективах Кіровоградщини, в першу чергу в педагогічному інституті. Воно повинно було послужити серйозною пересторогою тим, хто висловлював сумніви в правильності внутрішнього і зовнішнього політичного курсу КПРС і Радянської держави⁷.

Звичайно форми протесту обрані Г.Дубововим можуть здатися з точки зору сьогодення дещо наївними і неефективними. Однак, розглядаючи діяльність останнього в контексті загально-демократичного, національно-визвольного руху, можна цілком вважати її важливою і необхідною ланкою процесу, який сприяв формуванню громадської думки, виробленню нових орієнтацій у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Аналогічним чином слід розглядати зусилля іншого кіровоградського дисидента, вчителя фізики, Петра Павловича Чорного. Нелегкий, і не в усьому однозначний, життєвий шлях випав на його долю. Особиста трагедія пов'язана з розкуркуленням батьків, пережитим голодом 1932-1933 років, крутизною багряних доріг Другої світової війни - все це відклало свій відбиток на світогляд П.П.Чорного, остаточно визначило його ставлення до тоталітарної системи.

Петро Чорний був заарештований 10 липня 1979 року Управлінням КДБ УРСР по Кіровоградській області. Він звинувачувався в тому, що протягом 1974-1979 рр. виготовляв і розповсюджував документи антирадянського змісту. Серед них: "Відкритий лист Євгенію Кирилюку", "Криза", "Виробництво" та

інші, присвячені актуальним питанням минулого і сьогодення України⁸.

Аналізуючи документи, підготовлені і розповсюджені П.Чорним, можна помітити його глибоку зацікавленість найбільш важливими подіями в історії України, відверте бачення дати їм об'єктивну оцінку. В полі зору вчителя фізики перебували події визвольної війни 1648-1654 рр., визвольні змагання українського народу 1917-1920 рр., голодомор 1932-1933 рр., масові незаконні репресії громадян, пакт Молотова-Рібентропа, національно-визвольний рух початку 50 рр. в Західній Україні.

Звертаючись до сторінок історії України, П.Чорний шукав в ній витoki тих негативних явищ, що мали місце в Україні 60-70 років, приходив до однозначного висновку про доцільність і своєчасність виходу України з складу СРСР, розбудови української державності, будівництва заснованих на національних пріоритетах політики, економіки, культури.

Привертають увагу нотатки П.П.Чорного, пов'язані з підготовкою і прийняттям нової Конституції 1977 р. Критично оцінюючи проект Основного Закону, він слушно зауважує про відсутність в останньому виробленого і обґрунтованого механізму виходу національних республік зі складу СРСР, штучну підміну законодавчих і виконавчих властей, розпливчатість і зайву декларативність. Особливу турботу П.П.Чорного викликала наявність в Конституції сумнозвісної шостої статті про керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві. "Зазначені положення, - проголошував він, - конституційно закріплювана узурпація влади партійно-аристократичною верхівкою, яка відкривала можливість сваволі і беззаконню".

Звичайно, видання сільського вчителя поширювані у вищих учбових закладах, редакціях, видавництвах, серед політиків, депутатів, вчених хвибує відсутністю належної наукової аргументації, деякою необізнаністю порушених проблем. Разом з тим, він певною мірою відображає настрої частини національно-свідомої української інтелігенції, яка шукала шляхи виходу з кризи, в якій опинилася Україна за шість останніх десятиліть.

Характерно, що П.П.Чорний не лише робив спроби теоретично обґрунтувати необхідність виходу з складу СРСР, а й переводив згадану проблему в площину реальної практики. Йому зокрема належить ідея утворення громадської організації - Товариства "Україна за вихід з СРСР", яке б, користуючись конституційним правом, вело серед населення роз'яснювальну роботу, здійснювало наукові розвідки, закладало фундамент майбутньої незалежної держави. Свої погляди щодо майбутньої організації П.Чорний виклав у "Декларації", яку розіслав цілому ряду наукових установ, зокрема Інституту історії АН України, окремим громадянам⁹

Подібна громадська діяльність П.П.Чорного була "високо оцінена" Кіровоградським обласним судом, який відбувся в січні 1980 року. На підставі статті 62 ч. I КК УРСР він був засуджений як небезпечний державний злочинець до 6 років таборів суворого режиму¹⁰.

На суд не вплинуло ні тяжке кардіологічне захворювання, внаслідок перенесеного інфаркту, ні бойові медалі "За отвагу", "За взяття Берліна", ні позитивні характеристики педагога з багаторічним стажем¹¹.

Порушеними кримінальними справами Дубовова Г.О. та Чорного П.П. не вичерпувалось переслідування в Центральній

Україні в 60-80 роках. Жорстоко переслідувалось в регіоні релігійне дисиденство і перш за все євангельські християни-баптисти (ЄХБ), що об'єднувались в одну з найбільш багаточисельних протестантських церков, яка завжди переслідувалась в роки радянської влади. Лише в 20-30-х роках, за неповними даними за ґратами ГУЛАґу опинилося близько 25 тисяч баптистів¹². Не змінилося на краще ставлення до ЄХБ і в наступне десятиріччя. Так в 1944-1965 рр. в Україні було ліквідовано більше 800 общин, а чисельність скоротилась з 180 до 120 тис.¹³

Разом з тим, спроби вищого політичного керівництва, радянських та правоохоронних органів поставити євангельських християн під свій контроль не давали жаданих наслідків. Більше того, підготовлені в 1960 р. не без підказування з Луб'янки, документи "Нове положення ВРЄХБ" (Всесоюдної Ради Євангельських Християн Баптистів - авт.) та секретний "Інструктивний лист старшим пресвітарам", які регламентували церковне життя, викликали негативну реакцію віруючих, призвели до розколу в ВРЄХБ.

У вересні 1965 р. общини, які не визнавали ВРЄХБ утворили окрему церкву, обрали постійний керівний орган - Раду Церков Євангельських християн-баптистів (РЦЄХБ) на чолі з Г.Крючковим та Г.Вінсом.

Новоутворена церква поступово знаходила підтримку серед віруючих. За визнанням ідеологічного відділу ЦК Компартії України у багатьох містах і селах республіки у першій половині 60-х років виникають і набувають ваги секти, зорієнтовані не на ВРЄХБ, а на РЦЄХБ. За підрахунками в Україні діяло 73 таких групи, які об'єднували понад 2 тис. віруючих¹⁴.

Прагнучи обмежити вплив неофіційної течії серед євангельських християн-баптистів вище політичне керівництво, правоохоронні органи вдалися до випробуваного заходу - політичних репресій. В своїй оригінальній праці "История инакомыслия в СРСР" Л.Алексеева в динаміці простежує арешти серед євангельських християн-баптистів. У 1961-1970 рр. було заарештовано 524 віруючих (200 з них в 1961-1963 рр.) В 1971 р. було здійснено 48 арештів, в 1972 - 53, 1973-1975 рр. - 70. На 1 січня у в'язницях перебувало 49 баптистів, на травень 1982 р. - 158, що складало половину всіх ув'язнених "за віру"¹⁵

В 1979 р. "Інформаційний бюлетень", що видався в Брюсселі-Мюнхені повідомив про арешт у Кіровограді 29 червня члена Ради Церков ЄХБ пресвітера Івана Яковича Антонова. Згаданий арешт в житті пресвітера був далеко не першим. До цього він вже 4 рази попадав за ґрати, а потім неодноразово викликався на допити, незаконно затримувався. Приводом для арешту І.Я.Антонова послужило т.з. тунєядство. Правоохоронними органами не бралось до уваги, що Антонов як пресвітер офіційно перебував на утриманні місцевої общини. В зв'язку з справою Антонова на початку липня 1979 року були проведені обшуки серед членів общини ЄБ І.Кирилюка, П.Іринкиної, Я.Іващенко, під час яких була вилучена численна релігійна література. Суд над Антоновим відбувся 31 липня 1979 р. За його вироком пресвітер Кіровоградської ЄХБ був засуджений до 2 років таборів суворого режиму¹⁶. Відбувши покарання, 4 травня 1982 р., І.Я.Антонов був знову заарештований. Проти нього була порушена нова кримінальна справа¹⁷. Вирок суду, який відбувся 23 лютого 1982 р. в Кіровограді - 5 років таборів суворого режиму - не залишив ніяких надій.

Трагічно склалася доля сина І.Я.Антонова - Павла (1957 р.н.) Він був засуджений 6 травня 1982 р. до 3 років таборів загального режиму за те, що не хотів зректися своєї віри¹⁸. В ув'язненні перебував також зять І.Я.Антонова В.О.Сисоев, заарештований в Харкові 20 липня 1981 р. за релігійними мотивами¹⁹.

З матеріалів міжнародних правових організацій довідуємося і про інші факти переслідування інакодумців. 16 липня 1984 р. в м.Знам'янці був заарештований 28-річний батько двої дітей Л.П.Бичков. Причиною його арешту стало не що інше, як приналежність до неофіційної течії євангеліських християн-баптистів²⁰.

З глибокою увагою світова правозахисна громадськість слідкувала за судом над баптистами, який відбувався у вересні-грудні на Кіровоградщині. У сфабрикованій справі розкрадання державного майна були засуджені баптисти Іван Кирилюк - 12 років таборів суворого режиму, Вячеслав Заєць - до 10 років, Віктор Лптовченко - до 7 років і Віктор Дрега до 3 років. Всі підсудні винними себе не визнали, заявивши, що згаданий процес є ніщо інше як переслідування за віру²¹.

Далеко не всі випадки переслідування інакодумства знаходили своє відображення в радянських та зарубіжних засобах масової інформації. Переважна їх більшість так і не стала відомою широкій громадськості. Зокрема, внаслідок знищення документів в архівах КДБ після серпневих подій 1991 р. так і залишається невідомими для дослідників численні факти "профілакування" інакодумців, яким так пишалось це відомство в 70-80 рр. Внаслідок подібних профілактичних, запобіжних заходів зазнали утисків своїх прав і свобод тисячі громадян Центральної України, чимало з них так і не змогли ввійти в нормальну колію свого життя.

Таким чином, боротьба з інакодумством в Центральній Україні відображала як загальні тенденції, характерні для колишнього СРСР, так і мала характерні особливості. Останні виявляються, перш за все, у посиленні боротьби з релігійним інакодумством, яке мало поширення в даному регіоні, а також широким комплексом заходів запобіжного характеру.

ПРИМІТКИ

¹ Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття.-К.: Освіта, 1992.-С. 195-235; Коханова О.Л. Дисидентський рух в 60-70-х рр. // Україна. Короткі нариси з історії.-К., 1992.-С. 124-141; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.-Львів: Свобода, 1992.-127 с.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. -К.: Либідь, 1995.-222 с.; Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.).-К., 1994.-221 с.

² Центр збереження сучасної документації (колишній архів загального відділу ЦК КПРС).-Ф. 89, оп. 25, спр. 32.-Арк. 2.

³ Там само.

⁴ Архів Управління Служби безпеки України по Кіровоградській області (далі - Архів УСБУ по Кіровоградській обл.)-Спр. 12541-П, т. 1.-Арк. 52; т. 2.-Арк. 4.

⁵ Там само.

⁶ Там само.- Т. 2.-Арк. 313-314.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 76.

⁸ Архів УСБУ по Кіровоградській обл.-Спр. 12755-П, т. 2.-Арк. 241, 244, 247, 274.

⁹ Там само.-Т. 1.-Арк. 251.

¹⁰ Там само.-Арк. 284.

¹¹ Там само.-Арк. 16.

¹² Алексеева Л.М.История инакомыслия в СССР.- Вильнюс-Москва:Весть,1992.-С.141.

¹³ Там само.-С. 142.

¹⁴ ЦДАГО України.-Картотека постанов Секретаріату ЦК КПУ.

¹⁵ Алексеева Л.М.-Вказ. праця.-С. 150.

¹⁶ Вести из СССР. Права человека. - Мюнхен - Брюссель, 1989. В 5-ти томах .- Т. 1.-С. 7.

¹⁷ Там само.-Т. 2.-С. 2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.-Т. 1.-С. 3.

²⁰ Там само.-Т. 3.-С. 2.

²¹ Там само.-Т. 1.-С. 5.

ПІСЛЯМОВА

Нові відповідальні завдання, поставлені перед історичною наукою України, тісно пов'язані з відродженням наукових принципів справжнього історизму, глибоким розкриттям і широким узагальненням позитивних і негативних особливостей життя, творчої повсякденної діяльності мільйонів трудівників міста й села - справжніх творців історії з її непересічними й далеко непростими явищами. За короткий час в цьому напрямку вже чимало зроблено: вийшов з друку ряд праць, присвячених окремим періодам історії українського народу, документальних збірок, спогадів безпосередніх учасників подій. Але попереду величезній обсяг роботи. Багато малодосліджених, нерозроблених проблем чекають дослідників.

Пропонований збірник наукових статей, підготовлених як відомими науковцями, так і молодими пошуковцями, ставить метою - внести посильний вклад у розв'язання поставлених завдань. Його автори будуть безмежно вдячні, якщо їх творчі намагання якоюсь мірою сприятимуть висвітленню історичного минулого України, надзвичайно складних сторінок героїчної славної історії її людей - краєвих представників робітництва, селянства, інтелігенції.

Написані в більшості своїй на підставі широкого залучення нових маловідомих документальних матеріалів, критичного осмислення виданої попередниками літератури та інших джерел, статті і повідомлення збірка не претендують на вичерпне висвітлення порушених питань. Їх мета значно скромніша, а у частини авторів - це лише перша спроба пера. Саме з цієї позиції бажано оцінювати, наскільки успішними виявилися зусилля останніх. Редакційна колегія, в свою чергу, даючи згоду на їх вміщення у пропонованому

збірнику, керувалася думкою про те, що саме таким шляхом, поступово, крок за кроком вони будуть нагромаджувати певний досвід і згодом займуть належне місце в лавах тих, хто прийде на зміну старшому поколінню істориків.

Збірник охоплює широке коло проблем, починаючи від теоретичних і закінчуючи описом життєвого шляху окремих осіб - державних діячів, працівників наукового і культурного фронту, їх взаємовідносин на ґрунті розробки важливих питань історичного минулого України.

Різний життєвий і науковий досвід авторів, їх обізнаність зі станом розробки тих чи інших проблем, свідчать про вдале сполучення творчих зусиль науковців старшого і молодшого поколінь, що для розбудови державності України має особливо важливе значення. Редакційна колегія, відзначаючи значні труднощі, пов'язані з виданням історичної літератури взагалі, особливо наукових збірників, не передбачених ніякими планами діючих на Україні видавництв, сподівається на спонсорську допомогу і висловлює надію, що подібні видання й надалі будуть з'являтися друком.

З М І С Т

Вступ

I. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ВІДРОДЖЕННІ ДУХОВНОСТІ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

<i>П.Т.Троцько.</i> До питання про статус історичного міста.....	3
<i>Я.В.Верменич.</i> Біля джерел регіонально-історичних досліджень в Україні (П.Чубинський).....	11
<i>Т.Ф.Григор'єва.</i> Сторінки життя і діяльності М.Мурзакевича.....	31
<i>Р.В.Мацьковська.</i> О.Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу.....	57
<i>Л.В.Баженов.</i> Михайло Грушевський і Євтим Сичинський (з історії взаємин на ниві дослідження Поділля).....	69
<i>В.В.Корогенько.</i> Перший завідуючий Полтавським музеєм (М.Олеховський).....	76
<i>Л.В.Баженов.</i> З краєзнавчого життя на Поділлі (1992-1993 рр.).....	83
<i>О.В.Савчук.</i> Особисті фонди дослідників рідного краю - джерело історичного краєзнавства.....	91
<i>О.В.Антонюк.</i> Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу.....	103

II. БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

<i>О.І.Крук.</i> Дослідження історії робітництва в кінці 20-х - на початку 30-х рр.....	115
<i>О.О.Нестуля.</i> До питання про охорону культових пам'яток в Українській державі.....	132
<i>М.І.Баюк.</i> Культура і освіта на Поділлі в 1917 - 1920 рр....	156
<i>Г.Я.Рудий.</i> Початкова і середня освіта на сторінках преси Української держави.....	176
<i>Г.П.Савченко, І.Срібняк.</i> Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР.....	188
<i>В.В.Іваненко, В.В.Ченцов, А.Голуб.</i> Інтелігенція Дніпропетровщини у вирі репресій 30-х рр.....	198
<i>В.О.Савчук.</i> Краєзнавча діяльність архівних установ України в 20-х - першій половині 30-х років.....	213
<i>О.А.Шевчук.</i> Громадський рух за збереження української національної культурної спадщини в 60-80 -х рр.....	221

III. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.

<i>В.І.Гусєв.</i> Взаємозв'язки євсекцій (відділів) і партійних комітетів КП(б)У (грудень 1919-грудень 1920 рр.).....	230
<i>Н.П.Ставицька.</i> Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК.....	241
<i>А.І.Кудряченко.</i> Проблеми та перспективи влаштування німців України.....	251

IV. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

<i>В.А.Войпалович.</i> Церква в Україні в кінці 50-х - першій пол. 60-х рр.....	265
<i>О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк.</i> "Нас повинно об'єднати служіння народові" (пам'яті Патріарха Київського і всієї Руси- України Володимира).....	287
<i>О.Ігнатуша, О.Тедєєв.</i> Вірний пасторському обов'язку (Г. Рат).....	299
<i>М.І.Михайлуца.</i> Православна церква на півдні України (1944-1945 рр.).....	303

V. ПОВЕРНУТІ ІМЕНА

<i>Д.Є.Скляренко.</i> Ю.Коцюбинський-дипломат, державний діяч. Мовою документів (Лист Р.Коцюбинського).....	316
<i>В. Шкварчук.</i> Сторінки біографії П.Одарченка.....	342
<i>О.П.Юрєнко.</i> Тернистий шлях В.Вражливого	350
<i>Є.М.Скляренко.</i> Від робітника до наркому (М.Алексєєв)..	376

VI. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ І ВИТОКИ ТРАГЕДІЇ

<i>П.Р.Романець, В.В.Ченцов.</i> "Оріхівська справа": правда і вигадки.....	383
<i>Ю.П.Бондарчук.</i> Деякі питання генезису тоталітарної ідеології.....	402
<i>В.Й.Жезицький.</i> Репресії в середовищі молоді у другій половині 20-х рр.....	408
<i>І.В.Рибак.</i> Репресії у Зінькові (Поділля)	417
<i>О.Г.Бажан.</i> Переслідування інакодумства в центральній Україні у 60-80-х рр.....	422

**Збірник виходить завдяки колективу ВАТ
"Понінківського картонно-паперового комбінату"
та його голови правління
Кваска Миколи Зіновійовича.**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Збірник статей

Відповідальний за випуск Є.М.Скляренко

Обкладинка художника
В.І.Кирдо

Здано до друку 15.06.1996 р. Підписано до друку 1.12.1996 р.
Формат 60X84 $\frac{1}{16}$. Папір офс. Офс.друк. Ум.друк.акр. 24.76
Обл.вид.арк. 25,56
Ціна договірна

Замовне видання
Видавництво "Рідний край"
252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4

Віддруковано у видавництві "Поділля": 280015, м. Хмельницький,
проспект Миру, 59.

397
1-90